

ЖИНАҚ СБОРНИК

ЦИФРАНДЫРУ ДӘУІРІНДЕГІ БІЛІМ, ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ

III Халықаралық ғылыми-тәжірибелік интернет конференциясы

«ОБРАЗОВАНИЕ, НАУКА И КУЛЬТУРА В ЭПОХУ ЦИФРОВИЗАЦИИ»

III Международная научно-практическая интернет конференция

*Халықаралық Білім және Ғылым Академиясы
Международная Академия Образования и Науки*

**НҰР-СҰЛТАН
25.06.2022**

30

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫ

ҚАЗАҚСТАН

ӘОЖ (УДК) 37.0+008+001(063)
ҚБЖ (БК) 74.00
Ц 24

«ҚР ҰЛТТЫҚ МЕМЛЕКЕТТІК КІТАП ПАЛАТАСЫ»
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ СТАНДАРТТЫҚ КІТАП НӨМІРІ (ISBN)
ӨМБЕБАТ ОҢДЫҚ ЖІКТЕУ КІТАПХАНАЛЫҚ – БИБЛИОГРАФИЯЛЫҚ ЖІКТЕУ
ШТРИХ – КОД БЕРІЛДІ
«НАЦИОНАЛЬНАЯ ГОСУДАРСТВЕННАЯ КНИЖНАЯ ПАЛАТА РҚ»
ПРИСВОЕНЫ (ЗАРЕГИСТРИРОВАНЫ) МЕЖДУНАРОДНЫЙ
СТАНДАРТНЫЙ КНИЖНЫЙ НОМЕР (ISBN)
УНИФИЦИРОВАННЫЙ ДЕСЯТИЧНЫЙ КЛАССИФИКАТОР
БИБЛИОТЕЧНО – БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ КЛАССИФИКАТОР ШТРИХ – КОД

Редакциялық кенес:

Батырбаева Надия Кадыровна (төраға)

Алибаев Е.А.

Конференция өткізуге жауаптылар:

Алибаев Ерлан Акылжанович

Джуасбаев Болат Дуанбаевич

ЦИФРЛАНДЫРУ ДӘУІРІНДЕГІ БІЛІМ, ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ: Халықаралық ғылыми-практикалық интернет конференцияның материалдары **«ОБРАЗОВАНИЕ, НАУКА И КУЛЬТУРА В ЭПОХУ ЦИФРОВИЗАЦИИ»** Материалы международной научно-практической интернет конференции. - Нур-Султан: Халықаралық Білім және Ғылым Академиясы, 2022. - ...б.

ISBN 978-601-332-725-9

Бұл ғылыми басылым 2022 жылдың 25 маусым айында өткен «ЦИФРЛАНДЫРУ ДӘУІРІНДЕГІ БІЛІМ, ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ» атты III Халықаралық ғылыми-тәжірибелік интернет-конференциясының жинағы болып табылады.

Жинақ ұстаздар, мектепке дейінгі білім беру ұйымдарының педагог қызметкерлері, мектеп мұғалімдері, ғылыми қызметкерлер, студенттер, магистранттар, PhD докторанттарының (аспиранттар) ғылыми тәжірибесі, зерттеулерінің нәтижесі болып табылады.

Жас ғалымдарға арналған.

ӘОЖ (УДК) 37.0+008+001(063)
ҚБЖ (БК) 74.00

ISBN 978-601-332-725-9

© Халықаралық Білім және Ғылым Академиясы
© Международная Академия Образования и Науки

ПРЕЗЕНТАТСИЯИ МУЛТИМЕДӢ ВА ИСТИФОДАИ ОН ДАР ДАРСИ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ ХАИТМАТОВ Фарход Халикулович

Таджикский государственный институт языков им. С. Улугзода
Душанбе, Таджикистан
fara20111985@mail.ru

Annotation

In our time of accelerating scientific and technological progress, when the possession of the necessary information becomes the most important tool in any field of human activity, the most important task is to teach the younger generation to live in the information world.

Recently, new educational technologies have been intensively used to improve the quality of higher education. However, now many theorists of higher education believe that the term "educational technology" is not quite adequate today. We consider information, communication and audiovisual technologies as a whole, as subordinate to the solution of a more important task - the creation of a new educational environment, where information, communication and audiovisual technologies are organically included in the educational process to implement new educational models.

Key words: new technologies, multimedia, presentation, multimedia presentation, teaching, English, students, benefits, learning materials, listening.

Аннотация

В наше время ускоряющегося научно-технического прогресса, когда владение необходимой информацией становится важнейшим инструментом в любой сфере человеческой деятельности, важнейшей задачей является научить подрастающее поколение жить в информационном мире.

В последнее время для повышения качества высшего образования интенсивно используются новые образовательные технологии. Однако в настоящее время многие теоретики высшей школы считают, что термин «образовательная технология» сегодня не совсем адекватен. Мы рассматриваем информационные, коммуникационные и аудиовизуальные технологии в целом, как подчиненные решению более важной задачи - созданию новой образовательной среды, где информационные, коммуникационные и аудиовизуальные технологии органично включаются в образовательный процесс для реализации новых образовательных моделей.

Ключевые слова: новые технологии, мультимедиа, презентация, мультимедийная презентация, обучение, английский язык, студенты, пособия, учебные материалы, аудирование.

Ба назари мо, имрӯз дар раванди таълими донишгоҳ методҳои эҷод ва истифодаи самараноки чунин як барномаи таълимии мултимедӣ ба мисли презентатсияи таълимии мултимедӣ ба кадрҳои таълим ва пешниҳод карда нашудаанд.

Технологияҳои мултимедӣ – технологияҳои нави иттилоотӣ мебошанд, ки қор бо графикаи компютери аниматсионӣ, матн, нутқ ва садои баландсифат, тасвирҳои беҳаракат ва видеоҳои таъмин мекунад [9, с. 54]. Агар мо маълумотро омода созем, ки технологияҳои мултимедӣ бо он қор карда метавонанд, пас метавон гуфт, ки мултимедия синтези се элемент аст: информатсияи рақамӣ (матнҳо, графика, аниматсия), информатсияи аналогии намоиши визуалӣ (видео, аксҳо, расмҳо ва ғ.) ва аналогӣ маълумот (нутқ, мусиқӣ, дигар намуди садоҳо).

Технологияҳои мултимедӣ бо раванди эҷоди маҳсулоти мултимедӣ, яъне китобҳои электронӣ, энциклопедияҳои мултимедӣ, филмҳо, маводҳои аудиоию видеоӣ ва ғайра алоқаманданд. Хусусияти ҳосилшудаҳои мазкур омезиши матн, графика, иттилооти аудио, видео, аниматсияҳо мебошад. Баръакси барномаҳои компютерӣ, дар маҳсулоти мултимедӣ, ҳуди иттилоот ба ҷои аввал меистад, ки ҳаҷми он метавонад ба садҳо мегабайт баробар бошад. Технологияҳои мултимедӣ на танҳо компютерро ба ҳамсӯхбати комил табдил дода метавонанд, балки имкон дорад, ки донишҷӯён бидуни тарқ аз синфхона ба лексияҳои олимону омӯзгорони намоён ширкат кунанд, шӯҳиди рӯйдодҳои таърихӣ гузашта ва имрӯза гарданд, аз осорхонаҳои муҳимтарин дидан кунанд ва марказҳои фарҳангии ҷаҳонро ба таври виртуалӣ дидан кунанд.

Дар хусуси истифодаи технологияҳои мултимедӣ ва афзалияти онҳо нишондодҳо ва маълумотҳои гуногун мавҷуданд. Дар мактабҳои ИМА, ки технологияҳои мултимедӣ аз соли 1986 инҷониб истифода мешаванд (бо пайдоиши аввалин энциклопедияи мултимедиявии Кролиер), шумораи онҳое, ки имтиҳонҳои шифохиро аз рӯи кӯшиши аввал месупоранд, 2 маротиба ва ҳаттӣ 6 маротиба афзуд. Шумораи хатогиҳо дар хониш 20-65%, шумораи дарсгурезӣ ду маротиба ва шумораи тарқи мактаб то 2% (ба ҳисоби миёна дар Амрико - 27%) кам шуд [14, с. 3].

Мултимедия шароити психологиро ба вучуд оварда, барои беҳтар дарк кардан, дар хотир нигоҳ доштани мавод бо дохил кардани аксуламалҳои зерини шуури донишҷӯ мусоидат мекунад.

Психологҳо исбот кардаанд, ки хангоми гузаронидани дарсҳо бо истифода аз технологияҳои нави иттилоотӣ нимкураи рости майна фаъол мешавад, ки барои тафаккури ассотсиативӣ, пайдоиши ғояҳои нав, интуитсия масъул аст, ҳолати психоэмотсионалии донишҷӯ бештар мешавад ва эҳсосоти мусбати ӯ фаъолтар мегарданд [13, с. 74].

Таҳлили адабиёти гуногуни психологию педагогӣ ва методӣ нишон медиҳад, ки имкониятҳои зерини дидактикии мултимедия вучуд доранд:

- истифодаи маҳзани иттилооти аудиовизуалӣ бо имкони интихоби кадр аз бонки барномаҳои аудиовизуалӣ ва интиқоли “дар дохили” кадри интихобшуда;
- ҳаракати иттилооти аудиовизуалӣ дар шаклҳои гуногун;
- таҳрири иттилооти матнӣ, графикӣ, видеоӣ, диаграммавӣ, аниматсионӣ;
- тағйир додани шакли иттилооти визуалии пешниҳодшуда аз рӯи параметрҳои гуногун;
- таҷдиду таҳрири эффектҳои аниматсия;
- тасвири иттилооти визуалӣ бо ранг;
- чудо кардани қисми интихобшудаи иттилооти визуалӣ барои баррасии муфассали минбаъдаи он;
- кор кардан бо иттилооти аудиовизуалӣ дар як вақт дар якҷанд равзана;
- таълифи наворҳои таълимӣ [8, с. 98].

Бартариҳои асосии мултимедия дар он аст, ки имкони истифодаи ҳамкориҳои интерактивии муаллим ҳам бо барномаҳои компютерӣ, ки мубодилаи фармонҳо ва ҷавобҳои матнро дар бар мегирад, ҳамзамон бо донишҷӯён – хангоми саволу ҷавоб, пайгирии фикру мулоҳизаҳои эмотсионалӣ, манъ ва минбаъд идомаи тамошои маводи видеоӣ экран ва дигар амалҳои таъмин менамояд.

Барои тақмил додани раванди таълими забони англисӣ мақсаднок хоҳад буд, ки комплекси маводҳои мултимедӣ – системае, ки бо мақсади фароҳам овардани шароити фаъоли иттилоотӣ-коммуникатсионии байни омӯзгор ва донишҷӯ тавассути маводҳои мултимедиро дар бар мегирад. Унсурҳои чунин система дар баробари маҷмуи воситаҳои электронии дидактикӣ, нашрияҳои анъанавии ҷопӣ, инчунин курсҳои лексияи видеоӣ мебошанд.

Таҳияи презентатсияҳои мултимедӣ, ки барои гузаронидани дарсҳои забони англисӣ истифода мешаванд аз омӯзгор малакаю маҳорати касбӣ (забонӣ) ва техникаро талаб мекунанд. Барои самарани хуб додани презентатсияи мултимедӣ, мебояд талабоҷоеро, ки аз нигоҳи техникаӣ-барномавӣ, дидактикӣ, педагогӣ, психологӣ ва методӣ зарур доништа мешаванд, риоя намуд.

Презентатсияҳо ҳам дар марҳилаи ибтидоии омӯзиши забони англисӣ ва ҳам дар марҳилаи минбаъда истифода бурдан мумкин аст. Яъне, аз ибтидо то анҷоми курси забони англисӣ метавон дарсҳоро тавассути презентатсияи мултимедӣ рӯнамоӣ пешниҳод сохт.

Истифодаи презентатсияҳои мултимедӣ дар раванди таълими забони англисӣ имкон медиҳад, ки азхудкунии маводи таълимӣ, махсусан маводҳои грамматикӣ лексикӣ аз ҷониби донишҷӯён пурзӯр карда шуда, дарсҳо дар сатҳи сифатан нав гузаронида шаванд. Истифодаи слайдҳо тавассути проектор ба девори калон ба ҷои истифодаи тахтаи синфӣ барои ҳар як донишҷӯ шавку рағбати нав мебахшад. Онҳоро водир месозад, ки тавачҷуҳашонро бевосита ба мавзӯи дарсӣ нигаронида, бештар фаъол мебошанд.

Истифодаи презентатсияи мултимедӣ дорои чунин имконияту афзалиятҳо мебошад:

- баланд бардоштани ҳавасмандии донишҷӯён;
- истифодаи миқдори зиёди маводи тасвирӣ, графикӣ, аудиоӣ ва видеоӣ;
- фаъол сохтани дарс ва аз байн бурдани вақт барои навиштани мавод дар тахта;
- ба раванди таълими мустақилона ҷалб намудани донишҷӯён, ки барои ташаккули маҳорати умумии таълимии онҳо аҳамияти хоса дорад.

Самаранокии таъсири маводи таълимӣ ба донишҷӯён бештар аз дараҷа ва ҳаҷми тасвири мавод вобаста аст. Презентатсияҳои мултимедӣ ба донишҷӯён имкон медиҳанд, ки диққати худро ба нуқтаҳои муҳими иттилооти пешниҳодшуда равона сохта, дар шакли тасвирҳо, диаграммаҳо, композитсияҳои графикӣ ва ғайра мисолҳои ҷолиб эҷод кунанд. Презентатсия ба мо имкон медиҳад, ки якбора ба якҷанд намуди хотира таъсир расонед: визуалӣ, шунавоӣ, эҳсосӣ ва дар баъзе мавридҳо моторӣ [4, с. 197].

Бо доштани чунин имконият, ба монанди интерактивӣ, презентатсияҳои мултимедӣ ба мо имкон медиҳанд, ки маводи таълимиро ба хусусиятҳои донишҷӯён самаранок мутобиқ кунед. Афзоиши интерактивӣ боиси фаъолонатар иштироки худӣ донишҷӯ дар раванди таълим мегардад, ки ба баланд шудани самаранокии дарс ва дар хотир нигоҳ доштани маводи таълимӣ мусоидат мекунанд.

Дар зинаҳои гуногуни дарс презентатсияро дар раванди таълим истифода бурдан мумкин аст, дар ҳоле ки моҳияти он ҳамчун воситаи аёни бетағйир менамояд, вобаста ба мақсади истифодааш танҳо шаклаш тағйир меёбад.

Яке аз самараноктарин барномаҳо барои таҳияи презентатсияҳои мултимедӣ барномаи Microsoft Power Point мебошад. Он ба муаллим имкон медиҳад, ки дар як муддати кӯтоҳ презентатсияҳои худро созад. Имкониятҳои бузурги дидактикии муаррифии компютери донишхоро ба назар гирифта, мо бояд дар ояндаи наздик истифодаи пуршиддати презентатсияҳои мултимедиро дар таълим интизор шавем [10, с. 85].

Ҳангоми омодагӣ ба дарсҳои забони англисӣ ёрдамчиҳои ҷудонашавандаи муаллим метавонад барномаи Power Point бошад, ки ба гурӯҳи ҳамгирошудаи барномаи Microsoft Office дохил карда шудааст. Ин барнома ба муаллим имкон медиҳад, ки мустақилона дастури мултимедиявии интерактивиро барои дарси забони англисӣ бо сарфи вақти кам омода созад. Барномаи мазкур хеле сода, аммо дорои имкониятҳои васеъ мебошад ва барои ҳар як нафар имконияти сохтани презентатсияҳои гуногунмазмун ва дорои мундариҷаи гуногунро дарс диҳад.

Презентатсияи мултимедӣ бо истифода аз барномаи Power Point дар раванди таълим дар ҳолатҳои зерин истифода мешавад:

- муқаддима ва таҳкими маводи лексикӣ ва грамматикӣ;
- ҳангоми шарҳи қоидаҳои грамматика;
- дар назорати маводи омӯхташуда [3, с. 37].

Дар асоси таҷрибаи андӯхта, яқинд маслиҳатҳои амалӣ барои муаррифии муваффақи мултимедӣ мавҷуданд.

1. Power Point як усули муаррифии визуалӣ мебошад. Он муаллихро иваз намекунад, балки танҳо замимаи визуалии паёми асосӣ аст.

2. Донишҷӯён мақсаддоранд, ки сухани муаллихро гӯш кунанд, на аз экран хондан. Ба экран интиқол додани матн шарҳ ё нутқ лозим нест.

3. Дар слайд ҷойгир кардани 5-6 нуқтаи асосӣ кифоя аст. Агар ба ин рақам шубҳа дошта бошем, онро метавонем то 4 ё 3 нақта кам кунем.

4. Агар шумо мавзӯи паёми худро тағйир диҳед, онро дар слайди алоҳида таъкид кунед.

5. Донишҷӯён бояд маводеро пешниҳод кунанд, ки дар як нигоҳ фаҳмо бошад. Сутунҳои рақамҳо ё оморҳои печида хондан душвор аст.

Бояд дар хотир дошт, ки Power Point ба тасвирҳои равшан майл дорад: хуруфи равшан, хатҳои рост, тасвирҳои дурахшон ва хотирмон.

6. Агар расмҳо истифода шаванд, кӯшиш кунед, ки ба ҷузъиёти ҷолибе диққат диҳед, ки онҳоро бо камераи рақамӣ интиҳоб кардан мумкин аст.

7. Слайдҳо зуд намоиш дода намешаванд, ин ба донишҷӯгон имконият медиҳад, ки маводи таълимиро дарк намуда, баъзе ҷизҳоро барои худ қайдҳо кунанд.

8. Ва дар охир, пеш аз намоиш додани презентатсия таҷҳизоти техникӣ, экран, суръати намоиши слайдҳоро тафтиш кардан лозим аст.

Ҳамин тариқ, презентатсияҳои мултимедӣ бо истифода аз барномаи Power Point метавонанд дар бисёр самтҳои таълими забони англисӣ истифода шаванд. Презентатсияҳо имкон медиҳанд, ки маълумоти бодикқат омодашуда ба таври ҷолиб пешниҳод карда шаванд. Презентатсияи мултимедӣ ба мо кӯмак мекунад, ки тамоми маводи моро ба тартиб дарорем ва онро мувофиқи мантиқи муаррифии мо созем ва онро дар як файл нигоҳдорем.

Бехатарии маводи аёнии мо ва имкони ислоҳи онҳо низ нуқтаи муҳими муаллим аст. Ҳар як омӯзгор маҷмӯи маводҳои таҳиякардаи худро дорад, ки ба истилоҳ “портфели муаллим” ном мегирад. Ҳама маводи мо метавонанд дар CD ҷойгир шаванд ва бо визуализатсияи мавҷуда кор карданро идома диҳанд ва дар он маводи нав ҷойгир кунанд. Дар як компакт диск (вобаста ба намуди диск) то 700 мегабайт маълумот ҷойгир кардан мумкин аст, яъне тахминан як соат видеои баландсифат ё 12-48 соат (вобаста ба сифат) иттилооти садо, ё қариб 5000 тасвир, андозаи тамоми экран ё маълумоти матнӣ ба андозаи рафи китоби шумо. Муҳлати нигоҳдории CD-ҳои муосир хеле дароз аст.

Бо вучуди ин, бояд хотиррасон кард, ки дар шароити донишгоҳи муосир риояи талабот оид ба нигоҳдории иттилоот дар васоити электронӣ муҳим аст. Бартариҳои дигари баҳснопазири пешниҳоди иттилоот дар шакли презентатсияи мултимедӣ нисбат ба иттилоот дар шакли нутқи шифоҳӣ дар он аст, ки дар сурати зарурат донишҷӯ метавонад мустақилона ба он қисми иттилооте, ки наомхтааст, баргардад.

Ҳангоми сохтани презентатсия, шумо набояд дар бораи ҳадафи эҷоди он фаромӯш кунед. Барои ин бояд презентатсияи ҳаҷми муайян эҷод карда шавад, зеро диапазони визуалии шумораи бештари слайдҳо боиси хастагӣ мегардад, диққати хонандаро аз моҳияти маводи омӯхташаванда дур мекунад.

Слайдҳои “иловағӣ” набояд вучуд дошта бошанд, ки бо тавзеҳот ҳамроҳ нашудаанд. Мулоҳиза кардан ва фаҳмиши маъноӣ ҳар як калимаро таъмин кардан, ба донишу таҷрибаи донишҷӯ таъя кардан, муносиҳои образнокро истифода бурдан лозим аст. Муносибати индивидуалӣ ба донишҷӯ, ба назар гирифтани имкониятҳои фардии идрок ба мақсад мувофиқ аст.

Дар презентатсияҳои мултимедӣ ба ҳадди ақал кам кардани маълумоти матнӣ, иваз кардани он бо диаграммаҳо, расмҳо, суратҳо, порчаҳои филмҳо мувофиқ аст. Матнро метавон дар шакли нуктаҳои асосии паём пешниҳод кард. Дикқати донишҷӯёнро барои нигоҳ доштани возеҳияти визуалӣ пайваста иваз кардан лозим аст. Дохил намудани (бе зарар ба мундариҷа) ҳикояҳои хандаовар ва далелҳои хандаовар дар муаррифӣ дарсро рӯҳбаланд мекунад, рӯҳияи мусбати эмотсионалӣ ба вучуд меорад, ки ба азхудкунии мавод ва дар хотир нигоҳ доштани пайдор мусоидат мекунад.

Дар тарҳрезии слайдҳо, ҳамохангии мусиқӣ, омезиши рангҳо ва мувофиқати услуб нақши муҳим мебошад. Барои гузариши слайдҳо, эффектҳои аниматсия барои дарк суръати оптималӣ интихоб кардан лозим аст. Дар ин робита муҳим аст, ки қобилияти гузоштани параметрҳо барои тағир додани слайдҳо ва аниматсияҳо дар муҳити Power Point ҷойгир карда шавад.

Интихоби мавод барои шумидан аз рӯи мавзӯи дарс муайян карда шуда, ба хусусиятҳои психологӣ донишҷӯён ва шавқи онҳо нигаронида шудааст. Пешниҳоди матнҳо барои гӯш кардан пас аз кор дар лексика ва грамматика хеле муҳим аст, зеро раванди шиноختанҳо дар асоси малакаҳои кавии лексикӣ, грамматикӣ ва талаффуз имконпазир аст.

Пеш аз шумидан, донишҷӯён имконият пайдо мекунанд, ки таҳминҳои худро дар бораи мундариҷа баён кунанд, масалан, муколама аз рӯи унвон ё баъзе ҷузъиёти расм ба матн. Инчунин, ба донишҷӯён як қатор саволҳо пешниҳод карда мешаванд, ки диққати худро ба дарки мундариҷаи нутқи даркшуда равона мекунанд, ки ба шумо имкон медиҳанд, ки сатҳи фаҳмиши муфассали иттилоотро дар марҳилаи пешрафтаи раванди гӯшкунӣ муайян ва назорат кунед.

Истифодаи мусиқӣ ва сурудҳо дар синф стресс ва хастагиро рафъ мекунад ва қувваи пурқуввати эмотсионалӣ медиҳад. Маводи суруд дорои забони аслии гуфтугӯӣ мебошад. Аз рӯзҳои аввали омӯзиши забони англисӣ ба донишҷӯён гӯш кардани матнҳои асли хеле муҳим аст. Ин шакли шумидан ба ташаккули бомуваффақияти фаҳмиши шумидан мусоидат мекунад ва аз ин рӯ, салоҳияти коммуникатсионӣ донишҷӯёнро ташаккул медиҳад [2, с. 73].

Баргариҳои техникаи гузаронидани шунавоӣ дар барномаи Power Point, ки ба муаллим имкон медиҳад, ки ин равандро чанд маротиба бе талафи вақт ва меҳнат анҷом диҳад, қайд накардан ғайриимкон аст. Илова бар ин, муаллим аз тарҳрезии доимии тахта озод аст. Тамоми марҳилаи омодагӣ ба гӯш, инчунин мавод барои гӯш, дар як слайд дар шакли тугмаҳои идоракунии барои танзими амал ва эффектҳои иловагии аниматсия барои ибораҳои дорои садо ташкил карда мешаванд. Маводи дар шакли презентатсияҳои мултимедӣ пешниҳодшуда имкониятҳои китобҳои дарсии анъанавиро тавассути истифодаи садо ва видео ва эффектҳои аниматсия хеле васеъ мекунад. Дар рафти кор бо компютер донишҷӯён аз каналҳои шунавоӣ ва визуалии идрок истифода мебаранд, ки ин имкон медиҳад, ки на танҳо ҳаҷми иттилооти даркшуда, балки қувваи азхудкунии он низ зиёд карда шавад [2, с. 74].

Салоҳияти иҷтимоӣ-фарҳангӣ омодагӣ ва қобилияти зиндагӣ ва ҳамкорӣ дар ҷаҳони муосири гуногунфарҳангиро дар назар дорад. Барои ташаккули салоҳияти иҷтимоӣ-фарҳангӣ омӯзиши фарҳанги кишварҳои англисзабон ва ватани худ аҳамияти калон дорад. Аз ин лиҳоз, дар муаррифии самти забоншиносӣ ва минтақавӣ ба интихоби иттилоот дар шакли матну тасвирҳо, пайдарпайии пешниҳоди он, ориши эстетикӣ мавод таваҷҷуҳи хоса дода мешавад.

Рӯйхати адабиёт

1. Банникова Е.Л. Преимущества применения компьютерных технологии при обучении иностранным языкам / Е.Л. Банникова // Иностранные языки в школе. – 2012. – №10. – С.56-60.
2. Белкова М.М. Информационные компьютерные технологии на уроках английского языка // Английский язык в школе. 2008. – № 3. – С. 73-75.
3. Беляева Л.А., Иванова Н.В. Презентация Power Point и ее возможности при обучении иностранным языкам // Иностр. языки в школе. – 2008. – № 4. – С. 36-40.
4. Бузина Д.И. Power Point на занятиях английского языка: быть или не быть? Полилог культур: один мир – многообразие языков: Сб. науч. тр. / Под ред. Т.В.Шульдешова; Яросл. гос. ун-т. – Ярославль: Изд-во ЯрГУ, 2009. – С. 196-200.
5. Вахрушева А.В. Проектирование мультимедийного учебного занятия по иностранному языку в вузе / А.В. Вахрушева, А.В. Дубков // Молодой ученый. – 2014. – №19. – С. 511-514.

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ БАҒДАРЛАМАЛЫҚ ҚҰРАЛДАРДЫҢ БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДАҒЫ МАТЕМАТИКА ЕСЕПТЕРІН ШЫҒАРУДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ДИДАКТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

АЛДАБЕРГЕНОВА Айгуль Оналбековна, ЕСЕНҒАБЫЛОВ Ильяс Жансеркенович,
ДУЗГЕНБАЕВА Бақыт Тоқтамысовна

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Бактыбай Жолбарысұлы атындағы №18 орта мектеп –
лицейі

Талдықорған, Қазақстан
ilias_e@mail.ru,

Аннотация

Бұл ғылыми жұмыста мектеп пәндерін компьютерлік технологияны қолданып оқыту нәтижелерін зерттеудегі ғылыми проблемаларды шешу ең басты орын алатындығы айқындалған. Оқыту үрдісінде туындайтын компьютерлендірудің педагогикалық-психологиялық жаңа проблемалары, компьютердің оқушыға тигізетін психологиялық әсері анықталған.

Сонымен қатар, педагогикалық бағдарламалық құралдарды бастауыш мектеп оқушыларының математика есептерін шығару біліктіліктерін қалыптастыруда қолданудың психологиялық-дидактикалық негіздері айқындалған.

Кілт сөздер: Білім беру, компьютерлік технологиялар, ақпараттық- қатынастық технологиялар, педагогикалық бағдарламалық құралдар.

Annotation

In this scientific work, it is determined that the solution of scientific problems in the study of the results of teaching school subjects with the use of computer technologies occupies a central place. New psychological and pedagogical problems of computerization arising in the learning process, the psychological impact of the computer on the student are revealed.

In addition, the psychological and didactic foundations of the use of pedagogical software tools in the formation of the skills of primary school students to solve mathematical problems are determined.

Keywords: education, computer technologies, information and communication technologies, pedagogical software.

Аннотация

В данной научной работе определено, что решение научных проблем при изучении результатов преподавания школьных предметов с применением компьютерных технологий занимает центральное место. Выявлены новые психолого-педагогические проблемы компьютеризации, возникающие в процессе обучения, психологическое воздействие компьютера на ученика.

Кроме того, определены психолого-дидактические основы использования педагогических программных средств при формировании умений учащихся начальной школы решать математические задачи.

Ключевые слова: образование, компьютерные технологии, информационно-коммуникационные технологии, педагогические программные средства.

Кіріспе: Білім беруде компьютерлік технологияларды пайдалану бүгінгі заман талаптарына сәйкес келеді, бұл жайлы мына фактілер дәлел, 80- жылдардың ортасында орта мектептердің оқу жоспарына жаңа пән – «Есептеуіш техникалар мен информатика негіздерін» енгізу біздің еліміздің саяси, әлеуметтік және экономикалық жағдайларының өзгеру кезеңіне тура келді. Мектепте информатиканы оқытудың бастапқы базалық кезеңі ретінде оны оныншы сыныптан жетінші сыныпқа ауыстыру және бастауыш сыныптардың оқу үрдісіне дайындық шараны ендіру, қолданыстағы білім беру жүйесін толықтыру қажеттілігі уақыт талабына қарай оған бейімделуді мойындау болып саналады.

Ақпараттық- қатынастық технологияның үздіксіз жетілуі және адамдардың интеллектуалдық қызметінің өзгеріп отыруы және компьютерлік технологияны оқыту үрдісінде пайдалану мәселелері ерекше көкейкестілікке ие болып, мектептерде орын алып отырған жаңа міндеттерді шешуге итермелейді.

Бүгінгі күні әлемдік ақпараттық білім кеңістігінің деңгейіне Республика мектептерін көтерудің тиімді жолы білім беру жүйесін толықтай ақпараттандыру. Осыған байланысты ХХІ ғасырда ақпараттық қоғам қажеттілігін қанағаттандыру үшін білім беру жүйесінде төмендегідей міндеттерді шешу көзделіп отыр: компьютерлік техниканы, интернет, компьютерлік желі, электрондық және қатынастық құралдарды, электрондық оқулықтарды оқу үрдісіне тиімді пайдалану арқылы білім сапасын көтеру.

XXI ғасыр – ақпарат ғасыры болғандықтан оқушыларға компьютерлік сауаттылық қажет. Ал бұл сауаттылықтың алғашқы баспалдағы бастауыш мектептен басталады. Бастауыш мектеп қабырғасынан теориялық біліммен қатар практикалық білімнің алғы шарттарын меңгеруі тиіс. Ал, теориялық білімді практикамен ұштастыру үшін компьютерлік технологияны қолданудың қажет екендігі даусыз.

Теориялық бөлім: Бүгінгі таңда мектеп пәндерін компьютерлік технологияны қолданып оқыту нәтижелерін зерттеудегі ғылыми проблемаларды шешу ең басты орын алады. Бұған себеп оқыту үрдісінде туындайтын компьютерлендірудің педагогикалық-психологиялық жаңа проблемалары, компьютердің оқушыға тигізетін психологиялық әсері әлі толық шешілмеген.

Сондықтан компьютерлік технологияны оқу үрдісінде пайдалану бірқатар мәселелерді шешуді қажет етеді.

Психологияда ойлаудың сезінушілік және дерекшілдік түрлеріне қарай оның үш түрін бөліп қарастырады. Олар:

- көрнекі-әрекеттілік (наглядно-действенное);
- көрнекі-бейнелік (наглядно-образное);
- теориялық (дерексіздену, ұғымдық).

Ойлаудың көрнекі-әрекеттілік түрі балалардың сәбилік жасына (6-7 жасқа дейін) тән. Ол жастағы балалар белгілі-бір объектіні танып білуі, ол объектімен практикалық іс-әрекет жасау арқылы жүзеге асады. Ал ойлаудың көрнекі-бейнелік түрі бастауыш мектеп оқушыларында қалыптаса бастайды. Ойлаудың бұл түрі объектінің бейнесін қолдану арқылы көрнекі түрде жүзеге асады. Бұл жағдайда толық түрде түсіну сезім арқылы қабылдауға сүйенеді де, дерексіздену жүзеге асырылмайды. Теориялық түрде ойлау негізгі мектеп оқушыларында қалыптаса бастайды. Бұл жағдайда ойлау дерексіз ұғымдар мен ой қорытулар арқылы жүзеге асады [1].

Ересек адамдардың ойлау іс-әрекеттерінде ойлаудың үш түрінің де элементтері кездеседі. Бірақ, белгілі бір адамда ойлаудың үш түрінің біреуі басым болады. Мысалы, математикалық теоремаларды дәлелдегенде, күрделі есептерді шығарғанда ойлаудың теориялық жағы басым болады. Дегенмен, бұл кезде де ойлаудың көрнекі-бейнелік және көрнекі-әрекеттілік түрлерінің элементтері де қолданылады. Мысалы, теоремаларды дәлелдегенде, мәтінді есептерді шығарғанда сызбалар салуға немесе схемаларды пайдалануға және оларды ойша немесе практикалық түрде түрлендіруге тура келеді [2].

Компьютерлік технологияны қолданып оқушыларды есептер шығаруға үйреткенде олардың математикалық ойлауы көрнекілік-әрекеттілік түрден көрнекілік-бейнелік түрге, одан теориялық түрге ауысып дамып отырады. Бұл жағдайда оқушылардың математикалық ойлауы кемеліне жетіп, ұтымды ойлауға, әрбір мәселеге сын көзбен қарауға үйренеді.

Математикалық есептерді шығару барысында компьютерлік технологияны қолданып, күнделікті өмірдегі процестерді модельдеу барысында оқушылардың математикалық ойлау қабілетін дамытуға мына мәселелер үлкен әсер етеді:

1. Модельдеуге қатынасқан шамалардың арасындағы тәуелділіктің өрнегін құрастыру.
2. Қарастырылып отырған шамалардың арасындағы тәуелділіктің графигін салу.
3. Қарапайым бірқалыпты процестерді модельдеу.
4. Белгілі-бір құбылысты немесе процесті тікелей бақылаудың қорытындысының

математикалық моделін құру және т.б.

Белгілі бір есептерді шығарғанда бұл айтылған модельдеудің түрлері бірімен-бірі байланыста, тұтастай қолданыста болуы мүмкін [3].

Біздің зерттеуіміз көрсеткендей, математикалық мәселелерді меңгеру барысында бастауыш мектеп оқушылары ойлаудың көрнекі-бейнелік түрін қолданады. Осыған орай, біз бастауыш сынып оқушыларын математикалық есептерді шығаруға үйреткенде немесе математикалық ұғымдарды түсіндіргенде жоғарыда айтылғандарды ескеріп педагогикалық бағдарламалық құралдар жасағанда көрнекілікке аса назар аудардық. Мысалы, 4-ші сыныпта оқушылардың меңгеруіне өте қиын «Үлес» ұғымы болып табылады. Сондықтан, бұл ұғымды түсіндіргенде мынадай есепті қарастырып, педагогикалық бағдарламалық құрал жасадық.

Мысалы, 4-ші сыныптың математика оқулығында мынадай есеп берілген: «Тіктөртбұрыш тәріздес алаңның ұзындығы 90м, ал ені одан 3 есе кем. Осы алаңның төрттен бір бөлігі қардан тазартылды. Қардан тазартылған жердің ауданын тап». Осы есепті шығаруды үйретуге арналған педагогикалық бағдарламалық құралдың жұмысына қысқаша сипаттама берейік. Компьютер есептің мәтінін оқушыға хабарлап, мәтіндегі негізгі берілгендерді оқығанда компьютер экранында тіктөртбұрыш тәріздес алаңның суреті шығады. Ал алаңның ұзындығы 90м, ені одан 3есе кем деген сөзді компьютер хабарлағаннан кейін тіктөртбұрыштың ұзындығы, ені компьютер экранында

суреттеліп (бейнеленіп) олардың арасындағы тәуелділік бағыттық сызық арқылы көрсетіледі. Алаңның төрттен бір бөлігі қардан тазартылды деп компьютерде хабарлағаннан кейін, алаң тең төрт бөлікке бөлініп, алаңның қардан тазартылған бір бөлігі яғни, төрттен бір бөлігі өзгеше түспен ерекшеленіп, сол ерекшеленген бөлігінің ауданын табу керек екеніне оқушының назарын аударады. Бұл жағдайда компьютерді қолданып көрнекілік арқылы есептің мазмұнын түсіндіргендіктен, оқушылар есептің мәтінін жете түсініп, олардың есепті аяғына дейін шығаруына жағдай жасалынады. Сонымен, бұл «Үлес» ұғымын меңгерткенде оқушыларда ойлаудың көрнекі-бейнелік түрі жүзеге асырылады.

Психологиялық және педагогикалық зерттеулердің нәтижесі көрсеткендей адамдардың көпшілігі естіген ақпараттың 5%, көзбен көрген ақпараттың 20% есте сақтайды. Ал дыбыстық және графиктік (видео) ақпаратты қатар қолданғанда ақпаратты есте сақтау қабілеті 40% - 50%-ға жоғарылайды. Бұл көрсеткіш оқушыларға есептің мазмұнын дыбыстар мен анимациялар арқылы түсіндіру өте тиімді екендігінің дәлелі.

Демек, бастауыш сынып оқушыларын математика есептерін шығаруға үйрету барысында компьютерді қолдану біріншіден, оқушылардың қоршаған ортаның элементтерін танып, оларды ажырата білу қабілеттерін дамытса, екіншіден, ойлау, есте сақтау қабілеттерімен қатар байқағыштығын, зейінін, берілген есептерді шығарудың оңтайлы, тиімді жолын таба білу қабілетінің дамуына әсері мол. Себебі, психолог-педагогтардың зерттеуінше, ойлаудың логикалық құрылымының негіздері 5-11 жас аралығында қалыптасады екен, яғни бастауыш мектеп кезеңі оқушының танымдық, шығармашылық қабілеттерінің дамуына ең тиімді және қолайлы кезең болып табылады. Осы кезеңде оқушылардың танымдық іс-әрекетінің психологиялық негізі қалыптасады және армандау, қиялдау, елестету, шығармашылық ойлау және ойлау операциялары: жинақтау, салыстыру, талдау, жалпылау және т.б. жете дамиды. Сонымен қатар қорытынды жасау және өз пікірін айту сияқты негізгі қабілеттері де байқалады (Е.И.Машбиц, Т. Гергей) [6].

Сонымен, бастауыш мектептерде білім беру жүйесін ақпараттандыру арқылы жаңа сатыға көтеру үшін тек білім мазмұны мен оқыту әдістерін ғана емес, ақпараттық-қатынастық технологияларды кеңінен пайдалану арқылы оқытуды ұйымдастыру формаларын жетілдіру керек. Ол өз кезегінде төмендегідей оқу-тәрбие міндеттерін шешуге көмектеседі:

- оқу үрдісін дербестендіру, яғни оқытуды белгілі бір педагогикалық бағдарламалық құралдар бойынша жүргізу;
- нақты әрекетке негізделген кері байланысты қамтамасыз ету, компьютер арқылы әрбір оқушы өзінің білімін бақылауға, тексеруге және бағалауға мүмкіндік алады;
- материалды меңгеру жылдамдығын арттыруға болады.

Компьютерлік технологияны пайдалана отырып іс-әрекеттің интеллектуалдық және практикалық біліктілігі ақпараттық және алгоритмдік мәдениетті құрастыратын нақты білімдер жиынтығында негізделеді. Алгоритмдік мәдениет – бұл есептерді шығару үшін алгоритмін құру мен пайдалану біліктілігі. Мұндай біліктілік өз іс-әрекетінді нақты жоспарлай білу шеберлігімен тығыз байланысты. Ақпараттық мәдениет – информатиканы оқыту сияқты математиканы да оқытудың маңызды бір бөлігі болып табылады, яғни ақпаратты жинау мен ұсыну біліктілігі (графикалық, кестелік, формальдық немесе әдеби түрде), міндетті қоя білу және сол міндеттерді шешу тәсілдерін таба білу іскерлігі, ақпараттың жүйелігі мен жіктеуін жүргізу, тағы басқа жаңа міндеттерді шешу үшін компьютерлік технологияны белсенді пайдалана білу біліктілігі (Е.И.Машбиц) [5]. Осы айтылғандарға байланысты, біз бастауыш мектепте педагогикалық бағдарламалық құралдарды қолданудың әдістемесін жасаудың негізін қарастырдық.

Педагогикалық бағдарламалық құралдарды пайдалану бойынша психологиялық проблеманың екі тобын атауға болады.

Бірінші топ мектептегі математика курсы және т.б. пәндер бойынша оқу үрдісінің оңтайландырудың қолданбалы проблемаларына байланысты құрылған, жалпы мектептегі білім беруді жетілдіру үшін педагогикалық бағдарламалық құралдармен жұмыс жасауды негіздеу, болашақ кәсіби іс-әрекетте компьютерлік технологияны пайдаланудың негізін құрастыру, компьютерлік әлемде мектеп оқушыларының жалпы дайындығы. Көрсетілген проблемалардың шешуіндегі психологиялық зерттеулердің маңыздылығы келесі жағдайлармен анықталды:

а) педагогикалық бағдарламалық құралдарды арқылы оқытудың дәстүрлі оқытуға қарағанда ұзақ жылдар бойы жиналған дәстүрі мен тәжірибесі аздау. Оқушылардың білімді меңгерудегі психологиялық заңдылықтарды пайдалануы пәндерді оқыту әдістері мен тиімді формаларын іздеуге жағдай жасайды;

б) ақпараттық және алгоритмдік мәдениет тек жинақталған білімдер мен дағдыларды бекіту ғана емес, сондай-ақ жаңа техникалық құралдарды тиімді пайдалану мен меңгеруге психологиялық дайындық болып табылады. Басқаша айтқанда ақпараттық және алгоритмдік мәдениетті қалыптастыру

негізінде оқушының танымдық дамуын жетілдіреді. Мұндай дамудың нәтижесінде оқу мақсатын қалыптастыру, оның заңдылықтары мен шарттарын анықтау, бағалау мен бақылау тәсілдерін жасап шығару ең алдымен ойлау психологиясы мен танымдық процестер психологиясының шеңберінде жасалған әдістер мен ұғымдар негізінде ғана болуы мүмкін;

в) педагогикалық бағдарламалық құралдарды қолданып оқытуды үйрету бастауыш мектептің оқушыларының жас ерекшеліктеріне және физиологиялық мүмкіншіліктеріне тәуелді болу керек. Бұл мәселені шешу негізі бастауыш мектеп оқушыларының танымдық іс-әрекеттерінің даму механизмдерінің кезеңдеріне теориялық жағынан тәуелді болу керек.

Педагогикалық бағдарламалық құралдарды пайдаланудағы психологиялық проблемалардың екінші тобы теориялық мәселелерден тұрады. Педагогикалық бағдарламалық құралдарды жаңа оқу құралы болып табылады, оның қолданылуы оқушының іс-әрекетінің негізгі түрлерінің сапалы құрамымен, адамның психикалық ерекшеліктеріне қойылған талаптар мен шарттар жүйесінің өзгеруімен байланысты. Бастауыш мектепте педагогикалық бағдарламалық құралдарды қолданып оқыту шынында оқушылардың жаңа психикалық сапасын арттыруға және анықтауға арналған оқыту құралы болып табылады.

Қорытынды: Біздің жұмыстағы негізгі мәселелердің бірі оқушылардың педагогикалық бағдарламалық құралдармен жұмыс істеу мотивациясын арттыру мәселесі болды. Педагогикалық тәжірибеміз бойынша мынадай қорытындылар жасауға болады:

1. Педагогикалық бағдарламалық құралдармен жұмыс жасаудың оқушылардағы бастапқы мотивациясы мектепте олардың әртүрлі интерактивтік мүмкіншіліктеріне байланысты дамып отырады.

2. Педагогикалық бағдарламалық құралдарды қолданып оқытқанда мұғалімнің іс-әрекеті арқылы қолдау таппаса, онда оның беретін жаңалық әсері мардымсыз болады. Кейбір жағдайларда, егер де мұғалімнің әсері мардымсыз болса, онда оқушылардың педагогикалық бағдарламалық құралдарға деген қызығушылығы біртіндеп төмендей береді.

3. Нақты ғылымдарды, соның ішінде математиканы ынталанып оқитын оқушылар педагогикалық бағдарламалық құралдарды қолдануға қызыға қарайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Баймаханова Л. Педагогикалық бағдарламалық құралдарды қолданып бастауыш мектеп оқушыларын математика есептерін шығаруға үйрету әдістемесі: пед. ғылым. канд. ... диссерт. - Алматы, 2009. – 24 б.

2. Абыканова Б.Т. Компьютерлік технологияны пайдалану арқылы оқушылардың танымдық белсендірудің дидактикалық шарттары: пед.ғылым.канд. ... автореф. - Алматы, 2005. – 27 б.

3. Қ.М.Нағымжанова «Бастауыш сынып мұғалімнің оқу процесіндегі инновациялық іс-әрекеті». - Өскемен: Медиа-Альянс, 2004

4. Машбиц Е.И. Гергей Т. Психолого-педагогические проблемы применения компьютера в учебном процессе // Вопросы психологии. –М. -1985. -№ 3. –С.41-48.

5. Машбиц Е.И. Психолого-педагогические проблемы компьютеризации обучения. –М. -1988. – С.191.

МЕХАНИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА МЫШЦ

АЛМАБАЕВА Нурғайша Махаметшариевна, АБДРАСИЛОВА Венера Оналбаевна,

БАЙДУЛЛАЕВА Гүлжахан Елтаевна

НАО КазНМУ им.С.Д.Асфендиярова

Алматы, Казахстан

ANMNuri@mail.ru

Түйіндеме

Материалдың құрылымы оның механикалық қасиеттерін және бұзылу үдерісінің сипатын анықтайтын негізгі фактор болып табылады. Техникалық объект ретінде алынған биологиялық ұлпа химиялық гетерогенді компоненттердің көлемдік қосындысынан түзілген композициялық материал деп алынады. Биологиялық ұлпаның механикалық қасиеттері әрбір компоненттің жеке алынған механикалық қасиеттерімен ерекшеленеді. Биологиялық ұлпалардың механикалық қасиеттерін анықтау әдістері техникалық материалдардың осы қасиеттерін анықтау әдістеріне ұқсас

Аннотация

Структура материала является главным фактором, определяющим его механические свойства и характер процесса разрушения. Как технический объект биологическая ткань — композиционный материал, образованный объемным сочетанием химически разнородных компонентов. Механические свойства биологической ткани отличаются от механических свойств каждого компонента, взятого в отдельности. Методы определения механических свойств биологических тканей аналогичны методам определения этих свойств у технических материалов.

Мышцы разнообразны по форме, размерам, особенностям прикрепления, величине максимально развиваемого усилия. Количество мышц превышает число звеньев тела. Каждая мышца состоит из большого числа двигательных единиц, каждая из которых управляется через собственный мотонейрон. Независимо от назначения, особенностей строения и способов регуляции принцип работы различных мышц организма одинаков. Основная функция мышц состоит в преобразовании химической энергии в механическую работу или силу. Главными биомеханическими показателями, характеризующими деятельность мышцы, являются сила, регистрируемая на ее конце эту силу называют натяжением или силой тяги мышцы и скорость изменения длины.

$$\sigma = \frac{F}{l}$$

Мышечная активность обеспечивает работу отдельных органов и целых систем: работу опорно-двигательного аппарата, легких, сосудистую активность, желудочно-кишечного тракта, сократительную способность сердца и т.д. Нарушение работы мышц может приводить к патологии, а ее прекращение - даже к летальному исходу. Механические свойства мышц сложны и зависят от механических свойств элементов, образующих мышцу (мышечные волокна, соединительные образования и т.п.), и состояния мышцы (возбуждения, утомления и пр.). В состав мышц входит соединительная ткань, состоящая из волокон коллагена и эластина. Поэтому механические свойства мышц подобны механическим свойствам полимеров. Покоящаяся мышца обладает упругими свойствами: если к ее концу приложена внешняя сила, мышца растягивается (ее длина увеличивается), а после снятия внешней нагрузки восстанавливает свою исходную длину.

$$\sigma = \frac{F}{S} = \varepsilon E = \frac{\Delta l}{l} E$$

Зависимость между величиной нагрузки и удлинением мышцы непропорциональна. Для вязкого элемента механическое напряжение равно:

$$\sigma = \frac{\varepsilon \eta}{t},$$

где η - вязкость, t – время действия деформирующей силы.

При возбуждении мышцы изменяется ее механическое состояние; эти изменения называют *сокращением*. Оно проявляется в изменении натяжения и длины мышцы, а также упругости и твердости. Мышцы способны деформироваться на десятки процентов, чему способствует распрямление молекул коллагена. В процессе жизнедеятельности мышцы непрерывно подстраиваются под внешнюю нагрузку. Но сохранение напряжения в мышечной ткани требует непрерывного подвода энергии. Энергообеспечение мышцы тесно связано с работой ее сократительного аппарата. Избыточное тепло или тепло укорочения зависит от величины укорочения:

$$Q = A \cdot l$$

Если величина нагрузки $P \neq 0$, то и при укорочении мышцы совершает работу:

$$W = P \cdot l$$

То скорость суммарной избыточной энергопродукции будет равна:

$$\frac{dE}{dt} = \frac{dQ}{dt} + \frac{dW}{dt} = (A + P) \cdot \vartheta$$

Скорость избыточной энергопродукции $\left(\frac{dE}{dt}\right)$ пропорциональна отклонению от максимально развиваемой мышцей силы $(P_0 - P)$, то есть:

$$\frac{dE}{dt} = (A + P) \cdot \vartheta = b(P_0 - P),$$

где b – параметр уравнения Хилла, P_0 - изометрическая сила.

Основным источником энергии для мышечного сокращения является энергия гидролиза АТФ. В изометрическом режиме скорость гидролиза невелика, а при укорочении – повышается. Установлено, что освобождаемой при гидролизе энергии достаточно только для обеспечения совершаемой работы, но не полной энергопродукции мышцы.

Таким образом, количество управляющих воздействий в мышечной (нервно-мышечной) системе огромно. Тем не менее, эта система обладает удивительной надежностью и широкими компенсаторными возможностями, способностью не только многократно повторять одни и те же стандартные комплексы движений, но и выполнять нестандартные произвольные движения.

Литература

1. Ремизов А.Н. Медициналық және биологиялық физика (аударғандар Алмабаева Н.М., Байдуллаева Г.Е., Раманқұлов К.Е.), М.:ГЕОТАР-МЕДИА, 2019.
2. Алмабаева Н.М., Адиебаев Б.М., Абилова М.А. Бифоизика, А: 2017
3. Ремизов А.Н. Медицинская и биологическая физика, М.:ГЕОТАР-МЕДИА, 2016
4. Антонов, В.Ф. Физика и биофизика [Текст]: Учебник/В.Ф. Антонов, Е.К. Козлова, А.М.Черныш. - 2-е изд.с доп.-М.:ГЕОТАР-МЕДИА, 2013.
5. Антонов В.Ф., Коржуев А.В. Физика и биофизика: курс лекций для студентов медицинских вузов: учебное пособие. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ГОЭТАР-Медиа, 2010.
6. Тиманюк В.А., Е.Н.Животова. Биофизика. М., 2004.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК DAҒДЫЛАРЫН БЕЙІМДІ ОҚЫТУ ИДЕЯЛАРЫН ҚОЛДАНА ОТЫРЫП ДАМУ

АНДАКАЕВА Алия Назарбековна

Физика-математика бағыттағы «Назарбаев Зияткерлік мектебі»

Семей, Қазақстан

andakaeva_a@sm.nis.edu.kz

Аннотация

Мақалада бейімді оқыту идеяларын оқыту үдерісінде қолдану арқылы оқушылардың зерттеушілік қабілеттерін дамытуға ықпал етуге болатындығы жайында баяндалады. Әдістеменің тиімділігі, оқушылардың шығармашылық қабілеттерін жетілдіруге де жағымды әсерлері қарастырылады.

Оқушылардың зерттеушілік дағдыларын бейімді оқыту идеяларын қолдана отырып дамыту

Барлық жастағы оқушыларда кездесетін әдеттегі жағдай, ол оқушының сабақ кезінде сұрақтарға жауап бермеуі немесе үй тапсырмаларын орындай алмағанын байқайсыз. Бір қарағанда әдеттегі көрініс болып табылғанымен, егер бұл құбылыс уақыт өтуіне қарай қайталананып отыратын болса, онда оқушының оқу үрдісіне толыққанды қатысуына кедергі болатын мәселенің бар екендігін байқатады. Демек, мұғалім өзіне «Неліктен бұл жағдай орын алды?» деген сұрақты қою керек.

Бастапқы кезеңде оқушылардың оқу үрдісіндегі белсенділіктерінің төмендігінің себебі, олардың тілдік дағдылары дамытуды қажет етеді деген тұжырым жасадым. Себебі, 11-сыныпта физиканы ағылшын тілінде бастап қарастырады. Сондықтан, әрбір сабақта терминдер, сөздіктер, диалог, кілт сөздер, аудио, видео құралдар бойынша CLIL әдістемесін сабақтың әртүрлі бөлімдерінде қолданып отырдым. Әрине, бұл әдіс-тәсілдер оқушылардың тілдік дағдыларының жетілуіне көмегі болды. Бірақ, оқушылардың жеке қабілеттерін дамытып, шығармашылық белсенділіктерінің артқаны байқалмады. Ендеше, себеп тек тілдік дағдыларда ғана емес.

Сонымен осы уақытқа дейінгі тәжірибелерімді оқушыға бағытталған оқыту әдістерін сынап көру үшін оқытудың бейімді-белсенді әдісін қолдануды шештім.

Менің түпкі мақсатым оқушыларымның оқу үрдісіндегі салғырттығын жойып, белсенділігін ояту болды. Алдымен, жүргізілетін жұмысымның жоспарын қарастырдым:

- Алдыға мақсат қою;
- Қолданатын әдістерді анықтау;
- Оқыту үрдісіне таңдаған әдіс-тәсілді қолдану;
- Нәтижесін талқылау;
- Қорытындылау;

Жүргізілген жұмыстарымның *SMART* мақсаттары [1] сәйкестігіне көңіл аудардым.

Specific – физика пәнінен оқушыларымның оқу үлгеріміне өзгеріс енгізуге негізделген;

Measurable – сыныптағы өзгерістерді оқушылардың оқу үлгерімдеріндегі және шығармашылық белсенділіктерінің жоғарылуын сәйкес әдістемелерді пайдалана отырып, жүйелі түрде фактілер жинағы арқылы өлшенеді;

Achievable – жұмысыма қойылған мақсат және жүргізілетін іс-әрекет қол жетімді;

Realistic –сыныптағы мәселелердің шешімін табуға арналған шынайы іс-әрекеттер болып табылады;

Time – белгіленген уақыт аралығындағы (оқу жылындағы) өзгерістерді анықтауға бағытталған, демек, шектеулі уақыт ішінде жүзеге асырылады.

Бейімді оқыту дегеніміз не?

«...Оқушылардың өзара әрекеттестігіне нақты уақыт режимінде жауап бере алатын, оқушыға автоматты түрде жеке қолдау көрсете алатын сандық құралдар» (EdSurge's Pearson Learning "Decoding Adaptive" есебінен) [2]

Бейімді оқыту – бұл оқу жоспарындағы оқу мақсаттарына қол жеткізу және оқу материалын автоматты түрде таңдау үшін оқу үрдісін жеке білім беру бағытына қарай мәліметтердің үлкен жиынтығы негізінде оқушының жеке білім беру бағытын құру. Бұл үрдіс жасанды интеллект технологиялары мен үлкен деректер негізіндегі компьютерлік алгоритмдерді қолдану арқылы іске асырылады.

Белсенді оқыту – оқушыларды мұғаліммен бірге сабақта белсенді қатысушы болуға тарту. Ол үшін интерактивті оқыту стратегияларының кең ауқымын пайдалану арқылы олардың пәнге деген ынталарын барынша арттыру қажет. [3]

Сонымен, бейімді-белсенді оқыту – бұл танымдық іс-әрекет үрдісінде оқушылардың оқу материалын өз бетінше, белсенді және шығармашылықпен меңгеру үшін ақыл-ой және практикалық әрекеттерді арттыруға және ынталандыруға негізделген бейімделген және белсенді оқыту әдістерінің жиынтығы. [4]

Белсенді оқыту мен бейімді оқыту айырмашылығы:

Белсенді оқу: мұғаліммен және оқушылар тобымен сыныпта.

Бейімді оқыту: оқушы өзі жеке сабаққа дейін платформада жалғыз. [5]

Әрбір оқушының бірегей оқу қажеттіліктері бар. Бейімді оқыту әдісін қолдану барысында оқыту үрдісін жоспарлауда әрбір оқушының қажеттілігін ескеру қажет екендігін анықтадым. Бұл маған оқушыларды жасына емес, көрсеткен қабілетіне қарай оқытудың маңыздылығын түсінуге көмек берді. Өзінің мүмкіндіктері мен қажеттіліктеріне қарай білім алу оқушылардың өз қабілеттерін бағалай білулеріне, дағдыларды меңгеру деңгейлерін жетілдірулеріне де септігі тиді. Әрине, әрбір оқушының жеке бейімділігін ескере отырып оқу үрдісін ұйымдастыру мұғалімнен жүргізілген жұмыстарға жүйелі талдау жүргізіп отыруды қажет етеді. Бірақ алдыға қойылған мақсат анық болып, күтілетін нәтижеге сенімі мол мұғалімге бұл қиындық емес. Себебі, соңында оқушыларым пассивті тыңдаушыдан белсенді оқушыға айналғанын байқадым. Оқушы өзіне деген сенімділікке, өзінің жеке қабілеттеріне сенеді. Сонымен қатар, өзі қалаған уақытында ақпараттарды қайта қарастыру мүмкіндігі болады. Жеке платформада жұмыс жасайтындықтан және өзінің қатесін бірден байқауға жағдай жасалатындықтан, оқушыда өзінің сыныптастары алдында ыңғайсыздық болмайды. Өзінің қателіктерінен тәжірибе жинай отырып, басқалардан қалмауға тырысады. Қосымша ақпараттарды қарастыру барысында, мәселелердің шешімін іздестіру кезінде өзінің еркін түрде зерттеу жұмысына ілесіп кеткенін де байқамай қалады. Осы мезетте мұғалім әрбір оқушының қызығушылығы мен қабілеттеріне, қажеттіліктеріне қарай бағдарын анықтап дұрыс бағытта қолдау көрсетсе, зерттеушілік жұмыстары басталады. Осыдан, өздерінің бағыттарына, таңдаған тақырыптарына, зерттеу облыстарына қарай кейбір оқушылар бірігіп, топтық, жұптық жұмыстар болып бірігуі мүмкін.

Енді, бейімді оқыту идеялары оқушының жеке қабілеттерін жетілдіруге қандай көмегі болды деген сұраққа тоқтала кетейін. Бейімді оқыту идеяларын жүйелі түрде қолдану оқушының өз мүмкіндіктерін кеңінен қолданып, шығармашылық қабілеттерінің дамуына да жағдай жасайды. Оған негіз ретінде сыныптағы оқушыларымның жетістіктерін мысалға келтіруге болады. Осы оқу жылының үшінші тоқсанынан бастап ғылыми зерттеу жұмысымен айналысуды қолға алып, өздерінің жоба жұмыстарын бастаған оқушыларымның қатары көбейе түсті. Қалалық колледж және мектеп оқушыларына арналған ғылыми жобалар конкурсына қатысып алғашқы жұмыстарының нәтижелерімен бөлісті. Әрине, бірден жоғары нәтиже болмады. Бұл түсінікті де. Зерттеу жұмысын жүргізу бұл өзі бір үлкен үрдіс, ал оның нәтижесін тыңдаушыға түсінікті етіп жеткізе білу, оқушылардан басқа да дағдылардың жоғары болуын қажет етеді. Мұндай жарыстарға қатысу, көпшілікпен бөлісу жұмыстарының пайдасы, оқушылар өздерінің әлі де жетілдіру қажет жақтарын анықтап, өз біліктіліктері мен мүмкіндіктеріне сыни көзқараспен қарауға, өз жұмыстарына нақты баға беруге үйренеді. Сонымен бірге олар осы сайыспен тоқтап қалмай, алған тәжірибелерін жинақтап, алдағы уақытта өздерінің ғылыми зерттеу жұмыстарын дамыту жолдарын қарастырады. Осы жарысқа қатысқан жоба иелері бір айдан кейін келесі аймақтық жарысқа қатысып, жүлделі бірінші орынға ие болды. Бұл оқушылардың өздерінің алдына нақты мақсаттар қоя білетіндігін, өздерінің тәжірибелері негізінде кемшіліктерін жетілдіруге үйренгендіктерін байқатады. Демек, бұл оқушыларда зерттеу

қабілеттерінің алғашқы сатылары қалыптасып келе жатқандығын байқатады. Осы сыныпта мұндай зерттеу жұмысымен айналысуды бастап жатқан басқа оқушылар да бар. Мысалы, тағы да екі жұп «Жазғы мектеп-2022» аясында өздерінің қаңтар айынан бастап қарастырып келе жатқан зерттеу жұмыстарын сынақтан өткізуде. Сонымен, оқу жылының соңында жыл бойы жүргізілген жұмыстарыма баға берсем, алғашқы жартыжылдықта сабаққа қатысу белсенділіктері төмен, нақты қойылған сұраққа жауап берулерінің өзі баяу отырған оқушыларым, белсенді зерттеушілерге айнала бастады. Жалпы бұл топта тоғыз оқушы болса, соның алтауы физика пәнінен ғылыми жобалармен жұмыс жүргізуде. Қалған екі оқушы басқа пәндерден олимпиадаларға қатысады. Бір оқушы әлеуметтік жобаларға қатысады. Демек, алдыға қойған мақсатым орындалды деуге болады. Қолданған әдіс-тәсілім өзінің дұрыс нәтижелерін көрсетіп жатыр. Әрине, бұл оқушылардың барлығы алдағы уақытта үлкен нәтижеге жетіп, жоғары жүлдеге ие болмауы да мүмкін, бірақ, оқушы оқу бағдарламасына сәйкес, өзінің қажеттілігіне сай, өзін қызықтыратын, өзінде бар қабілеттерін жетілдіретін бағытта білімін дамытуда. Бұл қазіргі уақытта оқушының жеке тұлға ретінде қалыптасып, болашақта өз орнын дұрыс таңдай білуге қалыптасуына қажетті факторлардың бірі деп ойлаймын.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Instructor: Rebecca Harkema. Updated: 10/31/2021. SMART Goals for Students: Definition and Examples. <https://study.com/academy/lesson/smart-goals-for-students-definition-and-examples.html>
2. EdSurge (2016). Decoding Adaptive. London: Pearson.
3. «What’s out there on Adaptive Learning», Creative Commons License©2022Bccampus. <https://bccampus.ca/reports/whats-out-there-on-adaptive-learning/>
4. John K. Waters. The Great Adaptive Learning Experiment. ©2001-2022 1105 MEDIA INC, ED-TECH GROUP. <https://campustechnology.com/Articles/2014/04/16/The-Great-Adaptive-Learning-Experiment.aspx?>
5. Every Learner Everywhere. 2022. https://www.everylearnereverywhere.org/wp-content/uploads/Every-Learner-Everywhere_An-Introduction.pdf

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДЕ ОҚУ РЕСУРСТАРЫН ҰСЫНУ ТӘСІЛДЕРІ МЕН ПРИНЦИПТЕРІ

**АНДИРОВА Венера Темиржановна, КАШКЕНОВА Зауре Турегалиевна, ШОТАНОВА Рита
Аскаровна**

Педагогикалық шеберлік орталығы, Мұғалжар ауданы Саға жалпы білім беретін орта мектебі
Ақтөбе, Қазақстан
Andirova_v@mail.ru

Мұғалім әрбір оқушының жүрегіне жол табуда, әрбір баланың бойындағы қабілетті дамыту үшін жағдай жасауы тиісті деп ойлаймын. Қазіргі балабақшада отырған баланың ертеңгі күні толыққанды азамат болып шығуы үшін ұстаздар қауымына үлкен міндет жүктеледі.

Еліміздің Ата заңында барлық бала жалпы орта біліммен қамтылуы тиістігі жазылса да, өкінішке қарай, мүмкіндігі шектеулі балаларды оқыту өзекті мәселе күйінен түспей тұр. Олардың қатары жыл сайын өсіп жатқандықтан, жарымжан балаларға білім беру жүйесін жетілдіру қажет. «Инклюзивті білім» ұғымы, біздің өмірімізге 1996 жылдан бастап енді, қазір көп елдерде заң жүзінде бекітілген. Бұл Батыс Европада да, Америкада да, Латын Америкасына да қатысты. Шет мемлекеттерде де табыспен жүзеге асуда. Сонымен, инклюзия бұл-қазіргі кездегі қажеттілік. Әр баланың жеке тұлғасы қымбат бола тұра, біздер сенімдіміз, ерекше қажеттілігі бар балаларға әлеуметтік ортаға кіру үшін отбасынан басқа орта керек, басқа балалармен араласу керек, ата-анадан басқа мұғалім қажет.

Инклюзивті білім берудің негізінде балалардың қандай да бір дискриминациясын жою, барлық адамдарға деген теңдік қатынасты қамтамасыз ету, сонымен бірге оқытудың ерекше қажеттілігі бар балаларға арнайы жағдай қалыптастыру мақсаты жатыр.

Инклюзивті білім беруде ұсынылатын ресурстар балаларды жалпы білім беру процесіне толықтай қосу үшін балаларды бір-бірінен ажыратып, кедергілерге ұшырамауға бағытталуы шарт.

Инклюзивті оқыту аясында адамның қадір-қасиеті мен этикаға ерекше назар аударылып, оқыту мен дамытуды жақсартудың әмбебап тәсілі ретінде қарастырылады. Білім беру теңдігі физикалық денсаулық, ойлау мен түсіну, қиял мен эмоцияға қатысты ерекше қажеттіліктерді ескерумен байланысты. Білім беру теңдігі бір жағынан, ерекше қабілетті балаларды дамытуды көздесе, екінші

жағынан – қабілетті балалардың сұранысын ескеруді мақсат етеді. Сонымен қатар дамудағы қалыс қалу немесе экономикалық мәртебесіне, отбасына белсенді қатысуы, коррекциялық-педагогикалық және балалардың жеке мұқтаждарын әлеуметтік адресті қолдаудағы бейімдеудің баланы емес, ортаны жеке ерекшеліктерімен білімдік қажеттіліктерін білім беру жағдайларын тиімді жолмен құру.

В.В. Лебединскийдің ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды санаттар бойынша жіктеуінде дамуында кемшілігі бар балалардың келесі санаттары қарастырылған:

- 1) есту қабілеті бұзылған балалар;
- 2) көру қабілеті бұзылған балалар;
- 3) сөйлеу қабілеті бұзылған балалар;
- 4) ақыл-ой қабілеті бұзылған балалар;
- 5) психикалық дамуы кідірітілген балалар;
- 6) тірек-қозғалыс аппараты бұзылған балалар;
- 7) эмоционалдық-ерік саласы бұзылған балалар;

8) әртүрлі кемістіктері бар балалар. Инклюзивті білім – бұл мүмкіндіктері шектелген балалардың жалпыға ортақ білім беру процесіне ене отырып, жағымсыз кедергілерді жойып, оларға сапалы білім алу қолжетімді болу үшін әлеуметтік бейімдеуге бағытталған білім беру үдерісі. Бұл үдерісте инклюзивті білім алушыға жан-жақты қолдау көрсете отырып, оның жалпы білім алуына барлық жағдай туғызуға кешенді түрде жұмыс жүргізілу маңызды.

Инклюзивті білім алу қажеттілігі жалпы мектептегі оқу процесінің толыққанды мүшесіне жатпайтын, тілі мен діні бөлек жандар немесе сабаққа қатысқан жағдайда да өз деңгейінде менгеруінде қиындықтары бар әлсіз топтар және мүмкіндігі шектеулі азаматтар. Ж. Пиаже когнитивті дамуды өсіп келе жатқан баланың физикалық немесе азынаулақ дәрежеде әлеуметтік дүниемен өз бетінше эксперимент жасауы деп қабылдап, тарихи және мәдени факторлардың маңыздылығын ескермеген. Қазіргі теорияларға сүйенсек, даму ерте кезеңдерде нақ басталады, бұл жағдайда әлеуметтік ортаның дамуға әсері елеулі болмақ.

Келесі санаттар бойынша инклюзивті білім алушылар қатарына енетіндер:

- денсаулығында ақауы бар балалар (мүмкіндігі шектеулі балалар, мүгедек балалар);
- қоғамда әлеуметтік бейімделуі қиын балалар (әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік-психологиялық төменгі деңгейдегі отбасылардан шыққан девианттық мінез-құлықты балалар);
- мигранттардың, оралмандардың, босқындардың отбасыларынан шыққан балалар.

«Білім туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 1-бабына сәйкес мемлекет инклюзивті білім беруді іске асыра отырып, даму мүмкіндігі шектеулі азаматтарды білім берудің барлық деңгейлерінде дамуындағы ақаулықты түзету және әлеуметтік бейімдеу, олардың білім алуы үшін арнайы жағдайларымен қамтамасыз етеді. Қорғаушы педагогикалық режим – бұл балаға үйреншікті және қолайлы, денсаулығын сақтауға әсер ететін баланың іс-әрекетіне бағытталған, оның тәртібін анықтайтын, барлық іс-шаралар жоспарланған режим. Қорғаушы педагогикалық режим келесі принциптер арқылы жүзеге асырылады:

- сыныптағы оқушы санының аз болуы (нормативке сәйкес);
- оқушылардың эмоционалдық-тұлғалық дамуының ерекшеліктерін ескере отырып, оқытудың арнайы әдістерін қолданудың негізінде психологиялық қолайлы жағдай жасау;
- оқушылармен жеке және топтық жұмыс барысында оқу нәтижесінің мониторингі мәліметтерінің негізінде оқу іс-әрекетінің нәтижелі болуын қамтамасыз ету;
- оқу материалының күрделілігі мен көлемінің мөлшерленуіне қарай эмоциялық, психикалық, дене жүктемесін ескеру;
- психологпен арнайы релаксациялық, психотерапиялық сабақтар;
- әр сабақта емдік-түзету іс-шараларын қоса отырып динамикалық үзіліс жүргізу;
- оқушылардың еңбекке қабілеттілігін және қабылдау ерекшеліктерін ескере отырып, оқушының жұмыс орнын, сынып бөлмесін ерекше жабдықтау;
- температура режимін басқару, жалпы мектеп ғимаратының жарықтану талаптарын сақтау.

Барлық балалардың оқып-үйрену деңгейі немесе қабілеттері бірдей емес. Саралап оқыту алдын ала ойластырылған үдеріс болып табылады. Егер әр баланың жеке тұлға ретінде қалыптасуын ету қажет болса, онда баланың қабілетін түрлі әрекеттерде көрсету үшін зерттеуге дайындау қажет. Бала организмнің жалпы өсумен қатар жекелеген мүшелерінің анатомиялық түрде дамуы, олардың функцияларының жетілуі де байқалады.

Мүмкіндігі шектеулі балаларға ұсынылатын оқу ресурстарын сараптауда, отандық тәжірибеде ерекше мұқтаж балаларды жалпы білім беру процесіне қосуда әр түрлі елдердегі шетел ғалымдары инклюзивті процестерін халықаралық құқықтық акт туралы жұмыстарда игеру қажет.

Осы міндеттерді басшылыққа алған мемлекетіміз барлық балаларға бірдей көзқарас мүмкіндігін жасау, ерекше жандарды әлеуметтік қорғау, олардың қоғамға етене араласуына, оларды оналту, жұмысқа орналастыру және жаңа жұмыс орындарын құру, білім алу, оқыту, қайта мамандандыруда қолдан келгенше жағдай жасауда.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Аймауытов Ж. Кешенді оқыту (Мұғалімдерге, қайталама курстарға, тәрбие техникумдарына көмек). – Алматы: Қазақ баспасы, 1929.
2. Аверин В.А. Психология детей и подростков.[Балалар мен жасөспірімдер психологиясы]: Оқу құралы. 2-басылым, қайта құрастырылған – СПб.: Михайлов В.А. басылымы, 1998. – 379 б.
3. От инклюзивного образования к инклюзивному обществу: сб.науч.тр./ под ред. Ю.Л.Загуменова. – Минск. Ковчег, 2009. -26.
4. Специальная педагогика. //Под ред. Н.М.Назаровой. М. Академия. 2000.

РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

АХМЕТОВА Сауле Николаевна, УМИРОВА Людмила Александровна, АЙДАРХАНОВА Ирина Ивановна, ТОРШИНА Айгуль Муратхановна, СУЛЕЙМЕНОВА Кульджамал

Байғалиевна

«BINOM SCHOOL – школа-лицей «Таным»

Нур-Султан, Казахстан

saule_nikolaevna@bk.ru

Аннотация

Дамыту сөйлеу — бұл көпжақты жұмысы бойынша мұғалімнің тілі, бағытталған үшін меңгергенін ғана емес, грамматикалық теориясымен және орфографиялық дағдылары мен іскерліктері таңдауға қажетті, керекті сөздерді дұрыс қолдануға, олардың сөйлеу, салу, ұсыныс және связную сөз.

Работа по развитию речи — это многосторонняя работа учителя по языку, направленная на то, чтобы дети овладели не только грамматической теорией и орфографическими навыками, но и умением выбирать нужные слова и правильно употреблять их в речи, строить предложения и связную речь.

Ключевые слова: коммуникативные навыки, русский язык, виды, компоненты, результаты, развитие.

В условиях обновления содержания образования целью начального образования становится создание образовательного пространства, благоприятного для гармоничного становления и развития личности обучающегося, обладающего основами следующих навыков широкого спектра:

- 1) функционального и творческого применения знаний;
- 2) критического мышления;
- 3) проведения исследовательских работ;
- 4) использования информационно-коммуникационных технологий;
- 5) применения различных способов коммуникации, в том числе языковых навыков;
- 6) умения работать в группе и индивидуально.

Работа по развитию речи — это многосторонняя работа учителя по языку, направленная на то, чтобы дети овладели не только грамматической теорией и орфографическими навыками, но и умением выбирать нужные слова и правильно употреблять их в речи, строить предложения и связную речь.

Социальные сети, компьютерные игры, интерактивные чаты и самые разные мессенджеры, позволяющие людям общаться, просто кликая по сенсорам своих гаджетов, - еще несколько десятилетий назад все это могло бы показаться фантастикой, но сегодня это наша с Вами реальность, и такими вещами уже никого не удивишь. бесспорно, развитие технологий существенно и многократно улучшает жизнь человека, делает ее комфортнее, удобнее, проще. Но в то же время у этой медали есть и обратная сторона. [1]

Все наши знакомые, друзья и коллеги запросто помещаются в небольшое окошко контактов, диалоги, деловые и душевные беседы принимают форму чатов, а эмоции выражаются красочными смайлами, и вместе с этим для нас, и в особенности для молодого поколения, все актуальнее становится

проблема социализации, а если конкретнее - проблема развития коммуникативных навыков, т.е. развитие навыков общения - реального взаимодействия с другими людьми.

Говоря проще, коммуникативные навыки составляют особый поведенческий комплекс, позволяющий каждому из нас:

- устанавливать контакты;
- заинтересовать собеседника;
- поддерживать общение;
- сохранять отношения;
- аргументировать свои мысли;
- отстаивать свои интересы;
- разрешать конфликты;
- пользоваться невербальными средствами общения;
- защищаться от манипуляции;
- понимать окружающих, мотивы их действий и реакций.

Виды коммуникативных способностей:

- информационно - коммуникативная способность, отвечающая за начало, поддержание и завершение беседы, а также привлечения внимания собеседника и применение вербальных и невербальных средств общения;

-аффективно-коммуникативная способность, помогает замечать эмоциональное состояние собеседника и грамотно на него реагировать, а также проявлять по отношению к партнеру отзывчивость и уважение;

- регуляционно - коммуникативная способность, позволяющая помогать собеседнику в ходе общения и использовать оптимальные способы разрешения конфликтных ситуаций; эта же способность позволяет человеку принимать помощь со стороны окружающих.

Компоненты коммуникативных способностей:

- социальная перцепция (связана с восприятием, пониманием и оценкой самого себя, других людей и социальных групп);

- гностические умения и рефлексия (связаны с осознанием, систематизацией и переносом информации);

- познавательные умения (связаны с особенностями памяти, мышления и внимания);

- интеракционные умения (связаны с "подачей себя" и умением "настраиваться" на собеседника);

- волевые качества;

- восприятие и интерпретация вербальных и невербальных сигналов;

- способность к пониманию подтекста и контекста;

- способность к применению знаковых систем для решения разных коммуникативных задач и

т.д.

Развитие коммуникативных умений и навыков начинается еще в детском возрасте и на это влияет множество факторов, таких как особенности воспитания, микроклимат в семье, образ жизни и другие немаловажные вещи. В случае, когда человек не получает определенного коммуникативного опыта, во взрослом возрасте он может быть замкнутым и неуверенным. Но даже для людей с проблемами в общении всегда, есть выход из ситуации, ведь развитие социально-коммуникативных навыков доступно в любом возрасте. [2]

Наиболее слабым звеном в общей системе обучения языку является работа по развитию связной речи учащихся младших классов.

Предмет русский язык направлен на достижение следующих **целей**:

-способствовать более прочному и сознательному усвоению норм родного языка, содействовать развитию речи детей;

- совершенствовать у них навыки лингвистического анализа,

- повышать уровень языкового развития школьников,

- воспитывать познавательный интерес к родному языку,

- решать проблемы интеллектуального развития младших школьников.

Планируются следующие **результаты**:

1. Каждый ученик углубит свои языковые знания, а также получит опыт самостоятельной работы над языковыми проблемами.

2. У учащихся начнет формироваться интерес к языку, культуре, а как следствие чувство патриотизма (гордости за свою Родину), чувство национальной принадлежности.

У учащихся начнут формироваться такие качества как активность, ответственность, самостоятельность.

Творческие работы на уроках русского языка представлены в программе следующими содержательными линиями:

- Слово
- Предложение и словосочетание
- Текст
- Культура общения

Именно начальная школа предоставляет ребенку первоначальный толчок для получения лучших знаний, с которыми будет ребенок шагать далее в жизни. К примеру, если ребенка еще в начальной школе верно обучить составлять сочинения, то ему будет гораздо легче в будущем писать курсовые и дипломные работы в университете. Именно начальная подготовка и обучение ребенка является самыми важными составляющими, и стоит отдельно выделить сочинения, которые позволяет ребенку начинать верно формулировать свои мысли и взгляды, подбирать слова. [3]

Школьные сочинения и контрольные — это только первоначальная проверка способностей ребенка, и стоит ее сделать не контролем и формой проверки, а скорее обучением. Чтоб ребенку в будущем не приходилось заказывать в экстренных порядках курсовые или контрольные в старших классах или курсах вуза на специальных порталах, то необходимо подготавливать ребенка с самых юных лет.

Сочинение— это творчество учащихся, т.к. ученик создает свой оригинальный текст. Сочинение – это самый трудный вид речевого упражнения: ученику нужно проникнуться мотивом, которым направляется создание высказывания, учесть условия, применительно к которым он это будет делать, спланировать содержание текста, сформулировать свои мысли, изложить их по порядку и проследить, чтобы не было ошибок.

Сочинения служат эффективным средством воспитания. Оно возбуждает эмоции, приучает детей осмысливать и оценивать виденное и пережитое, развивает наблюдательность, учит находить причинно-следственные связи, сопоставлять и сравнивать, делать выводы. В сочинении для ученика обретает смысл орфография, все изучаемые грамматические понятия. Сочинения, как устные, так и письменные, различаются по источникам материала, по степени самостоятельности, по способам подготовки, по жанру и по языку. Сочинение выявляет практические языковые умения лучше, чем любое другое упражнение.

Изложение – традиционный вид учебной работы по развитию связной речи школьников. Каждый вид изложения преследует свою цель. Учителю, для достижения учащимися этой цели, необходимо знать и владеть методикой работы над изложением.

Изложение текста представляет собой сочетание двух видов речевой деятельности – восприятие чужого текста и его воспроизведение. Восприятие текста осуществляется с помощью слушания и чтения, в результате чего достигается понимание текста. Понимание связывает в единый процесс мышление и речь. Особенно труден для детей процесс расчленения мысли, оформления её в слова. Мысль не поступает во внутреннюю речь в готовом виде, именно здесь, во внутренней речи, она “формулируется и формируется” по мнению Л.С.Выгодского. Этой задаче – научить детей членить смысл на предложения и слова и служат изложения текста.

Что же представляет собой текст, воспринимаемый детьми на слух или зрительно при подготовке к изложению? Это, как правило, монолог, построенный как свёрнутый диалог, как цепочка вопросов и ответов реального говорящего (пишущего) и мысленно слушающего (читающего), монолог определённого типа, вида и стиля речи. Работая над умением воспринимать текст, учитель одновременно учит детей запоминать текст, сохранять его в памяти. Как показывает практика обучения изложениям, ученик запоминает текст, пользуясь 2 видами памяти: отдельные места – дословно, активизируя оперативную память, основную же часть текста запоминает не в словах, а в переработанном виде – в образах-схемах. Запомнить чужое высказывание легче, если оно подаётся в память блоками (образами-схемами). Именно поэтому необходимо учить детей воспринимать текст, схематически фиксируя его структуру.

Эссе стало популярным в последние годы — это прозаическое сочинение небольшого объема и свободной композиции, трактующее частную тему и представляющее попытку передать индивидуальные впечатления и соображения, так или иначе с нею связанные

Цель эссе состоит в развитии таких навыков, как самостоятельное творческое мышление и письменное изложение собственных мыслей. В содержании эссе оцениваются в первую очередь личность автора — его мировоззрение, мысли и чувства. Его написание чрезвычайно полезно, поскольку это позволяет автору научиться четко и грамотно формулировать мысли, структурировать

информацию, использовать основные понятия, выделять причинно-следственные связи, иллюстрировать опыт соответствующими примерами, аргументировать свои выводы. Каких-либо жестких границ, конечно, не существует. Тема эссе всегда конкретна. Оно не может содержать много тем или идей (мыслей), и отражает только один вариант, одну мысль. И развивает ее. Это ответ на один вопрос. Свободная композиция — важная особенность жанра.

Таким образом, развитие коммуникативных навыков на уроках русского языка при использовании творческих работ способствует тому, что учащиеся учатся критически мыслить, анализировать, взвешивать альтернативные мнения, принимать совместные продуманные решения, участвовать в дискуссиях с друг с другом и с учителем.[4]

В заключении, мы хотим пожелать в таком не легком труде по покорению «вершины знаний» под названием «Обновление содержания среднего образования» для Казахстана — стабильности и процветания, для школы — талантливых и успешных учителей и учеников, а для своих коллег — творческих успехов!

Список использованных источников

1. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана от 10 января 2018
2. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы.
3. Социальная сеть работников образования - <https://nsportal.ru/shkola/raznoe/library/2013/03/29/uchimsya-pisat-esse>
4. Яковлева Е.Л. Методические рекомендации учителям по развитию творческого потенциала учащихся / под ред. В.И. Панова – М.: Молодая гвардия, 2002г.

«АЛТЫН АДАМ» ОБРАЗЫНЫҢ ОТАНДЫҚ МОНУМЕНТАЛДЫ КЕСКІНДЕМЕСІНДЕГІ БРЕНД РЕТІНДЕ БЕЙНЕЛЕНУІ

БАЗАРОВ Қуаныш

Ғылыми жетекші: Қайранов Е.Б., PhD, доцент

Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы

Алматы, Қазақстан

kuanysh-bazarov@mail.ru

Аңдатпа

Алтын адам қазіргі Қазақстан тәуелсіздігі рәміздерінің бірі ретінде және де заманауи бренд ретінде шығып жатыр. Мәдениет саласында, әсіресе, монументалды кескіндеме, станоктік кескіндеме, мүсін, графика, киім дизайны, сәндік-қолданбалы өнер, сувенир сияқты бейнелеу өнердің көптеген түрлерінде алтын адам бейнесі көрініс табады. Қазір алтын адам бренд ретінде гобелен, панно, киім үлгілерінде қолданылуда. Осылардың бәрінде де Алтын адамның киіміндегі аңдық стилде орындалған бейнелер орын алған.

Кілт сөздер: бейнелеу өнері, монументалды кескіндеме, алтын адам, бренд.

Аннотация

Золотой человек становится одним из символов независимости современного Казахстана и современным брендом. В сфере культуры, особенно во многих видах изобразительного искусства, таких как монументальная живопись, машинная живопись, скульптура, графика, дизайн одежды, декоративно-прикладного искусства, сувениры, образ золотого человека теперь используется как бренд на гобеленах, панели и одежда. Во всех них присутствуют изображения Золотого человека в зверином стиле.

Ключевые слова: изобразительное искусство, монументальная искусство, золотой человек, бренд.

Abstract:

The Golden Man stands out as one of the symbols of modern Kazakhstan's independence and as a modern brand. In the field of culture, especially in many forms of fine arts, such as monumental painting, machine painting, sculpture, graphics, clothing design, arts and crafts, souvenirs, the image of the golden man is now used as a brand in tapestries, panels and clothing. In all of them there are images of the Golden Man in animal style.

Key words: fine arts, monumental painting, golden man, brand.

Ежелгі сәулет өнері өте керемет. Оның делдалсыз түсіну қабілеті бар - бұл дәуірлер мен халықтар арасындағы әмбебап қарым-қатынас тілі. Сонымен бірге культтік, киелі қасиет оны жұмбақ, түсініксіз етеді. Ежелгі Мысырдың сәулет өнері елбасы Н.А. Назарбаевты таң қалдырып, Тәуелсіздік монументін құру идеясын тудырғаны таңқаларлық емес. Лотос және папирус тәріздес бағаналар қаласы Луксорда президент сәулетші Ш. Уәлихановқа айбынды да асқақ ескерткіш жасау қажеттігі туралы ойын білдірді. Кейіннен бұл ескерткіш – Алматыдағы Тәуелсіздік монументі ретінде пайда болды. «Алтын жауынгер» мүсіні шынында да Тәуелсіздігіміздің басты белгісі. Авторы мүсінші Ә. Жұмабайдың: «Тәуелсіздікке қол жеткізген кезде «өркендеп» едік, ұшқан барыстағы «Алтын жауынгерде» оның нәр алған азаттық сезімін жеткізгім келді» - деп бекер айтпаса керек[1]. Ескерткіштің ашылуымен Қазақстандағы ең көп таралған өнер туындысы Алтын жауынгер мүсіні екені сөзсіз. Оның бейнесін қай жерден көруге болады: мемлекеттік және қоғамдық шаралардың ашылуында, партиялық және қоғамдық рәміздерде, ұлттық валютада, кітаптар мен журналдардың мұқабаларында, мектеп аттестаттарында. Әрине, бұл шығарманың танымалдылығы мен көркемдік құндылығының көрсеткіші .

Елбасының «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласы «Алтын адамның» зерттелуі мен насихатталуына жаңа серпін берді. «Қазақстандық Тутанхамон» атанған құнды жәдігерді ұлттық бренд ретінде әлемге таныту негізгі міндеттердің бірі болды. Солайша Ұлттық музейдің қақ төрінде тұрған Алтын адам «әлемдік сапарға шықты». «Алтын адамның әлем музейлеріне шеруі» атты халықаралық көрме-жобасы қолға алынып, дүниежүзінің алдыңғы қатарлы музейлерінде ұйымдастырылды. Жобаның негізгі мақсаты – еліміздің әр түкпірінен табылған «алтын адамдар» шоғырын әлем жұртшылығына таныстырып, ұлы дала өркениетінің бай мұрасын насихат ету[2]. «Алтын адамның әлем музейлеріне шеруі» бүгінге дейін Беларусь, Әзербайжан, Ресей, Қытай, Польша, Оңтүстік Корея, Түркия, Малайзия және Грекия секілді әлемнің 12 елінде болып, шетелдік көрермендердің ыстық ықыласына бөленді. Аталған көрмелерде Есік қорғанынан табылған сақ жауынгерінен бөлек, Батыс Қазақстандағы Таксай ханшайымы мен Аралтөбе жауынгерінің, Сарыарқадағы Талды-2 билеушісінің, Қазақ Алтайындағы Берел жылқыларының теңдессіз жәдігерлері де көпшілік назарына ұсынылды .

Ұлы дала елінің құнды мұраларымен танысып, «Алтын адамның» ерекше сән-салтанатына, тарихи мән-маңызына қызығушылық танытқан шетелдіктердің қатары көп. Иә, еліміздің мәдени жетістіктерін әлемге танытып, ұлттық құндылықтарымызды, тарихи-мәдени мұраларымызды насихаттау – баршамызға ортақ міндет. Ендігі мақсат «Алтын адамның» әлемдік өркениеттегі бағасын нықтап, жалпыадамзаттық құндылықтардың қатарына қосылуына күш салу .

Қанатты барыстағы «Алтын адам» Қазақстанның мемлекеттік рәміздерінің біріне және 1996 жылы 16 желтоқсанда Алматы қаласының орталық алаңында елбасының Жарлығымен ашылған Қазақстан Тәуелсіздік монументінің негізгі мотивіне айналды. Жобаның авторы Шоқан Уәлихановтың ұрпағы – Шота Уәлиханов болды. Стеланың етегінде тілектердің орындалуының қола кітабы бар. Бір жағында көне түркі тілінде «Таңда да, жарылқа» деп жазылса, екінші жағында Президент алақанының ізі бар.

Ұлттық бейнелеу өнерінде ешкімге ұқсамайтын қолтаңбасы бар А. Дузельханов осы саланың біраз жанрында өнімді еңбек етіп, тұғырлы туындыларды өмірге әкелді. Әсіресе оның кескіндеме бағытында салған еңбектерінің өзі – бір төбе. Мәселен, осы жанрдың көкжиегін кеңейткен «Алтын сарбаз» көркемдік қана емес, тарихты бояу тілімен сөйлеткен шеберлігі тәнті етеді [3].

Егеменді Қазақстанның монументалды кескіндемесінде 1995 - 1997 жылдары алтын адамды бейнелеген алғашқы суретшілер – Б. Тюлькиев пен З. Кожамкулов. Олардың 3,5 x 6 метрлік «Ұлы көш» тарихи панносында ұлт тарихы мен әйгілі тұлғалар бейнеленген (сурет №4). Тұлғалардың ортасында

жылқының үстінде отырған алтын адам бейнеленіп, туындының жалпы колориттік шешімі Ұлы Даланың сарғыш-қоңыр және көк аспан түстер үйлесімінде орындалған.

Сурет №4. Тюлькиев Б.,
Кожамқұлов З. «Ұлы көш»,
3,5x6 м,
1995-1997 жж.

2002 жылы Түркістан қаласында А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Мәдениет орталығы мұражайында жалпы ауданы 360 м² болып келетін «Түркілер әлемі» тақырыбындағы монументалды панорамасы орындалды. Авторлары: идеясы - академик А.О. Сәбден, суретшілер тобы - Б. Бүркітбаев, В. Симаков, М. Бекенов, З. Қожамқұлов. Нақыш техникасымен қабырғаларда дөңгелене орындалған бұл монументалды жұмыста ежелгі сақ пен көне түркілер тарихынан бастау алып, ортағасырдан бері қарай бүгінгі заманға дейінгі негізгі рәміздік белгілер мен ұлы тұлғалар тарихи кезеңімен көрініс тапқан (сурет №5). Композицияда алтын адам образы екі жерде бейнеленген екен. Біріншісінде – салт аттылы жауынгер қолбасшы болса, екінші жерде заманауи мүсіндік бейнесі – қанатты барыс үстінде жыртқыш құс ұстап тұрған рәміздік сипаты көрініс тапқан.

Сурет №6. Елбасының қорының интерьеріндегі әрқайсысы 2,5x10 м монументалды және сәндік гобелендер, 2005 ж., авторлары – Г. Джураева, А. Қырықбаева, Г. Оңғарова, Ө. Жубаниязов. Алматы, Қазақстан. Бұл жұмыста Нұрсұлтан және Алматы қаласын бейнелеген. Түсін төменгі жерін қызғылт етіп, ал жоғарғы жағын сарғыштау етіп салған.

Сурет №7. «Болашақ» гимназиясының сыртқы және интерьеріндегі монументалды және сәндік кескіндеме мен сәулет өнерінің синтезі, 2005 ж., Т.О. Сүлейменов бастаған жас суретшілер тобы. Астана, Қазақстан. Бұл композицияда сахнаның қабырғасына ақшыл көк етіп салынған. Қазақстанның туын ортада безендіріп, жанына қалаларды және алтын адамды безендірген.

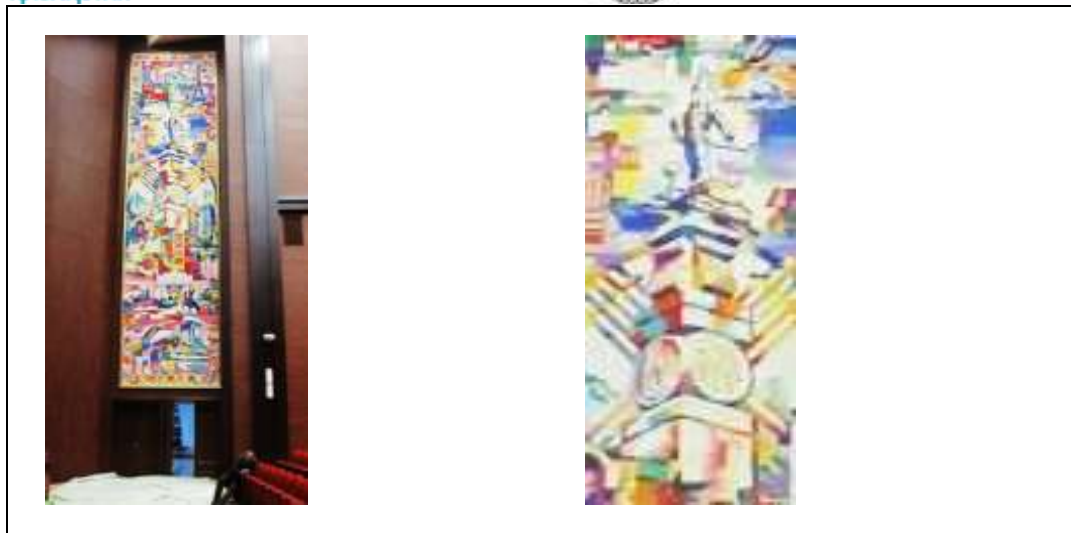
Сурет №8. Қарымсақов Н.Ж. «Сақтар шайқасы» монументалды панносы, Л.Н. Гумилев ат. ЕҰУ фойесі, Нұр-Сұлтан қаласы. Қарымсақов Сақтар шайқасы панносын шайқас жанрында салған[4]. Қолбасшы, Алтын адам парсылармен соғысқан кез бейнеленген. Н. Қарымсақов суретте жауынгерлерді бас қосып соны басқарған Томирисі, өзінің фантазиясымен қосқан. Алтын адамды әйел адамға қатысты көзқарастар бар. Алтын адамның сүйегі ер адам әлде әйел адам екені белгісіз болып қалды, сондықтан ғалымдар оны зерттеп жүр.

Сурет №9. Муканов М.Ф., Жамхан А., Сәтбаев ат. ҚазҒТУ, 2013 ж. Бұл гобеленде Қазақстанның дамып, қалыптасу ретінде ар жағында ғылымның бейнесінде атомның құрылысы көрсетілген. Суреттің сол жағын заманауи қазақстанның, бәйтеректі, ғимараттарды бейнелеген, оң жағын көне дәуірінің тарихын, ежелгі таңбаларды, алтын адамды көрсеткен. Суреттің төменгі жерінде көшпенділерді бейнелеген.

Сурет №10. Муканов М., Жамхан А. «Қазақстан темиржолы», диптих, 3x12 м, гобелен. Бұл композицияда шешімін тәуелсіздік монумент бейнесі бейнеленген. Әлемдегі елдердің символын білдіретін монументтерді, ғимараттарды көрсеткен. Түрлі түсті етіп Қазақстанды салған. Гобеленнің көлемін қабырғаға сәйкес жасаған.

Сурет №11. Ешкенов Ғ., Жамхан А., Муканов М. «Жібек жолы» станциясы, Алматы қ. метрополитені. Бұл жұмыста композициялық шешімін майоликалық қыштан құйылып жасалынған шар тұрғыда шешілген жұмыс. Ортасында ішкі шеңбер ішінде әлем тарихының Тадж-Махал, Хеопс пирамидасы, Кукулкан Пирамидасы, Колизей бейнеленген. Сыртқы шеңберді көш ретінде көрсетілген. Үстінде Алтын адам бейнеленген[5].

Қорытындылай келе, «Алтын адам» - еліміздің символикасының ажырамас бөлігіне айналған Қазақстан тарихындағы белгілі археологиялық жаңалық. Алтын адам образы бренд ретінде танылғаны дұрыс деп білем. Қазір суретшілер Алтын адам бейнесін дамытуға үлес қосып жатыр. Алтын адамның брендтің дамыту туризм жағынан Қазақстанға тиімді болады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Елдес Д. Статуя Золотого человека: восемь граней национального талисмана. (сұрау күні:14.12.2016 ж.) qazaquni.kz. – URL:<https://qazaquni.kz/rukhaniyat/61987-statuya-zolotogo-cheloveka-vosem-gran>.
2. Қазақ бренді. 19.03.2019 ж. – URL: <https://informburo.kz/pikir/dos-koshim/aza-brend.html> (сұрау күні:20.03).
3. Құмар Н. Ұлы дала еліміз! 09.07.2015 ж. – URL: <https://anatili.kazgazeta.kz/news/31875> (сұрау күні:24.03).
4. Жаңа ғасыр суретшісі. «Қазақ пен қазан» атты кітап. 19.08.2021 ж. – URL: <https://egemen.kz/article/285759-zhanha-ghasyr-suretshisi> (сұрау күні:07.04).
5. «Ұлы даланың жеті қыры» – тарих пен болашақтың алтын көпірі. 15.08.2021 ж. – URL: <https://massaget.kz/okushyilarga/shyigarma/65915> (сұрау күні:13.04).

ТЕМА: АСПЕКТЫ ОРГАНИЗАЦИИ СЛУЖБЫ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОГО СОПРОВОЖДЕНИЯ ОБУЧАЮЩИХСЯ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ

БЕКБАЕВ Даурен Капашевич

"ASTANA POLYTECHNIC " жоғары колледжі" ШЖҚ МКК

Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Dauren_80k@mail.ru

Аннотация

В глобальный век прогрессивной инновационной технологии в мире где все быстро меняется с каждым днем и используются передовые технологии

Преподавание есть и остается тем важным инструментом в руках профессионального педагога который с трепетом и большой радостью и любовью относится к своей работе и профессии что бесспорно не боится трудностей также наравне со всеми и требованиям современного мира и общества учится сам и обучает других. Любой предмет дисциплина является также одним из ключевых звеньев в области образования будь школы, лицей, колледжа и так далее где обучение проходит в соответствии

с современными требованиями реального времени. Век рыночных отношений это вызов современным реалиям происходящих сейчас в современном мире.

Для обучающихся с особыми образовательными потребностями это ответственность естественно очень высокая и организация службы в учебе и в других необходимых случаях является самой необходимой и требует самого пристального внимания.

Ключевые слова: Преподавание, методы и формы обучения специальных дисциплин, применение различных методик в сфере достижения результата и освоения учебного материала детьми с особыми потребностями. Понятие и сущность учебного предмета дисциплины. Эффективность освоения знаний закрепление прочных мышлений идеи развитие формирование воображения, мышления, логики.

На рубеже конца XXвека когда в мире образовались и появились новые Независимые государства на постсоветском пространстве, выбравшие путь демократического развития и свободной рыночной экономики, перед Казахстаном встали большие амбициозные задачи поднять экономику и войти в число лидеров конкурентных развивающихся стран с сильной мощной экономикой и эта задача постепенно успешно реализуется доказывая и показывая пример многим странам не смотря на мировые кризисы и глобальные вызовы времени. Бесспорно немаловажную роль в этом также сыграли стабильность и инвестиционный климат в Казахстане выполнив роль рекламы и внося хороший вклад в плане привлечения стабильных инвестиций и вливания в сектор развития экономики нашей страны и благодаря мудрой политике нашего государства и Президента где он часто и постоянно говорил крылатую мудрую фразу которая было и остается актуальной постоянно «Образование-всю жизнь».

Мы живем в мире новых достижений, новых начинаний. Работа с обучающимися с особыми образовательными потребностями требует большой целенаправленной долгосрочной работы чтобы достигнуть определенного результата. В системе технического и профессионального образования за последнее время введено очень много нововведений, новых технологий обучения. Уделяется пристальное внимание также людям с особыми образовательными потребностями, естественно это такая же наша часть общества которая также вносит свой ценный вклад на благо Родины и ее развития. Мир меняется, и мы меняем свое отношение к своим урокам. Изменения коснулись и структуры технического и профессионального образования. Сейчас молодежь ждет от нас нового, интересного, инновационного подхода к предоставлению учебного материала. И что бы соответствовать современным требованиям образования мы должны использовать новые технологии обучения. Конечно и естественно чтобы идти в ногу со временем также педагоги обязаны повышать свою квалификацию, свой уровень знаний, учиться проходить обучение курсы, семинары, знать и уметь владеть а также применять данные технологии обучения на занятиях. И также главным фактором является что сейчас стали больше уделять внимание именно людям с особыми потребностями где сейчас они очень активно проявляют себя во многих сферах и помогать им направлять их обучать главное качество и важная миссия педагога. Хочу акцентировать внимание на методике преподавания обучения предметам которые требуют определенные методы и формы также как и у каждого предмета есть свой соответствующий стиль методики преподавания и педагогическое сопровождение организация ее во время учебного процесса для обучающихся с особыми образовательными потребностями является важной составляющей частью в данном аспекте.

Использованная литература:

- 1.Бекбаев Даурен Капашевич

ВЛИЯНИЕ ОНЛАЙН - ОБРАЗОВАНИЯ НА ОБУЧЕНИЕ В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ

ӘБДІЛ Әсел Мұратқызы

КазНУ имени аль-Фараби

Алматы, Казахстан

managerabdil@gmail.com

Аннотация

Пандемия, вызванная вспышкой коронавируса, затронула большинство секторов во всем мире. Сюда входит и академический мир, состоящий из миллионов зачисленных учащихся и активных преподавателей, которые раньше проводили регулярные занятия в своих учебных заведениях, а из-за пандемии застряли дома. Для продолжения учебного процесса в большинстве стран, в том числе в Казахстане, введены онлайн-классы. В этом режиме как преподавание, так и обучение происходят с помощью электронных устройств, которые являются относительно новыми для всего обучающего сообщества. Кроме того, мы попытались понять опыт пользователей и уникальный набор проблем, которые приносит этот способ обучения.

Пандемия Sars-CoV-2 вызвал серьезную потерю времени с момента его возникновения до нынешних условий во всем мире. COVID-19 в конечном счете повлиял на наш повседневный образ жизни и привел к появлению нового образа жизни в рамках ограничений, чтобы остановить распространение этого вируса, поскольку он серьезно заразен. По данным ЮНЕСКО, к концу апреля 2020 г., 186 стран ввели общенациональные меры по закрытию школ, затронув около 73,3% от общего числа зарегистрированных учащихся (Образование: от сбоев к восстановлению, 2020). В результате полная изоляция привела к тому, что учебные заведения прибегли к оперативным методам онлайн-обучения, чтобы обеспечить непрерывность обучения учащихся, поскольку традиционное очное обучение было невозможно в этой беспрецедентной ситуации [1].

В развивающихся странах, таких как Казахстан, традиционные методы обучения были широко распространены до появления и распространения COVID-19.

Однако закрытие институтов и давление с целью завершения предписанной учебной программы в установленные сроки в соответствии с академическим календарем вынудили учебные заведения отказаться от своих забот и перейти на экстренное дистанционное обучение. Правительство Казахстана 16 марта 2020 года объявило о закрытии всех учебных заведений, включая школы, колледжи и университеты, поскольку число положительных случаев коронавируса в Казахстане возросло, чтобы контролировать распространение коронавирусной инфекции. Министерство образования также направил письмо всем главным секретарям с просьбой продвигать онлайн-образование, чтобы компенсировать закрытие учебных заведений и помочь студентам продолжить образование.

Впервые в Казахстане онлайн-занятия проводились в таком массовом масштабе. Начало онлайн-занятий привело к различным трудностям как для преподавательского, так и для обучающегося сообщества, поскольку Интернет является важным технологическим достижением, изменяющим общество и университеты по всему миру. Среда онлайн-обучения сильно отличается от традиционной ситуации в классе, когда речь идет о мотивации, удовлетворенности и взаимодействии учащихся.

Хотя пандемия COVID 19 нанесла сильный удар по всем сферам жизни, учителя и учащиеся вскоре возобновили свой путь, создав платформы дистанционного обучения с использованием различных онлайн-инструментов для совместной работы, даже без заранее спланированной структуры курса или надлежащей подготовки учителей или учащихся для адаптации к изменениям. Как группа учащихся так и группа учителей были преимущественно за регулярные занятия. Большинство сочли, что регулярные занятия были лучше с точки зрения эффективности, взаимодействия и общего понимания. Несмотря на определенный уровень комфорта в обучении, преподавании из дома, различные технические проблемы и дополнительные усилия, которые приходится прилагать, делают процесс обременительным для студентов и преподавателей.

Хотя большинство студентов и преподаватели склонялись в пользу традиционного обучения, мы можем предположить, что это произошло из-за беспрецедентных обстоятельств и недостаточной подготовки учителей и учащихся к переходу подопечных на этот способ обучения. Онлайн-образование может доминировать в образовательной сфере, если правительство и руководство образовательных учреждений проявят надлежащую инициативу. То эволюция онлайн-обучения и его широкое использование всегда предполагались в предыдущих исследованиях [2] и в наши дни нам доступно огромное количество вариантов онлайн-курсов по всем предметам и областям.

Переход на онлайн-классы имеет множество преимуществ, таких как снижение транспортных расходов, экономия времени и доступ к образованию для тех, кто живет в отдаленных местах [3].

Следовательно, мы можем надеяться, что онлайн-обучение привлечет внимание и ресурсы, необходимые для его процветания, и будет иметь большое значение в будущем образования. Важность этого исследования заключается в его глубоком понимании восприятия онлайн-классов учителями и учащимися, что немедленно привлекает внимание правительства к смягчению дефицита и обеспечению эффективной платформы онлайн-обучения в будущем, временно или постоянно [4].

- Обучающая группа и преподавательская группа сообщили, что регулярные занятия лучше с точки зрения передачи знаний и эффективности обучения.

- Даже среди общих негативных отзывов немногие учащиеся сообщили, что они были более внимательны на онлайн-занятиях, вероятно, из-за благоприятных ситуаций дома. Это показывает, как условия обучения могут влиять на качество онлайн-обучения и преподавания.

- В эти трудные времена учащиеся и преподаватели сталкиваются со многими физическими и психическими расстройствами, которые влияют на процесс обучения и преподавания. К любым подобным вопросам следует подходить деликатно.

- Аспект коммуникации и устранения сомнений следует сделать более эффективным. Платформы, которые помогают в этом, используются неадекватно и нуждаются в улучшении.

- Необходимо увеличить инвестиции в технологии и базовую инфраструктуру, которые обеспечат беспрепятственный доступ к онлайн-классам для студентов и преподавателей, принадлежащих ко всем слоям общества.

Несмотря на то, что пандемия COVID 19 нанесла серьезный удар по всем сферам жизни, учителя и учащиеся вскоре возобновили свой путь, создав эффективные платформы дистанционного обучения с использованием различных онлайн-инструментов для совместной работы, даже без заранее спланированной структуры курса или надлежащей подготовки учителей или учащихся для адаптации к изменениям. Как группа учащихся так и группа учителей были преимущественно за регулярные занятия.

Литература

1. HRD Ministry Launches “Pragyata” With Digital Education Guidelines, Screen-time and Mental Health Tips for Children. July 14. India Today.
2. UNESCO, 2020. Education: From Disruption to Recovery [online] Available at: <https://en.unesco.org/covid19/educationresponse/> [Accessed 8 September 2020].
3. Sahu, P., 2020. Closure of universities due to Coronavirus Disease 2019 (COVID-19): impact on education and mental health of students and academic staff. Cureus 12 (4).
4. Lashgari, K., Talkhabi, A., Nazarpour, M., 2011. Comparison between online classes and traditional classes. Nature Sci. 9 (6), 18–23.

М. ЖҰМАБАЕВ АТЫНДАҒЫ ЖОҒАРЫ КОЛЛЕДЖІНДЕ WORLDSKILLS СТАНДАРТТАРЫ БОЙЫНША БІЛКТІЛІК ЕМТИХАНДАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ ӨТКІЗУ ЖАНБЕКОВА Алтынай Есенкельдиновна, ХАИРЖАНОВ Азамат Акылбекович

М.Жұмабаев атындағы жоғары колледжі

Петропавл, Қазақстан

zhanbekova@inbox.ru; azamat.hairzhanov@mail.ru

Андатпа

Мақалада техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білім беруде қорытынды аттестаттау барысында демонстрациялық емтиханды ұйымдастыру ерекшеліктері қарастырылған.

Аннотация

В статье рассмотрены особенности организации демонстрационного экзамена в рамках итоговой аттестации в техническом и профессиональном, послесреднем образовании.

Түйінді сөздер: демонстрациялық емтихан, кәсіби стандарттар, құзыреттілік.

Техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білім берудің қазіргі заманғы жүйесі экономика мен әлеуметтік саланың қажеттіліктерін қоса алғанда, кадрларды даярлаудың қолжетімділігі мен сапасын арттыру бағыттарында дамуда. Бұл Қазақстан Республикасында білім беру мен ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында көрініс тапқан [1].

Техникалық және кәсіптік білім берудің маңызды міндеттерінің бірі нақты қызметтер мен өндірістік процестерді модельдеу жағдайында практикалық дағдыларды, білім мен дағды деңгейін объективті және тәуелсіз сараптамалық бағалау болып табылады. Осы мақсатта республиканың техникалық және кәсіптік білім беру ұйымдарында WorldSkills стандарттары бойынша демонстрациялық емтихандар өткізіледі.

Демонстрациялық емтихан-бітірушілерді даярлаудың сапасын тәуелсіз бағалау моделі, оның негізгі айырмашылығы бағалаудың заманауи мультикритериалдық әдісімен WorldSkills талаптарын (стандарттарын) пайдалану болып табылады.

Демонстрациялық емтиханды өткізуде қолданылатын негізгі нормативтік құжаттар: Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 — 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы; (көрсеткіш: 2025 жылға қарай WorldSkills стандарттарын ескере отырып, демонстрациялық емтихандарды өткізетін техникалық және технологиялық бейіндегі мемлекеттік колледждердің 100% үлесі) [1]; МЖМБС (Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің бұйрығы 2018 жылғы 31 қазан № 604) [2]; орта, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білім беру ұйымдары үшін білім алушылардың үлгеріміне ағымдағы бақылауды, аралық және қорытынды аттестаттауды өткізудің үлгілік қағидалары (ҚР БҒМ 18.03.2008 ж. №125 Бұйрығы) [3]; демонстрациялық емтиханды ұйымдастыру және өткізу жөніндегі әдістемелік ұсынымдар (сайтта www.worldskills.kz) [4].

Техникалық және кәсіптік білім беру ұйымдарында демонстрациялық емтихан білім алушылардың білім беру бағдарламасын меңгеру деңгейін бағалау мақсатында келесідей нысандарда өткізіледі:

- қызметтің негізгі түрлеріне сәйкес келетін жалпы және кәсіби құзыреттер түлектерінің қалыптасу деңгейін анықтау және бағалау үшін ТЖКБ білім беру бағдарламалары бойынша қорытынды аттестаттау түрі ретінде;

- білім алушылардың білім беру бағдарламасында көзделген кәсіптік модульдерді меңгеру нәтижелеріне қол жеткізу деңгейін анықтау және бағалау үшін ТЖКБ білім беру бағдарламалары бойынша біліктілік емтиханы түрінде аралық аттестаттау түрі ретінде.

WorldSkills стандарттары бойынша демонстрациялық емтиханды кәсіпорындар қызметкерлердің біліктіліктерін дамытудың жеке жоспарларын жасау және кадрларды кәсіби даярлаудың жалпы деңгейін арттыру үшін кадрлар құзыреттілігінің деңгейін айқындау мақсатында да жүргізе алады.

Қорытынды аттестаттау немесе біліктілік емтиханы WorldSkills стандарттары бойынша демонстрациялық емтихан форматында 2020-2021 оқу жылынан бастап тиісті құзырет бойынша білім беру бағдарламасын меңгеретін оқу топтарында өткізіледі.

Мағжан Жұмабаев атындағы жоғары колледжі 2020-2021 оқу жылында "Графикалық дизайн" құзыреттілігі бойынша демонстрациялық емтихан өткізген болатын. Емтиханға "Ақпараттық жүйелер (қолдану саласы бойынша)" мамандығы бойынша оқитын студенттер қатысты. Демонстрациялық емтихан М. Жұмабаев атындағы жоғары колледжінің IT технологиялар бойынша құзыреттілік орталығының базасында өткізілді.

Демонстрациялық емтихан құзыреттіліктің техникалық сипаттамасы, инфрақұрылымдық парақ, бағалау критерийлері мен емтихан тапсырмалары болып табылатын бағалау құжаттамасының жиынтығын пайдалана отырып жүргізіледі.

Бағалау құжаттамасының жиынтықтарын WorldSkills чемпионаттарының конкурстық тапсырмалары негізінде, сондай-ақ жұмыс берушілердің, кәсіби стандарттардың немесе ұлттық оператор әзірлеген бағалау материалдарының талаптарына сәйкес оқу орындарының сарапшы-ұйымдастырушылары әзірлейді.

Бағалау құжаттамасының жиынтығы республикалық оқу-әдістемелік бірлестіктің отырысында каралады, оны ұлттық оператор бекітеді және құзыреті бойынша демонстрациялық емтихан тапсыратын барлық қатысушылар үшін бірыңғай болып табылады.

Барлық қатысушылар мен сарапшылар WorldSkills қозғалысының Этика Кодексімен, құзыреттіліктің техникалық сипаттамасымен, бағалау құжаттамасы жиынтығының үлгісімен және басқа да құжаттармен дербес танысуы тиіс.

Емтиханға рұқсатты жеке куәлік бойынша EDUWSK тізімдері негізінде сарапшы-ұйымдастырушы жүзеге асырады. Жұмыс орындарымен танысқан және еңбекті қорғау және қауіпсіздік техникасы бойынша нұсқаулықтан өткен қатысушылар ғана жіберіледі.

Демонстрациялық емтиханның орындалған тапсырмаларын бағалауды міндеттерді бөлуге сәйкес сараптама тобының мүшелері жүргізеді. Сарапшы-ұйымдастырушылар демонстрациялық

емтихан кезінде өзін-өзі ұстау ережелерін түсіндіреді, әрбір қатысушыға емтихан тапсырмалары қағаз түрінде және оларға қосымша нұсқаулықтар беріледі.

Емтихан тапсырмаларын орындау нәтижелерін бағалау рәсімі құзыреті бойынша бағалау құжаттамасында көзделген қағидаларға және WorldSkills Kazakhstan стандарттары бойынша бағалау жүргізу әдістемесіне сәйкес жүзеге асырылады. Ұпайларды сараптау тобының мүшелері CIS жүйесінде көзделген нысандар мен бағалау парағын пайдалана отырып, қолмен қояды, содан кейін бағалау рәсімін жүзеге асыру шамасына қарай сарапшы-ұйымдастырушы қолмен жазылған ведомостардан CIS жүйесіне көшіреді.

Тиісті құзырет бойынша ұпайлармен көрсетілген көрсету емтиханының нәтижелері EDUWSK электрондық жүйесінде өңделеді және электрондық құжат - нысанын WorldSkills ұлттық қозғалыс операторы белгілейтін құзыреттер паспортына (Skills Passport) қалыптастырылады. WorldSkills стандарттары бойынша демонстрациялық емтихан нәтижелері бойынша барлық емтихан тапсырушылар құзыреттер паспортын алады.

WorldSkills Kazakhstan жобасының ұлттық операторы не "WorldSkills International" халықаралық ұйымы өткізетін кәсіби шеберлік чемпионаттарының жеңімпаздары мен жүлдегерлеріне және орта кәсіптік білімнің білім беру бағдарламаларын меңгеретін WSK ұлттық құрамасының қатысушыларына құзыреттілік бойынша жоғары балы бар құзыреттілік паспорты (Skills Passport) демонстрациялық емтихан рәсімінен өтпей-ақ тапсырылады.

2021-2022 оқу жылында Мағжан Жұмабаев атындағы жоғары колледжі "Веб-технологиялар" және "Мектепке дейінгі тәрбие" құзыреттіліктері бойынша демонстрациялық емтихан өткізуді жоспарлап отыр.

WorldSkills стандарттары бойынша демонстрациялық емтиханның құрылымы мен мазмұнын талдай отырып, емтихан өткізу рәсімінің келесі артықшылықтарын атап өтуге болады:

-жұмыс берушілердің талаптарын ескере отырып, бірыңғай бақылау-өлшеу материалдарын әзірлеу;

- оқу-әдістемелік құрамды дамыту;

- жұмыс берушілердің білім беру ұйымдары түлектерінің кәсібилігі туралы деректерге қол жеткізуін қамтамасыз ету;

- бағалаудың бірыңғай құралы, онда емтихан тапсыру қорытындысы бойынша біліктілік туралы қосымша құжат қалыптастырылады - Skills Passport;

- бірыңғай әдістемелік тәсілді жүргізу.

Осылайша, кәсіби шеберлік конкурстарына қатысу, соның ішінде WorldSkills халықаралық коммерциялық емес қозғалысына қатысу жұмысшы мамандықтарының беделін арттыруға және жалпы техникалық және кәсіптік білім беруді дамытуға ықпал етеді.

Демонстрациялық емтиханды аралық және қорытынды аттестаттау ретінде енгізу түлектердің сөзсіз бәсекелестік артықшылығын арттырады, оларға колледжде оқу барысында жұмыс берушілерді табуға мүмкіндік береді және оқу орындарының арасында кадрларды даярлау сапасы бойынша білім беру ұйымдарының рейтингісіне қатысуға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2020 — 2025 годы;
2. ГОСО (приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 31 октября 2018 года № 604);
3. Типовые правила проведения текущего контроля успеваемости, промежуточной и итоговой аттестации обучающихся для организаций среднего, технического и профессионального, послесреднего образования (приказа МОН РК от 18.03.2008г. №125);
4. Методические рекомендации по организации и проведению демонстрационного экзамена

ОБОБЩЕНИЕ ОПЫТА. ФОРМИРОВАНИЕ УНИВЕРСАЛЬНЫХ УЧЕБНЫХ ДЕЙСТВИЙ НА УРОКАХ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТРУДА И ИНФОРМАТИКИ

ИВАЩЕНКО Татьяна Леонидовна, КУРБАТОВА Лариса Владимировна

КГУ Гимназия № 6

Семей, Казахстан

lara141069@mail.ru, tli66@mail.ru

Аннотация

Мақалада жаңартылған білім беру бағдарламасына сәйкес оқушылардың әмбебап оқу әрекетін қалыптастыру мәселелері қарастырылған. Жұмыстың негізгі идеясы – оқытуды әлеуметтік-конструктивтік тұрғыдан түсіну – «қалай оқу керектігін үйрену». Оқушылардың әмбебап оқу іс-әрекетін жақсарту мақсатында кіріктірілген сабақтарда жұмыс істеу тәжірибесі берілген.

Негізгі сөздер: әмбебап оқу әрекеті, кіріктірілген оқыту; интерактивті тапсырмалар, қарым-қатынас.

Abstract

The article deals with the formation of universal learning activities for students in accordance with the updated education program. The main idea of the work is to understand learning from a socioconstructivist point of view - "learning how to learn". The experience of working in integrated lessons to improve the universal learning activities of students is presented.

Key words: universal learning activities, integrated learning; interactive tasks, communication.

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы формирования универсальных учебных действий у обучающихся в соответствии с обновленной программой образования. Основной идеей работы является понимание обучения с социоконструктивистской точки зрения – «обучение тому, как учиться». Представлен опыт работы на интегрированных уроках по совершенствованию универсальных учебных действий у обучающихся.

Ключевые слова: универсальные учебные действия, интегрированное обучение; интерактивные задания, коммуникативность.

Темпы обновления знаний настолько высоки, что на протяжении жизни человеку приходится неоднократно переучиваться, овладевать новыми профессиями. Непрерывное образование становится реальностью и необходимостью в жизни человека.

Школа перестает быть единственным источником знаний и информации для школьника. Интеграция, обобщение, осмысление новых знаний, связь их с жизненным опытом ребенка – вот задача, в решении которой школе сегодня замены нет!

Приоритетной целью школьного образования становится развитие у учащихся способности самостоятельно ставить учебные цели, проектировать пути их реализации, контролировать и оценивать свои достижения, развивать цифровые компетенции в соответствии с государственной программой «Цифровой Казахстан». Обучающийся сам должен стать «архитектором и строителем» образовательного процесса[1].

Достижение данной цели становится возможным благодаря формированию системы универсальных учебных действий (УУД).

Направленность образовательного процесса на достижение указанных ценностных ориентиров обеспечивается созданием условий для становления у учащихся комплекса личностных и метапредметных учебных действий одновременно с формированием предметных умений[2].

Универсальные Учебные Действия (УУД) – это совокупность способов действий обучающегося, которая обеспечивает его способность к самостоятельному усвоению новых знаний, т. е. способность субъекта к саморазвитию и самосовершенствованию путём сознательного и активного присвоения нового социального опыта.

Достижение умения учиться предполагает полноценное освоение обучающимися всех компонентов учебной деятельности, которые включают: познавательные и учебные мотивы, учебную цель, учебную задачу, учебные действия и операции (ориентировка, преобразование материала, контроль и оценка). Умение учиться – существенный фактор повышения эффективности освоения учащимися предметных знаний, формирования умений и компетенций[3].

В составе основных видов универсальных учебных действий, соответствующих ключевым целям общего образования, можно выделить четыре блока: личностный, регулятивный, познавательный и коммуникативный.

Личностные универсальные учебные действия обеспечивают ценностно-смысловую ориентацию обучающихся (умение соотносить поступки и события с принятыми этическими принципами, знание моральных норм и умение выделить нравственный аспект поведения) и ориентацию в социальных ролях и межличностных отношениях.

Регулятивные универсальные учебные действия обеспечивают обучающимся организацию своей учебной деятельности.

Познавательные универсальные учебные действия включают: общеучебные, логические действия, а также постановку и решение проблемы.

Коммуникативные универсальные учебные действия обеспечивают социальную компетентность и учёт позиции других людей, партнёров по общению или деятельности; умение слушать и вступать в диалог; участвовать в коллективном обсуждении проблем; интегрироваться в группу сверстников и строить продуктивное взаимодействие и сотрудничество со сверстниками и взрослыми.

Формирование универсальных учебных действий на уроках художественного труда.

Возможности предмета «Художественный труд» позволяют гораздо больше, чем просто формировать у учащихся картину мира с технологической направленностью. В нём все элементы учебной деятельности (планирование, ориентирование в задании, преобразование, оценка результата, умения распознавать и ставить задачи, возникающие в контексте практической ситуации, нахождение практических способов решения, умение добиваться достижения результата и т. д.) достаточно наглядны и, значит, более понятны для детей. Навык выполнять операции технологично позволяет обучающемуся грамотно выстраивать свою деятельность не только при изготовлении изделия на уроках художественного труда. Знание последовательности этапов работы, четкое создание алгоритмов, умение следовать правилам! необходимы для успешного выполнения заданий любого учебного предмета, а также весьма полезны во внеучебной деятельности [5].

Учебный предмет «художественный труд» имеет практико-ориентированную направленность.

Практическая деятельность на уроках является средством общего развития ребенка, становления социально значимых личностных качеств, а также формирования системы специальных технологических и универсальных учебных действий. Специфика предмета и ее значимость для формирования универсальных учебных действий обусловлена: ключевой ролью предметно-преобразовательной деятельности; значением универсальных учебных действий моделирования и планирования; специальной организацией процесса планомерно-поэтапной отработки предметно-преобразовательной деятельности обучающихся; широким использованием форм группового сотрудничества и проектных форм работы; формированием первоначальных элементов ИКТ-компетентности учащихся.

При формировании коммуникативных УУД у детей особенно важно сотрудничество ученика и учителя, ученика с учеником, общение, совместная деятельность как со взрослым, так и со сверстником.

Формирование универсальных учебных действий на уроках информатики.

Информатика как наука и как учебный предмет играет важную роль в процессе формирования универсальных учебных действий. Совокупность формируемых действий на уроках информатики может быть **перенесена на изучение других предметов** с целью создания целостного информационного пространства знаний учащегося. В процессе изучения курса «Информатики и ИКТ» эффективно развивается целый ряд универсальных учебных действий: *личностных, регулятивных, познавательных, коммуникативных УУД.*

Для формирования, эффективны не только уроки, но и предоставление возможности проявить себя вне школьной учебы[4].

Можно выделить следующие виды деятельности этого направления, характерные для уроков информатики:

Умение представить себя устно и письменно, владение стилевыми приемами оформления текста – это может быть электронная переписка, сетевой этикет, создание текстовых документов по шаблону, правила подачи информации в презентации.

Владение телекоммуникациями для организации общения с удаленными собеседниками - понимание возможностей разных видов коммуникаций, нюансов их использования.

Понимание факта многообразия языков, систем кодирования, языков программирования; владение ими на соответствующем уровне.

Умение работать в интерактивной среде.

Овладение УУД ведет к формированию способности самостоятельно успешно усваивать новые знания, умения и компетентности, включая самостоятельную организацию процесса усвоения, т.е. умение учиться[3].

Необходимо не стихийное, а целенаправленное планомерное формирование *универсальных учебных действий* с заранее заданными свойствами, такими как осознанность, разумность, высокий уровень обобщения и готовность применения в различных предметных областях, критичность, освоенность.

Пример интегрированного урока, направленного на формирование универсальных учебных действий с использованием цифровых ресурсов.

Раздел	Художественный труд: Дизайн и технология Информатика: Как разрабатываются компьютерные игры.		
Класс: 6	Количество присутствующих	Количество отсутствующих	
Тема урока	«Дизайн текстильных изделий для дома (фартук). Разработка эскиза. Строим алгоритм»		
Цели обучения в соответствии с учебной программой	6.1.5.1 – Выполнять задания по разработке дизайна объекта, опираясь на собственный опыт и знания; 6.1.5.2 – Выполнять эскизы, технические рисунки для реализации творческих идей; 6.3.2.2 – представлять алгоритм в виде блок-схем.		
Этап урока/Время	Действия педагога	Действия ученика	Ресурсы
Вызов	Создание колоборативной среды.	Прием «Приветствие»	Слайд1
	Вводная беседа с учащимися по видеоролику. - Согласны ли вы со словами папы Лиса? Какой по вашему мнению должен быть дом? - Чтобы испечь пирог, какую специальную одежду использовал папа Лис? Как вы думаете, о чем мы будем говорить на уроке?	Просмотр видеоролика, фронтальная работа. Определение темы и целей урока совместно с учителем.	Видеоролик: Отрывок из сказки «Еловое яблоко», автор Игорь Фарбаржевич, слайд2 Слайд 3 (тема и цели урока)
Осмысление	Работа по презентации - Для чего служит фартук? - Фартук используют только на кухне, при приготовлении пищи? Задание 1. Интерактив-пазлы. - Давайте сыграем в игру и определим на какие группы можно разделить фартуки по назначению. Также фартуки отличаются по покрою - цельнокроеный, на поясе, с нагрудником, нижняя часть фартука может быть различной формы.	фронтальная работа Выполняют интерактивное задание: разделить картинки с фартуками по группам. Запись основных понятий в тетрадь	Слайд 4-7. LearningApp.org – пазлы Образцы фартуков
	Процесс создания любого швейного изделия состоит из нескольких технологических этапов. Задание 2.	Задание в Learning. Фронтальная Работа Выполняют интерактивное задание: установите этапы изготовления фартука.	LearningApp.org – этапы

	<p>Определите последовательность технологических этапов изготовления фартука с помощью интерактивного задания.</p>		<p>изготовления фартука Слайд 8.</p>
	<p>- Скажите, ребята, на что похожа эта последовательность этапов? - Вы можете определить тип этого алгоритма? - Из каких блоков он состоит? -Как они называются?</p>	<p>Фронтальная беседа</p>	<p>Слайд 9.</p>
	<p>Задание 3 (работа в группе) Опираясь на схему – составить алгоритм.</p>	<p>Деление на группы по карточкам (с изображением фартуков различных по крою). Учащиеся составляют алгоритм по карте.</p> <p>1 группа – составление алгоритма: пройти этапы создания фартука на поясе; 2 группа - составление алгоритма: пройти этапы создания цельнокроеного фартука; 3 группа - составление алгоритма: пройти этапы создания фартука отрезного с нагрудником.</p>	<p>Карточки с картинками для деления, технологическая карта-схема.</p>
	<p>Задание 4 (работа в группе) Чтобы сшить фартук надо уметь составить алгоритм выполнения работы.</p>	<p>Учащиеся распределяют роли по способностям: спикер, художник, мыслитель, тайм-менеджер, и т.д.</p> <p>1 группа 1. Составьте эскиз народного фартука <i>на поясе</i> и предложите подходящую ткань для пошива. 2. Составить алгоритм подсчета стоимости трех народных фартуков на поясе по цене S тенге. 3. Создайте презентацию «Народный фартук», систематизируйте фартуки по крою.</p> <p>2. группа 1. Составьте эскиз детского <i>цельнокроеного</i> фартука и предложите подходящую ткань для пошива. 2. Составить алгоритм подсчета стоимости 5 цельнокроенных детских фартуков: 2 фартука 28 размера по цене P тенге, 5 фартуков 32 размера по цене K тенге; 3. Создайте презентацию «Детский фартук», систематизируйте фартуки по крою.</p> <p>3. группа 1. Составьте эскиз <i>с рабочего</i> фартука <i>нагрудником</i> и предложите подходящую ткань для пошива. 2. Составить алгоритм подсчета 6 рабочих фартуков с нагрудником для</p>	<p>Конверты с заданиями</p> <p>Слайд 9 Слайд 10</p> <p>шаблоны фартуко, карманов, клей, цветные фломастеры, карандаши, формат А-3, шаблоны блоков алгоритма</p>

		парикмахера по цене М тенге, кузнеца по цене N тенге, официанта К тенге; 3. Создайте презентацию «Рабочий фартук», систематизируйте фартуки по покрою.	
Конец урока	Защита работ.	По 2 человека от каждой команды презентуют свои работы.	
	Закрепление. Выполнение теста в OnlineMekter. Тест разработан специально к уроку для закрепления темы.	Выполняют тест на платформе <i>OnlineMekter</i> .	Платформа <i>OnlineMekter</i>
	Рефлексия. Прием «Рюкзак». <i>Как вы думаете достиг ли урок своей цели?</i>	Обучающиеся записывают на стикерах свои впечатления и результаты урока. Теперь я могу... я научился .... Было трудно... У меня получилось мне было интересно... меня удивило... сегодня я узнала... Обучающиеся по очереди «заполняют рюкзак» стикерами.	Плакат «Рюкзак»
	Домашнее задание. Параграф		

Заключение

Обобщение результатов теоретического анализа литературы и опыта учителей информатики и художественного труда по формированию универсальных учебных действий на уроках позволяет сделать вывод, что:

1. Универсальные учебные действия - умение учиться, т.е. способность субъекта к саморазвитию и самосовершенствованию путём сознательного и активного присвоения нового социального опыта с помощью умения использовать цифровые образовательные ресурсы в рамках программы Digital Kazakhstan.

2. Формирование универсальных учебных действий: личностных, познавательных, регулятивных и коммуникативных - в образовательном процессе осуществляется в процессе усвоения разных учебных предметов. Требования к формированию универсальных учебных действий находят отражение в планируемых результатах освоения программ учебных предметов. Каждый учебный предмет в зависимости от его содержания и способов организации учебной деятельности учащихся раскрывает определенные возможности для формирования универсальных учебных действий.

Литература:

1. Государственная программа «Цифровой Казахстан», <https://primeminister.kz/ru/gosprogrammy/gosudarstvennaya-programma-cifrovoy-kazahstan-9111459>
2. Кульневич С.В., Лакоценина Т.П. «Анализ современного урока»
3. Мытницкая С.Н. «Мне помогают элементы интегрирования»
4. Асмолов А.Г., Бурменская Г.В., Володарская И.А., Карabanова О.А., Салмина Н.Г. Молчанов С.В. Как проектировать универсальные учебные действия: от действия к мысли / Под ред. А.Г. Асмолова - М., 2010.
5. Аствацатуров Г. О. Технология современного урока и творчества учителя школы. 2002 г.

ПРИМЕНЕНИЕ ТЕХНОЛОГИИ ГЕЙМИФИКАЦИИ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ УЧЕБНОЙ МОТИВАЦИИ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ ИНФОРМАТИКИ

КЕНЖИЕВА Алмагул Айткалиевна

Средняя школа имени М.Ауэзова

Атырауская область, Индерборский район, пос.Индербор, Казахстан

almagul.kenzhieva@mail.ru

Игра – это огромное светлое окно, через которое в духовный мир ребенка вливается живительный поток представлений, понятий об окружающем мире. Игра – это искра, зажигающая огонек пытливости и любознательности.

В.А. Сухомлинский

Аннотация

Бұл мақалада автор білім беру саласында ойын технологияларын қолдану мәселесін қарастырады. Ойынның атқаратын қызметтері көрсетілген. «Геймификация» түсінігі жеке тұлғаның шығармашылық қабілеттерін ашуға және табысқа жетуге ынталандыруға мүмкіндік беретін процесс ретінде қарастырылады.

Қазіргі уақытта қоғамның даму жағдайларының өзгеруіне байланысты оқытудың жаңа (дәстүрлі емес) технологияларына көшу жүріп жатыр. Білім беру технологияларының қазіргі даму тенденцияларының бірі – геймификация.

Негізгі сөздер: геймификация, ойын технологиялары, мотивация, қызықтыру.

Аннотация

В данной статье автор рассматривает вопрос применения игровых технологий в образовательной сфере. Выделяются функции игры. Рассмотрено понятие «геймификация» как процесс, позволяющий раскрыть творческие способности личности и мотивировать на достижение успеха.

В настоящее время происходит переход на новые (нетрадиционные) технологии обучения в связи с изменениями условий существования и развития общества. Одним из актуальных направлений развития образовательных технологий является геймификация.

Ключевые слова: геймификация, игровые технологии, мотивация, вовлечение.

Как повысить эффективность урока? Какими способами вызвать интерес у детей? На помощь учителю приходит такая идея, как замечательное средство – игра. Очевидно, что обучение любому предмету в школе должно быть организовано таким образом, чтобы ученикам было интересно на уроках, чтобы они сами *стремились* получать новые знания и учителю, не приходилось бы *заставлять* их усваивать учебный материал.

Игра, так или иначе, всегда присутствовала в обучении. Но в последние годы произошел взрывной рост интереса к компьютерным играм, заставивший говорить о **геймификации** как об одном из ключевых трендов образования. Развивающая игровая среда постепенно становится реальным конкурентом традиционным учебным материалам. Современные школы уже сейчас активно используют в работе подобные компоненты. [5]

Давайте же узнаем, что такое геймификация? Слово «геймификация» происходит от англ. языка «гейм», что означает «игра». Геймификация один из самых эффективных инструментов вовлечения учеников в образовательный процесс.

Цель геймификации (1-схема)

Цель геймификации — не создание игры ради игры, а достижение каких-либо целей, напрямую не связанных с игрой: получение новых знаний и навыков, упрощение и вовлечение в выполнение рутинных видов деятельности и т.д(1-схема). Инструментами вовлечения могут стать уровни, которые необходимо преодолеть, вознаграждения и рейтинг.

Почему геймификация? Потому что поколение Y (это те, у кого с раннего детства был дома компьютер и, конечно же, игры) не просто выросло, но и заняло ключевые позиции во всех сферах жизни. Их мотивация с раннего детства строилась не на долге и правильности, а на увлеченности и вознаграждении. Дело в том, что все эти люди отлично представляют, что такое уровни, прокачка, задания (quests), награды, достижения. Этим можно и нужно пользоваться.

Задачи, стоящие перед учителем, включают в себя не только передачу образовательного контента, но и процесс вовлечения, стимуляции интереса к получению новых знаний в той или иной области. На сегодняшний день образовательные системы ставят перед собой цель создать гибкую модель обратной связи между преподавателем и учеником, а также повысить групповую активность и взаимодействие между самими учениками.

В геймификации используются такие игровые элементы, как постановка задач, обратная связь, уровни, творчество. Игроки набирают очки и баллы, что, в свою очередь, является стимулом для дальнейшего овладения предметом и материалом.

Внедрение игровых элементов в процесс обучения на уроках информатики способствует повышению познавательной активности обучающихся, формированию интереса к знаниям, развитию учебной мотивации и инициативы.

Применение элементов геймификации: преимущества для учителя.

Использование в обучении игровых элементов и механик позволяет:

- сделать процесс обучения более динамичным, интересным и приятным для учеников, что позволит повысить их мотивацию и познавательную активность;
- осуществлять мониторинг прогресса обучения учащихся с помощью инструментов, заложенных в игровых механиках;
- организовывать самостоятельную работу учеников в формате групповой и совместной деятельности в электронной среде;
- формировать у обучающихся навыки сотрудничества и совместной работы;
- формировать и поддерживать комфортные и доверительные отношения между участниками учебного процесса.

Обучение с элементами геймификации: преимущества для учеников:

В силу того, что современные ученики выросли на играх, игровые технологии им близки и понятны. В качестве положительных сторон обучения в игре ученики могли бы отметить следующие.

Игра:

- доставляет удовольствие;
- дает заряд положительных эмоций;
- позволяет проверять, оценивать и развивать свои способности;
- позволяет вырабатывать устойчивость перед лицом проблем и препятствий;
- способствует коммуникации, установлению более тесных и доверительных взаимоотношений с другими участниками игры.[7]

Игра - особо организованное занятие, требующее напряжения эмоциональных и умственных сил. Игра всегда предполагает принятие решения, и желание выиграть обостряет мыслительную деятельность играющих. Дети, однако, над этим не задумываются, для них игра, прежде всего – увлекательное занятие. Этим-то она и привлекает учителей, в том числе и учителей информатики.

Прежде чем включить игровую технологию в учебный процесс необходимо определить: какой учебный материал целесообразно изучать с использованием игровой технологии; для какого состава учеников следует ее применять; как увязать игру с другими способами обучения; как найти время в учебном плане для ее проведения; какую игровую технологию следует выбрать по конкретной учебной теме; как подобрать игру, решающую определенные учебные задачи на каждом этапе урока.

В данной статье мы детально рассмотрим организацию учебного процесса на уроках информатики при помощи геймификации. Основная цель геймификации – организовать учебную деятельность посредством игры (так сказать, «геймифицировать» образовательный процесс), мотивировать обучающихся на своевременное и качественное выполнение заданий игры и сформировать у них ощущение прогресса. Геймификация в образовательном процессе характеризуется следующими показателями: механикой (использованием сценарных элементов таких, как награды,

статусы и очки), динамикой (использованием сценария), социальным взаимодействием между пользователями и эстетикой (созданием эмоциональной вовлеченности игроков).

Рассмотрим более подробно сервисы, которые позволяют включить геймификацию в образовательный процесс. (рис.1,2)

Рис.1

Рис.2

Например, на уроках информатики в 7 классах по разделу «Программирование»использую сервис для обучения **Codecombat** с помощью которого можно изучать Python, легко и незаметно, в ходе приключенческой компьютерной игры. В игре необходимо писать код, чтобы выполнить задание и перейти на следующий уровень. При постепенном увеличении уровня сложности задания становятся все тяжелее. Игра, возможно, как индивидуальная, так и групповая. Группу может создавать, например, учитель информатики, который сможет следить за тем, как увлеченно сражаясь в подземельях его ученики изучают компьютерные языки. Игра следит за процессом решения задачи и стоит вам задуматься на некоторое время, засыпает вас множеством подсказок и уведомлений. Нажимая, кнопку запустить, вы тестируете свой код и видите следите за статусом выполнения задачи. В конце программа оценивает ваш код и присуждает баллы.

Также на уроках применяю образовательную платформу **Learnis** представляет собой веб-сервис с набором электронных интерактивных игровых приложений для создания квеста, викторины или игры.Прежде чем начать работу, на сайте необходимо учителю зарегистрироваться. В случае регистрации, созданные квесты не удалятся с течением времени, их можно отредактировать в личном кабинете.

После регистрации предоставляется возможность создавать задания следующих типов:

- веб-квесты (возможность создания квест-комнат, из которых игрокам нужно выбраться, решая образовательные задачи);
- интеллектуальная игра «Твоя Викторина» (позволяет построить урок с помощью формата игр – викторин);
- игра «Объясни мне»;
- интерактивное видео (позволяет получать от учеников обратную связь).

Создание квеста. На главной странице можно выбрать квест-комнату. Каждая квест-комната обладает уникальными игровыми механиками и позволяет встраивать различное количество заданий. Кроме того, некоторые комнаты адаптированы для смартфонов, имеют возможность использования звуковых заданий, отгадываются уровнем сложности.

Часто использую для проверки знаний программу **iSpring Suite**. Удобство программы заключается в следующем:

- программа самостоятельно раздает тесты учащимся.
- вопросы и ответы теста появляются случайным образом, поэтому учащиеся не имеют возможности списывать друг у друга, достаточно учителю составить один вариант теста.
- тест может работать в двух режимах: обучающем и контролирующем.

iSpring Suite встроен в PowerPointи быстро превратит презентацию в электронный курс с тестами, тренажерами, видео и обучающими играми. Созданные мною по программе iSpring Suite тесты, электронный учебник я использую в шестых классах. В процессе я заметила, что у многих учеников повысился интерес к предмету. Их успеваемость выросла.

Также применение тренажеров – очень важная составная часть учебного процесса. Данные программы позволяют отработать конкретные знания, умения, навыки. Например, в 3 классе при изучении темы «Клавиатурный тренажер» применяю программу **Stamina и RapidTyping** (рис.3,4), в результате выполнения которой учащиеся изучают назначение клавиш клавиатуры и учатся применять на практике машинописное печатание. Организовала соревнование по скоростному набору текста. Всем педагогам известно, что насколько хорошо был отработан учебный материал, настолько успешно пройдет контроль знаний обучающихся. Опыт применения учебных тренажеров позволяет выделить следующие положительные моменты: учитывается индивидуальный темп работы обучающихся;

ученик сам управляет учебным процессом; сокращается время выработки необходимых навыков; увеличивается количество тренировочных заданий; повышается мотивация учебной деятельности.

Рис.3

Рис.4

Также предлагаю использовать на уроках информатики учебно-методического комплекса «Кодвардс» (рис.5).

«Кодвардс» - это учебно-методический комплекс для обучения детей младшего школьного возраста основам программирования. Уроки проводятся в игровой форме с выполнением компьютерных заданий и физических активностей. Курс направлен на формирование системного и алгоритмического мышления и даёт базовые принципы написания кода, универсальные для любого языка программирования. В его основе лежит авторская образовательная программа, которая включает в себя комплекс теоретических знаний и практических заданий в игровой форме.

В «Кодвардс» дети попадают в увлекательный мир и примеряют на себя роль инженеров-спасателей. Им под руководством профессора предстоит восстановить работу систем подводной станции, запрограммировать роботов и сразаться со злым вирусом Кодавром. Игровые механики делают курс интересным для детей, а сюжетная линия удерживает их внимание и вовлекает в учебный процесс.

«Кодвардс» в игровой форме научит детей навыкам и понятиям, универсальным для любого языка программирования.

Образовательный продукт знакомит детей с основами программирования через выполнение компьютерных и некомпьютерных заданий.

Модульная система образовательной программы построена по принципу "от простого к сложному" и дает ребенку возможность осваивать все более глубокие профессиональные знания по мере взросления и освоения материала.

Рис.5

При внедрении игровой технологии, обычно стоит ряд похожих задач, например:

- Способствовать критическому и стратегическому мышлению обучающихся.
- Мотивировать учеников изучать больше материалов и делать это качественней.
- Найти подход к эффективной информатизации образования актуальный в современном мире
- Обеспечить переход на удалённое/дистанционное обучение, с сохранением и улучшением качества и эффективности образования.[2]

Classcraft — бесплатная образовательная ролевая онлайн-игра. Используя принципы современных игр, она дает ученикам возможность повышать свой уровень знаний, работать в команде, рисковать и получать награды. Такая онлайн-система, позволяет превратить скучные и рутинные уроки в игру, она увеличивает мотивацию, учит взаимодействию в команде и контролирует поведение. Учитель в этом приложении выполняет роль *dungeonmaster*'а и способен сам распределять очки опыта и некоторые другие бонусы между учениками.

Платформа **Classcraft** (рис.6) по сути, это игровой «движок», с помощью которого учитель на уроке может построить ролевую игру, где можно помогать друг другу, где каждый ученик - это персонаж, у которого есть свои возможности, прокачка, испытания и где игровой мир накладывается на школьный контент. Изучая содержание урока, дети изучают некоторый фэнтезийный мир: развивают своего героя и открывают новые возможности, которые помогут им в дальнейшем в этом мире участвовать.

Рис.6

Classtools.net позволяет преподавателям и школьникам создавать интерактивные Flash-диаграммы для эффективного проведения презентаций, защиты проектов, представления диаграмм, планирования мероприятий и т.д. Этот сервис также дает возможность создавать бесплатные образовательные игры. Все ресурсы можно разделить на три категории:

- Инструменты для совместной работы;
- Инструменты для создания дидактических игр;
- Инструменты для ведения учебного процесса.

Примеров можно привести множество, но даже этих немногих достаточно, чтобы понять, что преимущества, предлагаемые игровыми механиками, неоспоримы. К тому же геймифицировать можно что угодно и делать это совсем не сложно. Главное – верьте в свои идеи и свой успех. Ну и предлагаю несколько образовательных сервисов геймификации:

Сервисы, использующие геймификацию для обучения:

- **Codecombat**<https://codecombat.com>) –
- **Mathletics**<https://www.mathletics.com>
- **Khanacademy**<https://www.khanacademy.org/>
- **Spongelab**<https://spongelab.com>
- **Lingualeo**<https://lingualeo.com>
- **Пряниктер**<https://pryaniky.com/>
- **Wikium**<https://wikium.ru>
- **Кодвардс**<https://codewards.ru/>

Сервисы для создания геймификации:

- **iSpring Suite**<https://www.ispring.ru/ispring-suite>
- **Minecraft Education Edition** <https://education.minecraft.net>
- **ClassDojo**<https://www.classdojo.com>
- **Metaverse**<https://studio.gometa.io>
- **Blendedplay**<http://www.blendedplay.com>
- **GamiLab**<https://gamilab.com>
- **Learnis**<https://www.learnis.ru>
- **Classcraft**<https://www.classcraft.com/ru/>
- **Classtools** <https://www.classtools.net/>

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, я могу уверенно предложить идею «внедрение технологии геймификации в учебный процесс». Геймификация учебного процесса позволяет повысить мотивацию обучения, включить в традиционный образовательный процесс современные образовательные тренды. Навыки, приобретенные в процессе игры, гораздо весомее навыков, приобретённых в традиционном учебном процессе.

В игре дети раскрываются с неожиданной стороны. Становятся понятны их истинные желания и возможности. Например, тихоня, не блистающий способностями, в процессе игры оказывается хорошим стратегом. В итоге получает признание, повышает самооценку, как следствие — стремится к знаниям.

Доказательство тому, я смогла побудить интерес к предмету с помощью геймификации у учеников и особенно ученики 7 «б» русского класса Копытов Илья и Куприков Вадим (рис.7,8) начали глубже изучать программирование и в будущем готовятся, командно участвовать на научный проект и олимпиады по информатике. А также с помощью технологии геймификации повысилась не только мотивация к предмету, но и значительно повысилась качества знаний учащихся (диаграмма 1)

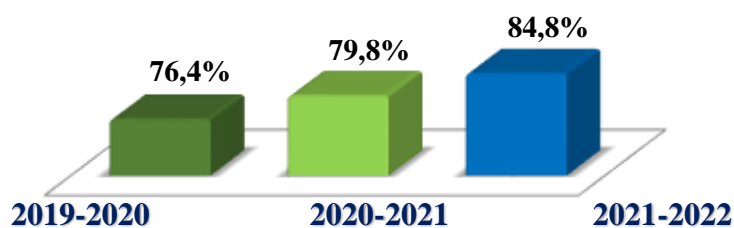
Геймификация—это когда игровые правила используют для достижения реальных целей. Другими словами, за счет игры вы делаете скучные задания интересными, избегаемое — желанным, а сложное — простым.

Рис.7

Рис.8

Мониторинг качества знаний учащихся (Диаграмма 1)

Использованная литература

1. Белоконова С.С., Назарова В.В. Современные веб-технологии в образовательном процессе и их роль в обучении. 2018г. <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-veb-tehnologii-v-obrazovatelnom-protsesse-i-ih-rol-v-obuchenii/viewer>
2. Бесплатный онлайн курс геймификация: <https://4brain.ru/gamification>
3. Бесплатный игровой курс <https://stepik.org/course/62846/promo>
4. «Геймифицируй это»: как превратить урок в игру <https://www.ispring.ru/elearning-insights/gameschool>
5. Игровые технологии на уроках информатики. <https://rcdo.kz/publ/1950-igrovyetehnologii-na-urokah-informatiki.html>
6. Кондрашова Е.В. Геймификация в образовании: математические дисциплины. <https://cyberleninka.ru/article/n/geymifikatsiya-v-obrazovanii-2>
7. Лучшие практики электронного обучения <https://portal.tpu.ru/eL>
8. Университет Пенсильвании бесплатный онлайн курс «Геймификация» <https://www.coursera.org/learn/gamification>
9. «Образование и педагогические науки» Варенина Л.П., Геймификация в образовании. [geymifikatsiya-v-obrazovanii.pdf](https://www.coursera.org/learn/gamification)
10. Шайхетдинова Л. Р. Игровые технологии как фактор познавательной деятельности учащихся [Электронный ресурс]/-Л.Р. Шайхетдинова //ИД «Первое сентября»/ фестиваль педагогических идей «Открытый урок» festival.1september/articles/

ПРИМЕНЕНИЕ АДДИТИВНОЙ ТЕХНОЛОГИИ В СФЕРЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ КАЗАХСТАНА

КУСАИНОВ Халел Хаймуллиевич, ХУСАИНОВ Берик Мерғалиевич

Актюбинский региональный государственный университет имени Жубанова, Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана

Актобе, Уральск, Казахстан

BMHUS@rambler.ru, Kusainov-X@mail.ru

Аннотация

Мақалада дәріс және практикалық сабақтарда аддитивті технологияны қолданудың өзекті мәселелері қарастырылған. Инновациялық әдіс негізінде жобаны орындаушылардың қатысуының қажетті матрицасы әзірленді. Ғылыми зерттеу барысында білім беру қызметтерінің сапасын арттыру үшін жоба орындаушыларын бағалау критерийлері бойынша сенімді нәтижелер алынды.

Annotation

The article deals with topical issues of the application of additive technology in lectures and practical classes. Based on the innovative method, the necessary matrix of participation of project performers has been developed. In the course of the scientific research, reliable results were obtained according to the criteria for evaluating the project performers to improve the quality of educational services.

Аннотация

В статье рассмотрены актуальные вопросы применения аддитивной технологии на лекционных и практических занятиях. На основе инновационного метода разработана необходимая матрица участия исполнителей проекта. В ходе научного исследования получены достоверные результаты по критериям оценки исполнителей проекта для повышения качества образовательных услуг.

Современное состояние высшего образования в стране требует систематической корректировки всего процесса обучения, при этом инновационные технологии направлены на максимальное обеспечение достойного и полноценного развития личности студента, повышения качества образовательных услуг.

В Послании Президента РК К.К. Токаева от 16 марта 2022 года отмечается, что важные решения будут приниматься открыто, с участием граждан, потому что государство будет прислушиваться к голосу каждого. У нас будут всегда высоко цениться добросовестный труд, прогрессивные знания и передовой опыт. Такой страной я хочу видеть Новый Казахстан. Для достижения наших целей обновление государственного аппарата или кадровые изменения недостаточны. Перемены каждый должен начинать с себя. Нам нужно перезагрузить систему индивидуальных и общественных ценностей. Это непростой процесс, который занимает годы. В этом деле нам помогут осознание высокой ответственности, доверие и внимание друг к другу, любовь к своей стране [1].

Для этого необходима обоснованность каждого элемента системы образования высшей школы, обеспечение контролируемости элементов различными способами и достижение конкретных результатов учебной деятельности.

В глобальном быстроизменяющемся мире большое внимание уделяется актуальным вопросам, связанным с применением в образовательном процессе высших учебных заведений инновационных аддитивных технологий.

Так, в Высшей школе «Экономики и аудита» Западно-Казахстанского аграрно-технического университета имени Жангир хана накоплен многолетний опыт организации и проведения занятий в виде деловых игр по различным инновационным технологиям.

Требования модернизации системы образования в Республике Казахстан определяют качественно новую личностно-ориентированную модель образования, поэтому к инновационным образовательным технологиям относят: развивающее и проблемное обучение, стратегии критического мышления, технология решения задач, игровые технологии – ролевые, деловые игры, обучение в сотрудничестве – командная, групповая работа.

В начале XXI века американский ученый Д. Сазерленд в своей книге «Scrum – революционный метод управления проектами» впервые открыл новую методику для реализации инвестиционных и инновационных проектов Скрам технологию.

Прогрессивные идеи Скрам технологии помогли рационально наладить управленческий, организационный и рабочий процесс крупнейших брендовых компаний мира, таких как Microsoft, Google и Amazon, которые благодаря эффективному методу получили в течение года дополнительно более 1 млрд. долл. прибыли каждая.

Как известно, аддитивные технологии менеджмента, активно применяются как на учебных занятиях, так и на действующих предприятиях и уже давно находятся под пристальным вниманием ученых всего мира, бизнесменов и руководителей различных уровней.

Повышение качества образования в современном обществе лежит в сфере более умелой организации инновационной деятельности, максимально полном использовании всех возможностей, представленных рыночными условиями.

При этом в Государственной программе развития образования и науки в РК на 2020-2025 гг. указано, что общей целью образовательных реформ является адаптация системы образования к новой социально-экономической среде, образование необходимо понимать как экономические инвестиции, а не просто как затраты на социальные нужды.

Опыт развитых стран - Финляндия, Сингапур и Великобритания демонстрирует, что финансовые инвестиции в человеческий капитал путем применения аддитивных технологий обучения крайне необходимы для создания технически прогрессивной, производительной рабочей силы, которая может адаптироваться в глобальной экономике [2].

Новейшие опыты и наблюдения ученых показали, что использование аддитивных технологий позволяет освоить предмет непосредственно в процессе обучения, влияет на удовлетворенность студента, мотивирует к применению технологий в собственной практике и гарантирует эффективность и качество образовательных услуг.

В этой связи хотелось бы отметить, что аддитивная технология была успешно апробирована в течение 2016-2022 годов, при этом была основная цель – представить преимущества аддитивных технологий, практикуемых на лекционных и практических занятиях по предмету «Инновационный менеджмент» со студентами специальности «Менеджмент», по дисциплине «Основы экономики и предпринимательства» для студентов специальности «Машиностроение».

При этом, все студенты группы были разделены на равные по успеваемости и рейтингу команды по 5-6 человек в каждой, которые максимально слаженно работали над своими проектами по теме «Инновации на предприятии».

Установлено, что для повышения качества образовательных услуг необходимо знание матрицы участия исполнителей аддитивной технологии проекта, с целью организации проектных работ с указанием этапов, сроков и ответственных за результат (табл. 1).

Таблица 1 - Матрица участия исполнителей аддитивной технологии проекта, 2016-2022 гг.

№	Этапы и сроки	Виды работ	Ответственные
1	Информационный, 1-2-ая недели	Планирование действий, изучение учебной, научной и методической литературы, электронные источники	Руководитель Менеджер проекта Команда студентов
2	Теоретический, 3-4-ая недели	Мониторинг и сбор статистических баз данных по Скрам технологии	Команда студентов
3	Конструктивный, 5-6-ая недели	Проверка литературной информации и статистических баз данных	Менеджер проекта Команда студентов
4	Аналитический, 7-9-ая недели	Использование экономических расчетов производственных ресурсов	Команда студентов
5	Синтетический, 10-12-ая недели	Консолидация информации, данных и ресурсов, выводы и предложения	Менеджер проекта Команда студентов
6	Рефлексивный, 13-15-ая недели	Подведение итогов и организация публичной защиты проектов	Руководитель Менеджер проекта Команда студентов

Как видно из данных таблицы 1, аналитический, синтетический и рефлексивный этапы аддитивных работ требуют большего количества времени – 3 недели, для повышения качества образовательных услуг.

Аддитивное обучение реализуется в форме свободно избираемой, индивидуальной или групповой деятельности, выполняющей функцию профессиональной пробы изученного теоретического и практического материала, студенты выполняют проектную работу с соблюдением определенных требований и обязательной защитой проекта [3].

Общие положения аддитивной технологии начинаются со следующих последовательных элементов менеджмента на предприятии, при этом тщательно распределяются три основные роли:

1. Владелец продукта (Product Owner) – это руководитель предприятия, который отвечает за определение требований качества к производимому продукту или услуге.

2. Скрам мастер (Scrum Master) – это менеджер проекта, который отвечает за оптимальное решение всех организационных проблем и соблюдение методологии.

3. Команда (Scrum Team) – это группа самостоятельных и инициативных разработчиков, ответственных за реализацию инновационного или инвестиционного проекта.

Аддитивный проект – совокупность взаимосвязанных работ с получением результата от поставленной цели с началом и концом по времени, состоит из пяти групп процессов [4]:

1. Начальные – Устав, сохраняются авторские права, значение стейкхолдеров.
2. Плановые – основное содержание бизнес плана должно быть научно-обоснованным.
3. Организационные – распределение трудовых, материальных и финансовых ресурсов.
4. Контрольные – комплексный анализ всех аспектов внутренней и внешней среды.
5. Закрытые – завершение запланированных действий и мероприятий с высоким качеством.

Включение в активную аддитивную деятельность позволяет осмыслить самим студентом свою личностную значимость, оценить свои интеллектуальные и коммуникационные возможности в их дальнейшем применении на практике.

Преподаватель на занятиях выступает в роли фасилитатора – посредника между участниками, его задача создать учебно-проблемную ситуацию для эффективной познавательной-исследовательской деятельности студента.

Установлено, что каждая команда студентов: АО «Nur Travel» - туристические услуги, АО «Kaz Reach» - железнодорожные перевозки, АО «Kolibrу» - авиационные перевозки, АО «West Service» - нефтегазовые услуги, АО «Sara» - строительные услуги активно участвовала в ходе деловой игры по управлению проектами.

Основой аддитивной технологии является итеративная разработка, что определяет правила управления инвестиционными проектами, которые призваны обеспечивать достижение максимального эффекта от реализованной функциональности предприятия.

В аддитивной технологии определяются условия взаимодействия участников команды, которые призваны обеспечивать максимально быструю реакцию на существующую ситуацию, каждая отдельная итерация описывается следующим образом:

1. планирование деятельности,
2. фиксация результатов,
3. реализация конечной продукции и услуг,
4. анализ производственной инфраструктуры.

Рациональная и качественная реализация проекта в аддитивной технологии это самое главное и ценное достояние предприятия, поэтому фаза реализации проекта разбита на последовательность итераций – спринтов.

Следовательно, спринты представляют собой короткие этапы в работе над проектом, чтобы каждый участник мог сам планировать свою работу, необходимо в аудитории или кабинете повесить небольшую доску и поделить ее на три колонки:

1. Бэклог – список заданий – перед каждым спринтом члены команды будут наклеивать в колонку разноцветные стикеры с задачами, которые могут выполнить за неделю.
2. В работе – когда кто-то из команды возьмется за какую-либо задачу, он переклеит стикер в данную колонку.
3. Сделано – только после завершения всей работы стикер переместится в эту колонку.

По окончании спринта производится обратная связь, задача которой оценить эффективность и производительность команды в прошедшем спринте, спрогнозировать ожидаемую эффективность и производительность в следующем спринте, выявлении имеющихся проблем, оценки вероятности завершения всех необходимых работ по продукту.

Для тщательного и эффективного менеджмента ведется необходимая документация в аддитивной технологии, которая последовательно заполняется в ходе деловой игры и включает в себя всего три важных документа:

1. Журнал продукта - высокоуровневый список функциональных и технических требований, необходимых для реализации продукта
2. Журнал спринта - детализированный список функциональных и технических требований, необходимых для успешного завершения итерации
3. График спринта - показывает ежедневное изменение общего объема работ, оставшегося до завершения итерации.

За счет фиксирования квалификационных требований на время одной итерации и дальнейшего изменения длины итерации аддитивная методология позволяет управлять балансом между гибкостью и предсказуемостью разработки нового проекта.

Поэтому, для повышения качества образовательных услуг необходимо определить результаты критериев оценки исполнителей аддитивной технологии проекта, что будет способствовать обоснованному выводу из результатов деловой игры (табл. 2).

Таблица 2 - Результаты критериев оценки исполнителей аддитивной технологии проекта, 2016-2022 г

№	Критерий оценки	Параметры оценки, балл	
		Базовая технология	Скрам технология
1	Межличностные компетенции		
	Критическое осмысление ситуации, самокритика	-	3
	Навыки групповой работы в команде	-	2
	Умение выражать свои чувства и отношения	1	1
2	Инструментальные компетенции		
	Методологические способности принятия решений	-	3
	Технологические умения управления информацией	2	2
	Когнитивные способности использовать идеи и мысли	1	1
3	Системные компетенции		
	Способность планировать и конструировать новое	-	3
	Оценивать место каждого компонента в системе	2	2
	Сочетание понимания, отношения и знания	1	1
	Итого	7	18

Как видно из таблицы 2, межличностные компетенции при базовой технологии были низкими и выразились в умении выражать чувства и отношения, что не повышает качества образовательных услуг.

В конечном итоге студенты, обучающиеся по аддитивной технологии, показали максимально возможный результат - 18 баллов, что отображает высокий уровень получения компетенций, а по базовой технологии набрано всего лишь 7 баллов.

Примечательно то, что отечественные и зарубежные ученые подчеркивают познавательные способности человека – это уникальные свойства его мозга скрупулезно изучать и анализировать окружающую действительность, при этом постоянно находя способы применения полученной информации.

Установлено, что уникальные познавательные способности студентов экспериментальной группы, были существенно выше показателей базовой технологии на 1-2 балла.

Собрания на ходу - ежедневные короткие, максимум на 15 минут, встречи, на котором каждый член команды участник группы отвечает на три последовательных вопроса: Что я сделал вчера с целью помочь команде завершить спринт? Что я планирую делать сегодня, чтобы помочь команде? Какие препятствия встают передо мной и на пути команды?

Целенаправленные задачи нужны, чтобы вся группа была в курсе, кто, чем занимается, и вовремя могла скорректировать работу по определению статуса и прогресса работы над проектом, раннее обнаружение возникших препятствий, выработка решений по изменению стратегии, необходимых для достижения цели.

Как показывает проведенный мониторинг отечественной и зарубежной литературы, что когнитивные способности человека на социальной практике разделены на три группы свойств – чувства, рассудок и разум.

Статистические расчеты во время научного исследования констатируют тот факт, что мотивационные способности студентов эксперимента выше базовых на 2-3 балла.

Поэтому, для своевременного принятия управленческих решений руководителю предприятия необходимо иметь деловые качества – это способность выполнять определенную трудовую функцию с учетом профессиональных навыков.

В связи с этим, были определены деятельностные качества студентов экспериментальной группы данные показатели были выше показателей студентов базовой технологии на 2-3 балла.

Качество принятия управленческих решений в коллективе напрямую зависит от коммуникативных способностей человека, которые проявляются в его общении с другими людьми – умение слушать, понимать людей, оказывать на них влияние, устанавливая с ними хорошие личные и деловые отношения [5].

Следует отметить, что во время проведения научного исследования коммуникационные качества студентов экспериментальной группы были выше показателей студентов базовой технологии на 2-3 балла.

Распределение ролей осуществлялось по принципу меритократии, проведение коротких пятнадцатиминутных собраний по каждому проекту, правильное ведение журналов, с учетом как внутренних, так и внешних факторов, и самое главное открытая защита каждой командой своих проектов перед аудиторией.

Так, например, наблюдения во время проведения практических занятий по аддитивной технологии наглядно показали, что человеческие качества студентов экспериментальной группы были значительно выше показателей студентов обучающихся базовой технологии на 1-2 балла.

Экономические и производственные успехи современного предприятия немыслимы без хороших этических качеств каждого работника, и поэтому, полученные результаты студентов экспериментальной группы были на 1-2 балла выше показателей студентов базовой технологии.

Все этические стороны образовательного процесса и плодотворные усилия студентов по реализации данной инновационной аддитивной технологии в конечном итоге выразились в успешной сдаче промежуточного рейтингового контроля качества образования, получением высоких баллов и итогового экзамена в форме тестирования.

Поэтому, по нашему мнению, в результате эксперимента все студенты группы получили хорошие знания по организации деловой игры управления проектами в соответствии с рекомендациями аддитивной технологии, практические умения применять их в дальнейшей работе, а также будущие навыки и необходимые компетенции.

В заключении хотелось бы отметить, что аддитивная технология как инновационный подход в образовании позволяет в значительной степени совершенствовать компетентную подготовку будущих бакалавров и специалистов высшей квалификации.

Список использованной литературы

1. Новый Казахстан: путь обновления и модернизации. Послание Президента Казахстана К.К. Токаева / Казахстанская правда, 16 марта 2022 г.
2. Мурзалинова А.Ж. Функциональное сотрудничество в педагогическом сообществе: управленческий аспект / Менеджмент в образовании, №1, 2016, с. 8-10
3. Герчикова И.Н. Менеджмент: учебник для вузов / И.Н. Герчикова. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ, 2014.
4. Чокушева А.И., Нурмаганбетова В.И., Даулетбаева Г.К. Использование инновационных технологий в системе повышения квалификации педагогов начальной школы / Менеджмент в образовании, №1, 2018, с. 14-18
5. Исимбаев Е.Т. Обновление содержания образования как необходимый элемент достижения качества образовательного процесса / Менеджмент в образовании, №1, 2021, с. 11-13

ПАТШАЛЫҚ РЕСЕЙ КЕЗЕҢІНДЕ ҚАЗАҚ ЖЕРІНДЕГІ ЖЕР МӘСЕЛЕСІНІҢ ҚАРАСТЫРЫЛУЫ ҚАЛЫБАЕВА Айнұр Жақыпқызы, СҮГІРБАЕВА Бибінұр Қазбекқызы, ӘЛІШ Ақтоты Сәкенқызы

Қ.Жұбанов атындағы АӨУ, Жанқожа батыр атындағы №70 орта мектебі
Ақтөбе, Қазалы ауданы, Қызылорда обл., Қазақстан
Kalybaeva_ainur@mail.ru, bibinur_8484@bk.ru, aktoty.alisheva@mail.ru

Андатпа

Ресейде 1861 ж. крепостниктік жүйенің құлауымен, орыс шаруаларының қазақ жеріне қоныс аударуы басталды. XIX ғасырдың II жартысында қоныс аударушылардың қазақ жеріне келуіне байланысты жергілікті тұрғындардың шаруашылығына өзгерістер енді. Кейін Г.А. Колпаковский казактарға қарағанда орыс шаруаларын қолайлы деп санап, олардың көптеп келуіне мүмкіндік жасады. Қазақстан қоныс аударушыларды жерімен, шаруашылығымен бөлісуге мәжбүр болды. Бұл жағдай казактардың ашу-ызасын тудырып, қарсылық білдіргенімен, бұдан түк шықпады. Орыс шенеуніктері орыстандыру саясатын жалғастыра берді. Осылайша, қазақ пен орыс халықтары арасында ортақ шаруашылық ісі қалыптасты. Жергілікті тұрғындар малдарын қорада ұстауды үйреніп, отырықшы өмірге қадам басты. Мұндай жағдай өз кезегінде елде мақта, тауар өндірісін дамытты. Екі халықтың

бірлесуімен қазақ елі капиталистік қоғамға өтті. Осы аралықтағы қазақ жеріндегі өмірге отарлаушы ел мен отар елдің арасында екі түрлі көзқарас қалыптасты. Орыс зерттеушілері қоныс аударушы шаруалардың келуінің прогрессивті жағын қарастырды. Патша саясатын қолдады және оның жүргізілуіне көмек берді. Ал жергілікті халықтың жағдайын елеп, ескергілері келмеді. Бірақ олар мәселе ретінде көтермесе де өз халқының күн көрісін қазақ зиялы өкілдері газет беттерінде жариялады. Қандастарының отырықшылық өмірге көшуі барысында зардап шеккендерін, олардың осы жолда шығынға ұшырағандарын, еркінен тыс мәжбүрлегендерін ашына жазып, жер мәселесін күн тәртібіне қоя білді.

Кілт сөздер: аграрлық қатынас, қоныстандыру, отар ел, натуралды шаруашылық, көшпелі мал шаруашылығы.

Аннотация

В России с падением крепостнического строя в 1861 г. началось переселение русских крестьян на казахскую землю. Во II половине XIX века в связи с приходом переселенцев на казахскую землю произошли изменения в хозяйстве местного населения. Позже Г. А. Колпаковский, считая русских крестьян более подходящими, чем Казаков, сделал возможным их приход. Казахстан вынужден был делить переселенцев с землей, хозяйством. Это обстоятельство вызывало у казахов гнев и сопротивление, но ничего не выходило из этого. Российские чиновники продолжали политику русификации. Таким образом, между казахским и русским народами сложилось общее хозяйственное дело. Местные жители, научившись держать скот в стойлах, вступили в малоподвижную жизнь. Такая ситуация, в свою очередь, развивала в стране производство хлопка, товаров. Объединением двух народов казахская страна перешла к капиталистическому обществу. Между колонизирующей страной и колониальной страной сложились два разных подхода к жизни на казахской земле. Русские исследователи рассматривали прогрессивную сторону прихода крестьян-переселенцев. Поддерживал царскую политику и помогал в ее проведении. А вот состояние местного населения хотелось игнорировать. Но они не ставили вопрос, а о жизни своего народа представители казахской интеллигенции публиковали на страницах газет. В ходе перехода своих соотечественников к оседлому образу жизни, они понесли потери на этом пути, были вынуждены по своей воле, и ставили земельный вопрос на повестку дня.

Ключевые слова: аграрные отношения, расселение, колониальная страна, натуральное хозяйство, кочевое скотоводство.

Abstract

In Russia, with the fall of the serfdom system in 1861, the resettlement of Russian peasants to the Kazakh land began. In the second half of the nineteenth century, due to the arrival of immigrants to the Kazakh land, there were changes in the economy of the local population. Later, G.A. Kolpakovsky, considering Russian peasants more suitable than Cossacks, made their arrival possible. Kazakhstan was forced to share the settlers with the land, the economy. This circumstance caused anger and resistance among the Kazakhs, but nothing came of it. Russian officials continued the policy of Russification. Thus, a common economic business has developed between the Kazakh and Russian peoples. Local residents, having learned to keep cattle in stalls, entered into a sedentary life. This situation, in turn, developed the production of cotton and goods in the country. By uniting the two peoples, the Kazakh country moved to a capitalist society. There are two different approaches to life on the Kazakh land between the colonizing country and the colonial country. Russian researchers considered the progressive side of the arrival of migrant peasants. He supported the tsarist policy and helped in its implementation. But I wanted to ignore the state of the local population. But they did not raise the question, but representatives of the Kazakh intelligentsia published about the life of their people on the pages of newspapers. During the transition of their compatriots to a settled lifestyle, they suffered losses along the way, were forced of their own free will, and put the land issue on the agenda.

Keywords: agrarian relations, settlement, colonial country, subsistence farming, nomadic cattle breeding

Кіріспе. Қазақ тарихындағы шешімін табуды, өз зерттеуін қажет ететін мәселелердің бірі аграрлық қатынастар тарихнамасы болып табылады. Республикадағы әр түрлі тарихи кезеңдер бойынша аграрлық қатынастар тарихы мен тарихнамасына қатысты бірқатар еңбектер жазылды. Дегенмен, бұл еңбектер Қазақстан тарихының түрлі кезеңдерін қамтығандықтан, олардың басын біріктіріп, бірізділікке салып, сабақтастықта зерттеу қажет. Себебі тарих сабақтастықпен дамиды. XIX ғасырдың екінші жартысы-XX ғасырдың басындағы патшалықтың өлкедегі жер саясаты мен XX ғасырдың 20-40 жылдарындағы Кеңестік биліктің Қазақстандағы жер саясатының мазмұны отаршылдық сипатта болды. Сондықтан XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы аграрлық қатынастар тарихы тарихнамасының өзектілігі арта түсті.

Материалдар мен әдістер. Бұл мақаланың теориялық-әдіснамалық негіздерін тарихи зерттеудің жалпы ғылыми әдістерінің жиынтығымен қатар тарихи талдауға тән таным теориясы, тарихилық, логикалық принциптер құрайды. Қарастырылып отырған мәселенің деректік базасына мұрағат қорлары, Қазақстан Республикасының Ұлттық архиві және Ақтөбе облысының мемлекеттік архиві қорлары, осы тақырып төңірегінде жазылған материалдар мен әдебиеттер жатады.

Талқылау. Бұл тақырып төңірегінде төңкеріске дейінгі орыс зерттеушілері Г.Гинс, П.Румянцев, А.Кауфман, Ф.Щербина т.б. еңбектеріне және ұлт зиялыларының ел болашығына күйіне жазған жазбаларына талдау жасалынды.

Зерттеу нәтижелері. XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ даласындағы егіншілік, ауыл шаруашылығындағы қатынастар және патшалықтың қоныстандыру мәселелері орыс зерттеушілері, шенеуніктері және т.б. еңбектерінде көтеріліп, мәселені Патша үкіметінің отаршы саясатына сай қарастырды. XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ даласындағы егіншілік, отырықшылық туралы Л.Мейер жазды. Еңбекте Орынбор өлкесіндегі қазақтардың арасындағы жер өңдеу, оның тәсілдері және көлемі жөнінде мәліметтер келтірілген. Автор қазақ даласындағы егіншілікті қарапайым егіншілік және суармалы егіншілік деп екіге бөледі. Қарапайым егіншілік негізінен даланың солтүстік бөлігінде, шепке жақын жерлерде айналысуға болады. Алайда бұл аймақтарда жаңбыр жаумаған құрғақшылық болған жылдары, егін шықпай еңбек далаға кетеді,-деп жазады [1, 101 б.].

XIX ғасырдың аяғына таман Қазақстан территориясына орыс-украин шаруаларының қоныс аударуы ұлғая түсті. Қазақ өлкесіне қоныстанушылардың саны күн өткен сайын ұлғая түсіп, жерді иемдену жергілікті халықтың құқықтарын таптаумен бірге жүргізілді. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында қазақ өлкесіндегі ауыл шаруашылығы қатынастарының дамуы өлкеде жұмыс жасаған түрлі комиссиялар, статистикалық мекемелер т.б. жұмыс жасаған орыс шенеуніктерінің еңбектерінде көрініс тапты. Бұлар негізінен қазақ даласындағы ауыл шаруашылығы қатынастарының мәселесін патшалықтың мүддесі тұрғысында қарады. Бұлардың қатарында А.А. Кауфман, П.П. Румянцев, Ф.Щербина, Г.Гинс, П.Хворостанский т.б. болды. Сондай-ақ Қазақстандағы аграрлық жағдайды шынайы көрсетіп, патша өкіметінің аграрлық саясатына сыни баға берген, демократиялық концепцияны ұстанған А.Е. Алектров, П.Герн, Т.Седельников т.б. болды.

Көшпелі қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық және шаруашылық өміріне қатысты зерттеулерінде П.П. Румянцев қазақ даласын орыс қоныстанушылары арқылы отарлауды қазақтар өміріндегі түбірлі оң өзгерістермен байланыстыра отырып, қазақтар арасында жер өңдеумен айналысатындар санының ұлғайғандығы туралы былайша негізсіз пікір білдіреді: «Даланы орыс қоныстанушыларымен отарлау және сауданың тез дамуы, темір жол желілерінің салынуы қырғыздардың шаруашылық өміріне түбірлі өзгерістер әкелді. Бір кездері табиғи мал шаруашылығы-көшпелі шаруашылығы біртіндеп жаңа форма – мал шаруашылығы және отырықшы жер өңдеушілікке көшетін тауарлы – ақша формасына айналды. Сонымен бірге капиталистік қатынастар да дамуда және қырғыз халқы ескі рулық ортақ ештеңесі жоқ және феодалдық-таптық болып жаңа экономикалық топтарға бөлінуде» [2, 36 б.]. Сонымен қатар қазақ даласында болған Ф.Щербина экспедициясы туралы пікірлері де назар аудартады. Қазақ шаруашылығы мен жерді пайдалануды кеңінен қамтыған ірі экспедиция дей отырып, қазақтардың отырықшылыққа көшу үрдісін, мал шаруашылығының таза көшпелі типінен айырылғаны туралы өзіндік пікірін былайша келтіреді: «Зерттеулердің ішінде ірісі 1896-1903 жылдары Ақмола, Семей және Торғай облыстарындағы қырғыздардың шаруашылығының және жерді пайдаланудың аграрлық сипаттамасын толық жүргізген Ф.Щербинаның санақтық экспедициясының еңбектері болып табылады. Көрсетілген кестелердегі қорытынды есептерден Сібірдің далалық жерлеріндегі 10 уездегі қазақ шаруашылығын тек көшпелі мал шаруашылығы деп айтуға болмайды. Барлық шаруашылықтың 96,3-і азық-түлікке, ішінара малға азыққа бидайды тұтынады. Ал бұл өз кезегінде егіншілікпен айналысуға жеткілікті дәрежедегі серпін. Бидайды пайдалануға сәйкес, бидай себетін шаруалардың пайызы 46,3-ке жетіп, әрбір бидай себуші шаруашылыққа орта есеппен 1,4 десятина алқаптан келеді. Мұндай көлемдегі егіншілікпен айналысу халықтың барлық шығынын өтемейтіндігі белгілі. Сондай-ақ аз шаруашылықтардың табысы туралы да айтар болсақ: барлық шаруалардың 33,1 пайызы кәсіпшілікпен айналысады. Сонымен, мал шаруашылығы қырғыздардың басты шаруашылығы мен өмір сүру көзі болып қалып отыр, ал егіншілік пен кәсіпшілік қосалқы: орта есеппен бір шаруашылыққа ірі қараға шаққанда 20,8 мал басы келеді. Щербинаның зерттеулері бойынша қазақ даласының әлі де болса күрделі емес қажеттіліктерін қанағаттандыратын нормаға (24 бас) бұл мал басы саны жақындайды. Алайда мал шаруашылығының таза көшпелі түрінен айырылған болатын. Жатақтардың, яғни мал жетпей көше алмайтын және шаруашылық жағынан әлсіздер небәрі 4,3 пайыз құрайтыны анық, қалған шаруалар өз отарларымен көшіп жүреді, бірақ көшу уақытында жылына бес ай – мамыр-қыркүйекте болады. Қалған уақытында қырғыздар жылқы мен қойдан басқа малды ұстап қыстауда отырықшы өмір сүреді» [2, 37-38 бб.].

Қоныстандыру мен отарлау мәселелерін көтерген, қазақ шаруаларын отырықшылыққа көшірудің әдіс-тәсілдерін ұсынған, қазақтардың отырықшылыққа көшіп, егіншілікпен айналысуы туралы мәліметтерді беретін еңбектердің бірі Г.Гинстің еңбектері. Автор отарлау мен қоныстандырудың, жерді тартып алудың қазақ шаруашылығына тигізген зияны емес, керісінше қазақ шаруашылығының қаншалықты деңгейде егіншілікпен айналысуы, жергілікті қазақтар мен келімсектерге жер үлестіру тәсілдері жөнінде жазады. Қоныстандыру мен отарлауға қатысты 1913 жылы шыққан еңбегінің бірінші шығарылымында қоныстандырудың нәтижесі қазақтардың егіншілікке көшуіне әкеліп соққанын сипаттайды. «Біздерде қырғыздардың шаруашылығына қатысты сандық мәліметтер жеткілікті. Қоныстандыру енгізілген барлық қазақ жерінде, көшпенділердің көшпелі шаруашылық тұрмысы тез ыдырап және көшпелілер егіншілікпен айналыса бастады. Мысалы, Ақмола облысында қазіргі таңда таза көшпелі болып, тек өте аз қырғыздар ғана қалды: үш солтүстік уезде мұндайлар тіпті жоқ, ал Атбасар уезінде олардың саны 2,749 түгін немесе уездегі барлық қырғыздардың алтыдан бірі. Барлық қалғандары отырықшылыққа көшу жолында және егіншіліктің қырғыз шаруашылығында барған сайын маңызы арта түсуде,- деп жазып, қазақтардың мал шаруашылығының өзгеріске ұшырағаны туралы былай дейді,- сонымен бірге қазақтардың мал шаруашылығының да сипаты өзгеруде: бар күш жылқы бағудан мүйізді ірі қараны бағуға жұмылдыруда. Мысалы, Атбасар уезінде қайта зерттелген мәліметтерге қарағанда, егін алқабы 1897 жылға қарағанда 22,1 пайызға ұлғайып, малмен орташа қамтамасыз ету былай өлшенді: жылқы саны бір шаруашылыққа 16 жылқының орнына 12,7-ге азайды; оның орнына мүйізді ірі қара бір шаруашылыққа 9,8-ден 13,2-ге ұлғайды. Әсіресе тығыз орналасқан аудандардағы қырғыздар шаруашылығының эволюциясы көзге көрінерлік. Мысалы, Торғай облысының Ақтөбе уезінде егін егуші қырғыз шаруашылықтары-96,4 пайызға, қолдағы егіс алқабының орташа көлемі-5,8 десятинаға және егін егетін шаруашылықтағы 6,2 десятинаға ұлғайған» [3, 5-6 бб.].

Г.Гинстің 1913 жылы шыққан қоныстандыру мен отарлау мәселесіне қатысты екінші шығарылымында отарлардағы жер саясаты, отарлаушылар мен жергілікті халықты жермен қамтамасыз ету мәселесі көтеріледі. «Отарлардағы жер саясаты айтарлықтай күрделі және ол мынадай мәселелерге бөлінеді. Біріншіден, жергілікті халықты жермен қалай қамтамасыз ету. Екіншіден, отарлаушыларға жерді қандай негізде бөлу керек? Үшіншіден, отарлаушыларға қандай жерге деген құқық беріледі. Төртіншіден, мемлекеттің құзырында қандай құқық сақталады? Бесіншіден, отарлауға жер айналымының қандай формасы ыңғайлы. Жергілікті халықты жермен қамтамасыз ету күрделі де өткір. Әлеуметтік тұрғыдан алғанда жер байырғы тұрғындар мен алғашқы отарлаушылар арасындағы қайшылықтың себебі екенін аңғару қиын емес. Сонымен, қарама-қарсы мүдделерді татуластырып және өз жерін сақтаушыларды да оны алушыларды да ренжітпейтіндей етіп жер саясатын жүргізу қажет, дей келе, оны шешу үшін отарлаушылардың мүддесі тұрғысында мынадай ұсыныс айтады: сонымен, жергілікті халықтың жерге деген мүддесін сақтаудың ең жақсы формасы оларды жерге орналастыру. Ол үшін мынадай екі шараны қолдану қажет. Біріншіден, тұрақты, отырықшы үлес деп аталатын жерге көшпелілерді барынша кеңінен орналастыруды дамыту. Екіншіден, қоныстанушы учаскелер құруда шығындар үшін көшпелілерге сыйақылар беріп, жаңадан орналасу үшін оларға көмек көрсету керек» [4, 7-15 бб.]. Бұдан байқайтынымыз автор қоныстандыру саясаты барысын жеңілдету, қазақтардың жерін алуға кездесетін кедергілерді, жергілікті халықтың өзіне отырықшы ретінде жер бере отырып жоюды көздеген.

Ресейдегі 1891-1892 жылдардағы аштықтан кейін жаңа көші-қон тасқыны және 1893 жылғы Сібір темір жолының батыс учаскелерін салудың аяқталуы үкіметке қазақ халқының және өз бетімен қоныс аударып келген шаруалардың жер пайдалануын тәртіпке келтірудің қажеттігін алға қойды. Бұған қоныс аударушылардың жергілікті халықпен де, бұрыннан тұрып келе жатқан шаруалармен де көптеген жанжалдары мәжбүр етті. 1893 жылдан бастап Ақмола облысында 1-ші межелеу партиясы жұмыс істей бастады, кейініректе басқа да партиялар құрылды. Олардың жұмысы өз нәтижесін бере алмады. 1894 жылы III Николай дала генерал-губернаторының есебіне Ақмола және Семей облыстарының көшпелі халқының пайдалануындағы бос жерлердің сапасын тез арада зерттеу және мөлшерін анықтау қажет екенін атап өтті. Мұндай зерттеуді ұйымдастыру Сібір темір жолы комитетінің міндетіне жатқызылды. Комитеттің бастамасы бойынша белгілі земство статистигі Ф.А.Щербинаның басшылығымен далалық облыстарды зерттеу жөнінде экспедиция ұйымдастыру, соның нәтижесі болды. 1896-1903 жылдар аралығындағы кезеңде экспедиция Ақмола, Семей және Торғай облыстарының 12 уездеріне статистикалық сипаттама жасап, қазақтардың шаруашылығы туралы бағалы мәліметтер жинады [5, 428 б.].

Алайда Ф.А.Щербина санағы есептеген жер мөлшері асыра көрсетіліп, оны кейінгі экспедициялар дәлелдеп берді.

1-кесте. Қазақстандағы жер нормасы

	Шаруашылыққа шаққандағы десятина үлесі	
	Минимум	Максимум
Далалық облыстарды зерттеуге арналған экспедиция. 1896-1903 жж.	110-209	187-510
Қайта зерттеу экспедициялары. Пайыздық азаю есебінде	70-125	119-219
	36-40	36-57

Осындай жолмен далалық облыстарды зерттеуге арналған экспедицияның құрылуы патша үкіметінің Қазақстандағы қоныс аудару саясатының жалғасы болды. Зерттеушілер экспедицияның негізгі міндеті – қазақ халқының жерін тартып алудың «ғылыми» базасын жасау болды деген қорытындыға келді [6, 56 б].

А.Щербинадан кейін Торғай облысының бірқатар уездерін Н.Хворостанский зерттегенімен, аймақтағы аграрлық мәселеге байланысты шаруашылықтың барлық түріне жүйелі талдау жасалмады. Ол Қостанай уезінің экономикалық жағдайына зерттеу жүргізіп, егіншілік ахуалын талдады [7].

Дала облыстарындағы аграрлық мәселе мен патша өкіметінің қоныстандыру саясатын патшалық-чиновниктік концепциясы тұрғысында қарастырған авторлардың бірі А.А. Кауфман болды. Автор еңбектерінде қазақ даласына орыс шаруаларын, оның ішінде жаңа жерге бейімделуі оңай ауқатты шаруаларды қоныстандыру қажет екендігін көрсетеді. Себебі, жаппай қоныстандырудың қоныстанушыларға да, жергілікті тұрғындарға да пайдасы жоқ екендігін білдірді. Дегенмен, ол қоныстандыру саясатын Ресейдегі аграрлық мәселені шешудің жолы деп есептемей, аграрлық шиеленісті жою үшін жерлерді мемлекет пайдасына алу қажет деп есептейді [8].

Сонымен, төңкеріске дейінгі орыс зерттеушілерінің еңбектерінде қоныстандыру, қазақ жерлерін тартып алу, қазақ дәстүрлі шаруашылығының дағдарысқа ұшырау мәселелері көтерілген жоқ. Керісінше, мал шаруашылығынан отырықшылыққа көшу қоныстандырудың ықпалынан, аграрлық мәдениеттің келуінен деп дәлелдеуге тырысты. Себебі бұл еңбектер патша өкіметінің мүддесіне сай, отаршыл пиғылда жазылған еңбектер болатын.

XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ ағартушыларының бірі Мұхаммед Салық Бабажанұлы да қазақ жер мәселесін өзінің назарынан тыс қалдырмады. Мұхаммед Салық Бабажанұлының «Бөкей Ордасы қазақтарының этнографиясы» еңбегінде Ішкі Ордада мекендеген қазақтардың этнографиясы, өмір салты, көші-қоны туралы мәліметтерімен қатар жер мәселесі де қаралған. Еңбектегі «Орал қазақтарының Ішкі Орда қырғыздарымен дауы» деп аталатын әңгімесінде үлкен және кіші Өзен, Қамыс-Самар көлі, Қамыс-Самар көлінің оңтүстігінде Каспий теңізіне дейін созылып жатқан ұзындығы 180 вест, ені екіден 20 верстке дейінгі жер жөніндегі дау көтеріледі. Автор дауласушы жақтардың бұл жерлерді иемденуге үкіметтің белгілі-бір деңгейде төрелік етпеуін, екі жақтың басымдылықтарының жоқтығын айта келіп, жалғыз өмір сүру көзі көшпелі мал шаруашылығы болған қазақтарға жердің ауадай қажеттігін айтады. «Орданың пайдалануында 5 миллион десятинаға дейін жер бар, ал адам саны 5 мың. Жер қырғыздар үшін мал шаруашылығымен шұғылданғандықтан бастапқы қажеттілік, бірден-бір өмір сүру көзі және өмір сүрудің тірегі; ал мал шаруашылығы жеткілікті жермен қамтамасыз етілмесе аз өнім береді немесе тиімсіз болады. Қырғыздар басқа өнеркәсіп түрін білмейді, ал осы бірден-бір өмір сүру көзін жалғастыру құралынан айыру олардың қырылуына әкеледі. Оның үстіне қазақтарда мал жайылымы үшін жер аз болғандықтан Орда сыртынан ең кем дегенде 150 мың сомға, оның ішінде оралдықтардан 30 мың сом күміске жалдауға мәжбүр. Осының бәрінен қазақтарға өмір сүрудің, материалдық әл-ауқаттың жалғыз көзі мал шаруашылығы құлдырамас үшін жердің қаншалықты қажет екендігін көруге болады, деп қазақтардың мәңгілік көшпелі болып қалуын қаламайтындығын, олардың өнеркәсіптің бір түрін меңгергенге дейін жерін алып, мал шаруашылығын құлдыратудың қажет еместігі жөніндегі ойын былай жеткізеді, -Ордадағы мал шаруашылығын қолдау, оларға жеткілікті деңгейде жер беру туралы айта келіп, қырғыздардың мәңгілік мал шаруашылықты көшпелі болып қалуын қаламаймыз. Қырғыздардың өнеркәсіп өндірісінің басқа түрлерін үйренетін уақыты келді және сол кезде мал шаруашылығы ешқандай сыртқы шектеусіз өз бетімен заманға сай өнеркәсіпке жол береді. Ал қазақтардың басқа өнеркәсіптің түрін меңгергенге дейін, олардың мал шаруашылығын қысқарту-орасан зор тері салдарға әкеліп соқтырады» [9, 121-122 бб.]

XX ғасырдың алғашқы он жылдығында қабылданған столыпиндік заңдардың артын ала Қазақстанға ішкі Ресейден шаруалардың ағылуы өлкедегі жер мәселесін шиеленістіріп жіберді. Бұл ретте қазақтарға ауыр тиген 1909 жылғы 9 маусымда Министрлер Кеңесі бекіткен Ақмола, Семей, Торғай және Семей облыстарындағы мемлекеттік жер қорын анықтау туралы нұсқау мен Түркістан өлкесін басқару туралы ереженің 270-ші статьясына қосымша заң болды. Басыбайлылық сипатта жазылған бұл екі құжат іс жүзінде қазақ жерін қоныстандыру басқармасының еркіне берді. Бұл құжаттар бекітілгенін Қоныстандыру басқармалары қазақ жерлерін өз қарамағына алу мақсатында

қазақтарға да орыс қоныстанушылары сияқты 15 десятина жер үлесін алып, отырықшылыққа көшу науқанын ашты және бұл үрдіс кейбір жерлерде заңсыз жүзеге асырылды.

Ә.Бөкейханов деректерге негізделген танымды мақалаларында халыққа патшалықтың жер туралы заңдарының отарлық, реакциялық мазмұнын түсіндіруді көздеді, қоныстандыру басқармасының қаруына айналған 1909 жылғы 9 маусымда Министрлер кеңесі бекіткен құжаттың заң емес, нұсқау екенін, демек оған сүйеніп, патша шенеуніктерінің жергілікті халықты өз жерінен ығыстыруы заңсыз, ол қоныс аудару басқармасы айтты деп халықтың ығыла беруі жігерсіздік екенін айтып: «қазақ 15-тен надел алмаса, қыстау, егінжай, пішендік, арығынан қу, айда деген закон қайда? 15-тен алсаң жер белгілеймін, қазақ болып отырсаң күнде көшірем деп, қазақты күнде көшіріп отыр. Осылай жұртты билеген патшалық бар ма екен? Біздің патшалық конституция емес пе, біздің патша қол астындағы адамның бәріне бірдей адал емес пе? Біздің қазақ жерінен күнде көшіретін не жазып еді? Бұл жұрт жұмысын жұрт болып іздемейтін бе еді? Әр жерде, әрқайсының аяғын ат басқан балаша шыңғырмай!»,- деп жазады [10, 19 б.].

Пікірталас барысында Ә.Бөкейханов келтірген дәлелді, ғылыми негізді пікірлердің бірі-егіншілік шаруашылыққа өтудің онай емес, бұл кезекте жердің табиғи ерекшеліктерімен халықтың психологиялық дайындығы болуы қажет деген пікірі еді. «Енді бір ауыз сөз көшпелі хәм отырықшы норма туралы. «Айқапты» хәм «Қазақты» оқушылар көріп тұр, біқ қазақ жұртына ақыл берушілер екі бөліндік, Біріміз қазаққа жаудан түкте болса олжа, 15-тен жер ал дейміз. Сөз айыр шықты деп әдепсіздік тіл көрсеткенде бауырым бар. Талас дүние-ғұмыр сипаты, талас, тартыс жоқ болса, ғұмыр абақты болар еді. Қазақ 15-тен жер алып, қала болып отырса, ілгері болсан, оқымысты болып, шебер болып, Еуропа қатарында кетеді екен. Бұл Орал облысында хәм уезінде Шідерті хәм Жымпиты болысының 15-тен жер алғандағы жұртқа айтқан сөзі. Бұрын адам аз, жер көп болған, мұны біздің қазақ өз көзімен көріп отыр. Жердің көп-азына қарамай, жердің һәуасына қарай адам баласы мал баққан ия егін салған. Жер көп болса мал бақса, бұл шаруаны қылған жұрт малмен бірге көшіп жүрген. Жер аз болса, жердің һәуасы егінге қолайсыз болса, мал шаруасын ұстап отырып, малды көшіріп қойып, жұрт өзі отырықшы болған. Бұған мысал, Еуропада Швейцария жұрты жері Түркістан, Алтай, Алатауғай ғұмырында қар кетпейтін биік тау, малға жақсы, егінге жаман, адамы отырықшы болып қалада отыр, шаруасы мал бағу. Жері аз болған соң малдың басын азайтып, сүйегін асыл қылып, мал бағып тіршілік қылып отыр. Отырықшы деген сөз мал бағатын шаруаны түгел жаппайды. Қала болып отырып, мал шаруасын атқаруға болады. Отырықшы мен мал шаруасын бір қылып қосақтап отырған үкімет, осылай етсе өзіне пайда шығатын болған соң. Қазақ жері мал кіндігі, мұнда бұрын қандай жұрт жүрсе де мал баққан. Ғұсмания түркі тарихынша біздің қазақтың Жетісудағы қаңлы деген руы. Һәуасы, жері келісті Европаға барып, мал бағуды қойып өзге шаруаға айналып отыр. «соқырмен отғас болса, көзінді қысып жүр» деген, адам баласының ғұмыр үшін қылған шаруасы жерге хәм жердің һәуасына байлаулы. Қазақ жеріне келген мұжық мал бағып, малдың басын көрші қазақтан асырып отыр. Мұжық жаһитшіл, мұжық көрші қазақ жеріне мал жаяды. Ақмола облысы, Ақмола уезінде Шерубай, Нұра болысында Ивановский деген мұжыққа қаласының мұжығы егінді қойып, мал шаруасын қылып отыр. Бұлардың қала, егіні қайда деп сұрағанда мұжық сөйлейді: егін шықса астық тегін есебінде қалады, малды қайда айдасаң да өз аяғымен барады, біз ақымақ па екенбіз қазақ даласында отырып мал бақпай, егін салып дейді» [10, 144-145 бб.].

Ә.Бөкейханов орманшы-ғалым ретінде шаруашылықтың бір түрінен екінші түріне өту жеңіл-желпі нәрсе емес екендігін, ол үшін түрлі әзірліктің қажет екендігін біліп, мақалаларында халыққа мәселені осы тұрғыдан түсіндіруге күш салып: «Біздің ақылымызша адам баласының шаруасы бірте-бірте қиыншылықпен, көп жылдарда аударылады. Мал бағып шаруа қылып келе жатқан жұрт, патша 15-тен жер берді деп, егінші бола қоймайды. Мал шаруасы тымақ емес, төре келе жатыр деп қолға жұлып алатын. Мал шаруасын тіршілік үшін ұстап жүрген жұрт 15-тен жер алса, үлкен аяққа тар етік киген болады. Біз, қазақ-ау, 15-тен жер алмай тұрып жан-жағына қара дейтініміз содан, қазақ 15-ті алып, осы алақандай жерге мал бақпақ, бұған мал бағылмайды», -деп жазады [10, 20 б.].

Ә.Бөкейханов қазақтарға нормамен жер үлесін берудегі отаршыл аппараттың түпкі мақсатын ашып жазды. Бұл жөнінде 1913 жылы 11 маусымдағы қоныстандыру басқармасының бастығы Глинканың сөзін мысалға келтіреді: «Переселен бастығы Глинка сөйледі: «біз мұжыққа жер бергенде қазақтан артық жерді ғана береміз. Қазақты көшпелі деп есеп қылып, жаңа закон шығарып, жер берсек, мұжыққа артық жер қалмайды. Біздің тұрғын жұртқа жер белгілеп беретін закон жобасын шығара алмай күбежектеп тұрғанымыз осы деді. Көшпелі қазаққа мәңгі ғұмырлық деп жер беруге тіпті керек емес, сол үшін қазаққа мұжықша, мұжықпен бірдей надел жер алсаң береміз деп едік, қазақ шырғаға түскен құстай сұранып, топылдап «өз еркімен» мұжық болып жер алып жатыр. Мұнан былай ол қазақ алған наделде үкіметтің жоқ», - деді турашыл Глинка бай, -дей келе, жер үлесінің отаршыл астарын одан әрі былай әшкерелейді, -сөйтіп, қазақ «көшпелімін, маған мал шаруасына жер бекітіп бер» десе бұл сөз

алынбайды екен. Себебі бүйтіп қазаққа енші берсе, қазақ ұтып кетеді екен. Қазақ жеріне өзге телмірген ауыздарға сыбаға, мүше аз қалады екен. Қазақ жерінен бұларға олжа аз түседі. Қазақ өзі отқа түскен көбелекше, барып, тілеп, мұжықпен құрдас болып, көшпеймін, мал бақпаймын деп, бұзауды арқандап бағамын деп жер алса, мұжыққа һәм өзге қазақ жеріне телміргендерге көп олжа қалады екен» [10, 104 б.].

Ә.Бөкейхановпен қатар «Қазақ» газетінің беттерінде патша өкіметінің отаршыл жер саясатын сынап, әсіресе 15 десятинадан жер алып отырықшылыққа көшу, қала салу туралы ой-пікірлердің тиімді-тиімсіз жақтарын Ахмет Байтұрсынов та жазып отырды. Осы мәселелер жөнінде «Қазақ» газетінің 1914 жылғы санында былай деп жазады: «Қазіргі қазақ мәселелерінің ең соры жер мәселесі. Бұл қазақтың тірі я өлі болу мәселесі. Бұл турасында түсініп жеткені қателесіп, қазақты теріс жолға салғанымыз, 5 миллион адамның обалын мойнымызға жүктегеніміз. Сондықтан бұл турасында қазаққа ақыл айтқанымыз қазақ та һәм басқалар да қате ұқпастай етіп, анықтап алып сөйлегеніміз абзал. «Уақыттың» (Ноғай газеті-Қ.А.) 1397-нөмірінде Ф.К.әпендінің жазған сөзінде аңдаспай жүрген нәрселердің көбі анықталды, ашылды. Өлі де болса, бүркеуірек, көмескі тұрған бір сауал бар. Соны ашсаң, арада аңдаспаған мәселе аңдалып жетер еді. «Уақыт» қала бол дегенде қай түрлі қала болу жайын ашып айтпайды. Ол ашылмаған соң қазақтар қала болуды 15 десятинадан жер алып, егін нормасымен қала болу деп ұғады. Егерде «Уақыт» 15 десятинадан жер сұрап алып, егін нормасымен қала болуды айтса, онда азырақ сөйлеуге қажет болады. Олай болмай жердің түріне қарай мал бағарлық жерде мал бағатын, егін жақсы жерде егін егетін қала болуды айтса, онда олай қала болуды біз де ұнатамыз,-деп, қала болу, отырықшылық тұрмыс салтқа көшу жөніндегі ойын былай түсіндейді,-біз қазаққа қала болма демейміз. Жақсы жеріне жиылып қалаңды сал, мешітінді орнат, мектеп-медресенді аш, рұқсатсыз неге қала болдың деп ешкім айтпайды дейміз. 15 десятинамен қала боламын десеңдер, күн көре алмайсыңдар дейміз» [11, 86-87 бб.].

Ахмет Байтұрсыновтың «Айқап» журналының беттерінде жер мәселесі, отырықшылыққа көшу, қала салу жөнінде, сонымен бірге қазақ жерін отарлауға қатысты патша өкіметінің заң-жарлықтарының отаршыл мазмұнын түсінідіріп мақалалар жазып отырды. Ол отырықшылыққа көшу, қала салуды жақтайтындардың пікіріне былайша ақыл қосады: «...Қазірде аяулы жерді алып қалудың қайласы жалғыз-ақ сол жақсы жерге қала салу, бұл қала салу деген сөз қазақтың бәріне айтылған емес, егін салып, күн көрерлік жері бар қазақтарға айтылған сөз, мұны мақұлдамайтын адам аз шығар. Талас болатұғын «сұрап салалық» деген сөз. Сұрап салғанды қолдайтындар да, қолдамайтындар да бар. Әуелі сұрап салу жайын қарастыралық, осы күнде екі түрлі сұрау болып жатыр, біреулер баяғыдан бері қыстау салып отырған жерлерін алып бара жатқан соң мұжықпен қатар жан басына он бес десятинадан (жер мөлшері) жер кесіп беріп, орнымнан қозғама деп сұрап жатыр. Біреулер өзгелердің жерін алып жатқанда біздің жеріміз де аман қалмас деп алдын ойлап, қала салуды сұрап жатыр. ...Сөз санаулы боларға керек, жоғары айтылған сөздерді қорытып айтайын егінге жайлы жерді алып қаламын дегендер қала салу керек. Қала салуға бел байлағандар сұрап әуре болмасқа керек. Жақсы жерге жиылып қала салсаң, сен неге салып жатырсың дейтұғын ешкім жоқ. Қазақ қалаған жеріне қала болып отырса, мешіт медресе салса, қаланың маңайындағы егіндік жерлерді өлшетіп планға түсірсе, өлшеген жер артылмастай көп болып, жиылып отырса, қалаңды бұзып, мешітінді қиратып, жерінді ала қоймас, аламын десе, соны ізден. Қала салуға қазақ омын қойса, баяғы тіленгіш ғадетін істемегенде басы ауырмайтын болса, қала салам деп сұраудың орны жоқ. Қазақтың жерін алғанда жалғыз-ақ артық деп, шығарып алып отыр, қандай өлшеуменен, қалай өлшеп артық дейді, ол бек қараңғы нәрсе» [12, 60-61 бб.].

Бұл айтылғандардан А.Байтұрсыновтың қала салу, отырықшылыққа көшуге үзілді-кесілді қарсы еместігін, тек оны жүзеге асыру жолдарын кеңінен қарастырғанын байқауға болады. Сондай-ақ ХХ ғасыр басындағы қазақ жерінің талан-таражға түскенін, қазақ жерінің қандай өлшеммен алынғанын, оны жергілікті халықтың білмейтіндігін көрсетеді. Бұл ретте ол «Айқап» бетіне «Қазақ пайдасындағы жерді алу турасындағы низамдар, бұйрықтар» деген мақаласында «қазақ пайдасындағы жерлерді алады, қыстауларынан көшіріледі. Қай жөніменен алып, қай орында көшіреді, оны қазақ білмейді. ...Жалпақ жұрттың бәрі болмаса да, жалғыз-жарым аз да болса, пайдаланар деген ниетпен қазақтың жерін алу турасындағы шыққан низам, бұйрықтарды қазақшаға аударып, бірте-бірте «Айқап арқылы жұрттың құлағына тигізбек ойым бар», -деп жазады [12, 76-77 бб.].

А.Байтұрсынов қазақ жерін алу туралы заң-жарлықтарды түсіндірумен қатар, «көшпелі һәм отырықшы норма» атты мақаласында патшалықтың қазақтарға ер адам басына 15 десятинадан отырықшы нормасының отаршыл мәнін, патша өкіметінің өз шенеунігінің сөзімен әшкерелейді. Ол қоныстандыру басқармасының бастығы Глинканың қазаққа көшпелі норманы бермей, отырықшы норманы берудегі себебі, егер қазақтар көшпелі қалпында жер беріп орналасса, онда оларға көп жер тиеді. Артық жер аз болады. Қазақ жері көбірек артық қалу үшін, яғни қоныстанушыларға қазақтардан

көбірек жер алу үшін біз отырықшы норма деген әдісті ойластырдық деген сөзін келтіре отырып, «міне, переселен управлениесінің министрден соңғы бастығының сөзі. Жоғарыдағы сөздің қорытқандағы қысқасы мынау: переселен управлениесі қазақ жерін жолмен алып жатқан болады. Артық жерді алсын деген заң бар. Қазақтан көп жер алынып жатқаны-ол қазақтың өзінің тілегі бойынша болып жатыр. Қазақтан отырықшы нормамен жер алушы неғұрлым көбірек болса, соғұрлым жер көбірек артылмақшы әм переселендерге көбірек алынбақшы. Отырықшы норманы қазаққа не үшін шығарғандығын, отырықшы нормамен қазақтар жер алғанын переселен шенеуніктері не үшін қуаттайтындығын қазақтарға түсіну енді қиын болмас шығар. Переселен шенеуніктері-алушы, қазақтар-беруші. Алушыға көп алғаны жағымды, берушіге аз бергені жағымды. Қазақ әуелден соны ойлау керек еді. Олар өздеріне жағымды жағын көздегенде, қазақтар да өзіне жағымды жағын көздеуі тиіс. Құр пәленше пәлен етіп жатыр деп дақпыртқа жүгірмей, істің түбінен ойлау керек. Көшпелі һәм отырықшы норма турасында біздің естіген, білгеніміз осы» [13, 164-166 бб.].

1911-1915 жылдары шығып тұрған «Айқап» журналы қоныстандыру арқылы отарлау, жер мәселесі, отырықшылыққа көшу т.б. жөнінде көпшілікке арналған мақалалар жариялап отырды. Сонымен бірге патша өкіметінің қоныстандыру саясатының отаршыл мәнін, оның жай-жапсарларын түсіндіруде насихат жұмыстарын жүргізді. Отырықшылыққа көшу, қала салу жөнінде ой-пікірлер жазылған мақалалардың авторларының бірі-Міржақып Дулатов болды. М.Дулатов «Жер мәселесі» атты мақаласында көшпелілік, отырықшылық шаруашылық, қала болу мәселелерін көтеріп, көпшіліктің талқысына былайша ой тастайды. «Ішкі Россиядан бұлттай көшіп келе жатқан мұжық алдағыға көз салуды үйреніс қылмаған қазақ халқын да ойға қалдырды. Бұрынғыдай көшіп жүру керек пе, 15 десятинадан ер басына жер кестіріп қала болу керек пе?! ... Бір халықтың тұрмысын түп-тамырымен бұзып өзгертуі (көшпенділіктен отырықшылыққа, отырықшылықтан көшпелілікке шыққан секілді) оңай іс емес. Хауіпті дертке ғылым тәуіп қанша керек болса, бұл мәселенің түйінін шешуге де сонша білім керек», -деп жазады [12, 83 б.]. Одан әрі бұл мәселені бірлесе отырып шешу қажеттігін алға тарты отырып, ойын былай аяқтайды: «Ақырғы сөзім: қала болуды құптаушылар (өзімді де солардың бірінен санаймын) пікірі де көптен халыққа еткен пікірі һәм етіп келеді. Ендігі менің бұл кеңесті жаңғыртудағы мақсатым, өзіме мағлұм, қазірше көшпелілік тараптарының, пікірін халыққа паш етіп, өздерінің сүйенген дәлелдерін бекітуін күтуде дүр. Өзі қайда барын біле алмайды, адасып тұрған халықты бұрынғыдан жаман адастырып, басшыларымыздың екі жаққа тартуына қайғырып, тездетіп бір ынтымаққа келуін тілейміз» [12, 84-85 бб.].

М.Дулатов 1907 жылы «Серке» газетінде «Арғын» деген бүркеншік есіммен «Біздің мақсатымыз» атты үндеу мақала жариялайды. Мақалада патша өкіметінің озбыр, отарлау саясаты қатты сыналды. Соның ішінде патшалықтың отаршыл жер саясатына кеңінен тоқталады. «Енді бұл шенеуніктер қазақ даласына мыңдаған мұжықтарды жер аударып, қазақтардың суы мен шұрайлы жерлерін тартып жеуде. Шенеуніктерді арқаланған олар өздеріне жайлы қазақ жерін еркін иемденуде. Тұтас ауыл болып келіп, бұлар сорлы қазақтарды ұрып-соғып, бар мүлкін тартып алып кетуде,-дей келе, патша өкіметінің қоныстандыру саясатының себебі мен мақсат-міндеті жөнінде өз ойын былай білдіреді,-қазақ жеріне бұл мұжықтарды не үшін жер аударады. Әлде Россияда жер аз ба? Шұрайлы жер аз емес, бірақ соның бәрі байлардың, дворяндардың, помещиктердің қолында, олар өз жерлерін ешқашан тегін бермек емес, ал аштан өлуге шақ жүрген мұжықтардың оны сатып алуға шамасы жоқ. Түрлі деңгейдегі министрлер, жоғары шенеуніктер мен генералдар Россияда көбейіп келе жатқан мұжықтардан құтылу үшін оларды біздің қазақтардың арасына жер аударуда және ең бай қазақтар бұрынғысынша өз жерінің қожасы болып қала береді. Оны өздеріңіз білесіздер» [14, 170 б.].

XX ғасыр басындағы қазақ халқының басынан кешірген қасіретін, патша өкіметінің отарлау саясатын Жиһанша Сейдалинде «Қазақ» газеті беттеріндегі мақалаларында көтеріп отырды. Патша өкіметінің қоныстандыру саясатының нәтижесінде күйі кеткен қазақ елі, талан-таражға түскен қазақ жері туралы:«қазақ халқы азып-тозып барады: жердің жақсысын мұжық алды; жаманы да қазақ пайдасына қалмайды. Үкімет мұжықтан қалған жерді арендаға сатайын деп жатыр. Кешікпей бұл заңоны да шықса керек. Аз да болса 15 десятинадан жер алып жатқан бауырларымының не боларына көзім жетпейді, жаным ашиды. Бұларды бытыратып мұжық болыстарына қосақтады. Бұл қосақтау бірінші февралда басталады. Қостанай уезі, Сарыой болысының 1 ауылы мұжықтың болысына кіргізіледі. Суды, хакімі мұжық болса, тіл білмесе, алым-салым үш есе көбейсе, мұжықтан теңдік ала алмаса бұл қала салған қазақтың да күні қызық болмас», -деп жазады [11, 52 б.]. Ж.Сейдалин Қазақ халқының қалай қасіретке ұшырағаны, оның себептері, патша өкіметінің отаршыл жер саясаты, одақ құтылудың жолын қарастырады. «Қазақ халқының ауруы күшті. Бұл күшті ауруды күшті дәрімен емдемесе құр медресе, мектеп, 15 десятина жерменен емдеп жазуға болмайды. Көрініп тұр, қазақтың аруы бір жерінде ғана емес, тұла бойында. Қазақ халқы ішінен жамандатпаса да 1869 жылдан бері «Степное положение» деген ауруды ішіп ауыра бастады,-деп, осы дерттен айығудың жолы бірігу, қазақ

зиялылары бірігіп, кеңес құрып қазақ мәселесін талқылауға бас қосуға шақырып, былай дейді, -ал енді бұл тұла бойымызды құрыстырып тұрған ауруға дәрі бар ма? Күшті дәрі: дәрінің аты «сиез», бас қосып бір жерде жайымызды сөйлесіп заманға лайық құрал табу» [11, 52 б.].

Патша өкіметінің қоныстандыру, рухани отарлау саясатына қарсы ашық қарсы пікір білдірген ұлттық-демократиялық бағыттағы қазақ зиялыларының бірі, тарихшы-М.Тынышбаев болды. М.Тынышбаев Жетісу облысындағы патша өкіметінің отарлау, қоныстандыру әрекеті қазақ жерлерінің тартып алынуы нәтижесінде қазақ шаруашылығының күйреуі жөнінде: «1910 жылы Лепсі уезінде осындай әдіспен 61 мың десятина жер алынды. Бұған жақын істер облыста жетерлік және таңғалуға болмайды, себебі 1910 жылы Жетісу сапарында Қарабалтадан Бішкекке, одан әрі Константиновкаға дейін 75 верстке дейін патша станцияларының қоныстандыру поселкаларымен біріктірілгенін көрдім. Верный, Қапал, әсіресе Лепсі уездеріндегі жағдай да жақсы емес. Қырғыздардың көптеген арыздары қараусыз қадған. Мал шаруашылығы құлдырап, шұрайлы жерлерді тартып алғаннан кейін, егіншілік қысқарды. 1907 жылдан 1914 жылға дейінгі 7 жылда облыс танымастай болып өзгерді», -деп жазады [15, 35 б.].

М.Тынышбаев 1905 жылы 19 қазандағы автономистердің I съезіндегі жасаған баяндамасында патша өкіметінің отарлау саясаты нәтижесіндегі орын алған көптеген әлеуметтік-экономикалық, саяси-рухани мәселелермен бірге, жер мәселесін де көтереді. «Жиырма жыл бұрын жергілікті әкімдер-генералдар «ұран тастады» және қырғыз даласын отарлау туралы мәлімдемелер бірінен соң бірі түсе бастады. Губернаторлардың қолдауымен қоныстанушыларға бай, ертегідегідей жерлерді иемдену үшін түрлі мазмұндағы жеңілдіктер жасалынды. Оның артын ала сансыз қоныс аударушы керуендері тұрақтауға қолайлы жер іздеп ағыла бастады. Көптеген қоныстанушылар далалық климаттың, топырақтың және басқа жағдайларына көндікпей кейін қайтып жатты. Сібір темір жолының салынуымен қоныстану толқыны күшейді. Үкімет артық жаңа жерлерді алғанның үстіне ала түсуде, жергілікті халық егіншілік пен мал жаюға қолайлы жерлерден іс жүзінде айырылды. Қырғыздар бір-біріне қысыла түсуде; жер үшін дау, ұрыс және өлім туды. Қырғыздарды мал шаруашылығынан егіншілікке көшпейді деп айыптайды; бірақ оларға берген шөл далалар мен құмдарда адам түгіл, хайуанда өмір сүре алмайды. Жайылымдық жерлер қысқарып, қырғыздар малдың қамы үшін енді көші-қонып жүру дағдысын доғарды. Қырғыздардың жер мәселесі-сөзсіз ең маңызды» [15, 24-235 бб].

Қорытынды. Сонымен, XIX ғасырдың екінші жартысы XX ғасыр басындағы қазақ өлкесіндегі аграрлық мәселе аталмыш кезеңде кеңінен көтерілді. Аталмыш мәселеге қатысты арнайы ғылыми-зерттеу жұмыстары болмаса да, патша шенеуніктері мен қазақ зиялылары бұл тақырыпты барынша талдап, қоғамдық пікірді қалыптастырды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Л.Мейер. Казахская степь Оренбургского ведомства. Астана: Алтын кітап, 2007. -193 с.
2. Румянцев П.П. Киргизский народ в прошлом и настоящем. СПб, 1910.
3. Гинс Г. Переселение и колонизация. Выпуск 1. СПб, 1913. -48 с.
4. Гинс Г. Переселение и колонизация. Выпуск 2. Земельная политика в колониях. СПб, 1913 - 65 с.
5. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том.-Алматы: Атамұра, 2002. -768 б.
6. Амрина М.С. Ф.Щербина экспедициясының құрылуы және ұйымдастырушылық-әдістемелік принциптері. //ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы, №4, 2006. -51-57 бб.
7. Н.Хворостанский П. Очерк экономического положения поселков Кустанайского уезда, обследованных статистическим отделом в 1910 году. -Омск, 1911. -33 с.
8. Кауфман А.А. Переселение и колонизация. СПб, 1905; Материалы по вопросу об образовании переселенческих участков в степных областях. СПб, 1897.
9. Бабаджанов М.С. Этнография казахов Букеевской Орды. -Астана: Алтын кітап, 2007.-221 с.
10. Бөкейханов Ә. Шығармалар. -Алматы, 1994. -382 б.
11. «Қазақ» газеті. Бас редактор Ә.Нысанбаев.-Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1995. -367 б.
12. «Айқап». Құрастырушылар: Ү.Субханбердина, С.Дәуітов. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. -560 б.
13. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. -4 т. Әліппелер мен мақалалар жинағы. -Алматы: алаш, 2006.-320 б.
14. Дулатов Міржақып. Шығармалары(Өлең-жырлар, әңгімелер, пьеса, көсемсөздер мен сын-зерттеу мақалалары). -Алматы: Ана тілі, 2010.-400 б.
15. Тынышбаев М. История казахского народа. -Алма-Ата: Қазақ университеті, 1993.-224 с.

НЕГІЗГІ МЕКТЕПТІҢ МАТЕМАТИКА КУРСЫНДА «АРИФМЕТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ГЕОМЕТРИЯЛЫҚ ПРОГРЕССИЯ» ТАРАУЫ БОЙЫНША ЕСЕПТЕРІН ШЕШУДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

ҚАЛЫМЖАНОВ Рабби Қайратұлы, БЕРИКХАНОВА Гульназ Еженхановна

КеАҚ «Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті»

Семей, Қазақстан

rabbi_kalymzhanoff@mail.ru gulnazezhenkan@mail.ru

Аңдатпа

Мақалада негізгі мектептің математика курсына «Арифметикалық және геометриялық прогрессиялар» тарауы бойынша күрделілігі жоғары деңгейлі есептерді шешудің әдістемелік ерекшелігі қарастырылған. Жалпы білім беретін мектеп оқушылары үшін олимпиадалық тапсырмалардағы прогрессияға арналған тапсырмалар да қарастырылды.

Кілт сөздер. Сан тізбегі, арифметикалық және геометриялық прогрессия, математикалық есептер, шешу әдістері, белсенділік тәсілі, оқу әрекеті.

Математика – адамның практикалық қажеттіліктерінен туындаған өте ежелгі ғылым. Басқа математикалық ұғымдар сияқты прогрессиялардың да белгілі бір практикалық мәні бар.

"Прогрессия" терминін Рим авторы Бозций VI ғасырда енгізген және кең мағынада шексіз сандық тізбек ретінде түсіндіреді. "Арифметикалық" және "геометриялық" атаулары ежелгі гректер айналысқан үздіксіз пропорциялар теориясынан алынған.

Мұғалім "Прогрессиялар" тарауы бойынша есептерді шешу әдісінің құрамына келесі әрекеттердің кіретінін ескеруі қажет: есептің шарттарын талдау; нақты есеп жағдайларын талдау нәтижесінде алынған барлық теориялық білімдерді салыстыруды нақтылау; прогрессия есептерін шешуге ғана тән әдістер. Мысалы, прогрессияның айырымын немесе еселігін табу; сан тізбегінің арифметикалық немесе геометриялық прогрессия екендігін анықтау; прогрессияның кез келген мүшесін табу; прогрессияның алғашқы n мүшесінің қосындысын есептеу т.б.

Есептің шарттарын талдау арифметикалық және геометриялық прогрессия бойынша теориялық білімнің жеткілікті болуын талап етеді. Есеп шығару барысында оқушылардың осы тақырып бойынша алған білімдері жүйеленеді, атап айтқанда: арифметикалық прогрессия мен геометриялық прогрессияның анықтамаларын; арифметикалық прогрессияның айырымын және геометриялық прогрессияның еселігін; геометриялық прогрессияның сипаттамалық қасиетін, олардың өмірде қолдана білу мүмкіндігі қалыптасады. Мысал ретінде мынандай есептерді қарастырайық.

Мысал – 1. Кез-келген n үшін кейбір арифметикалық прогрессияның n мүшесінің қосындысы $S_n = 4 \cdot n^2 - 3 \cdot n$ формуласымен өрнектеледі. Осы прогрессияның алғашқы үш мүшесінің көбейтіндісін табыңыз. [2]

Шешуі. a_1, a_2, a_3 - арифметикалық прогрессияның алғашқы үш мүшесі болсын.

Есептің шарты бойынша бірнеше жағдайларды қарастырып көрейік:

$$1) n = 1, S_1 = a_1 = 4 \cdot 1^2 - 3 \cdot 1 = 1,$$

$$2) n=2, S_2 = 4 \cdot 2^2 - 3 \cdot 2 = 10.$$

Арифметикалық прогрессияның алғашқы n мүшесінің қосындысының формуласын қолдансақ,

$$n=2, \text{ болғанда } S_2 = \frac{2a_1 + d(2-1)}{2} \cdot 2 = 2a_1 + d;$$

Алғашқы екі мүшенің қосындыларын теңестіріп, мына теңдеуді аламыз: $10 = 2a_1 + d, 10 = 2 \cdot 1 + d$ бұдан $d = 8$ болады.

Арифметикалық прогрессияның n -ші мүшесінің формуласын пайдаланып, арифметикалық прогрессияның a_2, a_3 мүшесін табамыз,

$$a_2 = a_1 + d(2 - 1) = a_1 + d = 1 + 8 = 9;$$

$$a_3 = a_1 + d(3 - 1) = a_1 + 2d = 1 + 2 \cdot 8 = 17;$$

Сонымен арифметикалық прогрессияның мүшелері $a_1 = 1; a_2 = 9; a_3 = 17$ болды. Осыдан арифметикалық прогрессияның алғашқы үш мүшесінің көбейтіндісін табамыз.

$$a_1 \cdot a_2 \cdot a_3 = 1 \cdot 9 \cdot 17 = 153$$

Демек, арифметикалық прогрессияның алғашқы үш мүшесінің көбейтіндісі 153-ке тең.

Мысал – 2. 155 санын үш санның қосындысы түрінде жазу қажет. Нәтижесінде алынған сандар геометриялық прогрессия құрайды және бірінші мүшесі үшінші мүшесінен 120-ға кем болады. Осы сандарды табу керек. [2]

Шешуі. 155 санын құрайтын үш сан геометриялық прогрессия құрайтындықтан оларды, aq , aq^2 деп белгілейік.

Есептің шарты бойынша:

1) Сандардың қосындысы 155-ке тең, яғни

2) $a + aq + aq^2 = a(1 + q + q^2)$, яғни

$$a(1 + q + q^2) = 155; \quad (1)$$

3) Тізбектің бірінші мүшесі үшінші мүшесінен 120-ға кем болуы қажет: $a(q^2 - 1) = 120$;

(2)

(1) және (2) теңдеулерден жүйе құрамыз:

$$\begin{cases} a(1 + q + q^2) = 155 \\ a(q^2 - 1) = 120 \end{cases}$$

Жүйедегі екінші теңдеуден $a = \frac{120}{q^2 - 1}$; оны бірінші теңдеуге апарып қойсақ,

$$\frac{120(1 + q + q^2)}{q^2 - 1} = 155,$$

$$24(1 + q + q^2) = 31(q^2 - 1), \quad 24(1 + q + q^2) = 31(q^2 - 1),$$

$$24 + 24q + 24q^2 = 31q^2 - 31, \quad 7q^2 - 24q - 55 = 0$$

$$D = 24^2 - 4 \cdot 7 \cdot (-55) = 576 + 1540 = 2116 = 46^2 > 0$$

$$q_{1/2} = \frac{24 \pm 46}{14}; \quad q_1 = -\frac{11}{7}; \quad q_2 = 5;$$

$$1) \quad q_1 = -\frac{11}{7}; \text{ болғанда } a = \frac{120}{(-\frac{11}{7})^2 - 1} = \frac{120}{\frac{121}{49} - 1} = \frac{245}{3};$$

Осы мәндер бойынша прогрессияны құрсақ $\frac{245}{3}$; $-\frac{385}{3}$; $\frac{605}{3}$ болады. Енді осы сандардың қосындысын табайық.

$$\frac{245}{3} - \frac{385}{3} + \frac{605}{3} = \frac{245 - 385 + 605}{3} = \frac{465}{3} = 155$$

$$2) \quad q_2 = 5; \quad a = \frac{120}{(5)^2 - 1} = \frac{120}{25 - 1} = \frac{120}{24} = 5;$$

Бұл жағдайда прогрессия мүшелері 5, 25, 125 болады.

Сонымен 155 санын мынадай үш санның қосындысы түрінде жазуға болады: $\frac{245}{3}$; $-\frac{385}{3}$; $\frac{605}{3}$ және 5; 25; 125.

Мысал – 3. Геометриялық прогрессияның алғашқы жүз тоғыз мүшесінің қосындысы алғашқы жүз мүшесінің қосындысынан 12-ге артық. Еселігі q -ге тең болғандағы осы прогрессияның алғашқы тоғыз мүшесінің қосындысын табу керек. [3]

Шешуі. Есептің шарты бойынша $S_{109} - S_{100} = 12$. Геометриялық прогрессияның алғашқы n мүшесінің қосындысының формуласын қолданып, мына теңдеуді аламыз:

$$\frac{b_1(q^{109}-1)}{q-1} - \frac{b_1(q^{100}-1)}{q-1} = 12, \quad \frac{b_1(q^{109}-1)-b_1(q^{100}-1)}{q-1} = 12,$$

$$\frac{b_1(q^{109}-1-q^{100}+1)}{q-1} = 12, \quad \frac{b_1(q^{109}-q^{100})}{q-1} = 12, \quad \frac{b_1 \cdot q^{100}(q^9-1)}{q-1} = 12,$$

$$\frac{b_1 \cdot (q^9-1)}{q-1} = \frac{12}{q^{100}};$$

Бұл теңдіктің сол жағы геометриялық прогрессияның алғашқы тоғыз мүшесінің қосындысын береді: $S_9 = \frac{b_1 \cdot (q^9-1)}{q-1} = \frac{12}{q^{100}}$;

Демек, еселігі q -ге тең болғандағы геометриялық прогрессияның алғашқы тоғыз мүшесінің қосындысы $S_9 = \frac{12}{q^{100}}$.

Мысал – 4. 12,7; 11,9; ... арифметикалық прогрессияның алғашқы теріс мүшесін табу керек [3].

Шешуі: Алдымен прогрессияның айырымын анықтайық,

$$a_1 = 12,7; \quad a_2 = 11,9; \quad \dots \text{ болғандықтан}$$

$$d = a_2 - a_1 = 11,9 - 12,7 = -0,8, \quad d = -0,8.$$

Есептің шарты бойынша, келесі теңсіздікті қанағаттандыратын n -нің ең кіші натурал мәнін табу керек:

$$a_n = a_1 + d(n - 1) < 0, \quad 12,7 + (n - 1) \cdot (-0,8) < 0 \quad \text{бұдан} \\ -0,8n < -13,5, \quad n > 16,875.$$

Ең кіші натурал мән $n = 17$, демек 17 – ші мүше прогрессияның алғашқы теріс мәнді мүшесі болады.

$$a_{17} = 12,7 + (17 - 1) \cdot (-0,8) = -0,1.$$

Прогрессия тақырыбы бойынша күрделі есептер жалпы білім беретін мектеп оқушыларының олимпиадалық тапсырмаларында кездеседі. Мұндай есептер тек бір тақырыпқа ғана емес, басқа пәндерден алған білімдерін қамтитын болады.

Мысал – 5. 120° -қа тең бұрышы бар үшбұрыштың қабырғалары айырымы 1 болатын арифметикалық прогрессияны құрайды. Үшбұрыштың қабырғаларын табу керек.

Шешуі. Үшбұрыштың тек бір ғана доғал бұрышы болады, ол ең үлкен бұрышы. Ең үлкен бұрышқа қарама-қарсы ең үлкен қабырғасы жататындықтан, 120° бұрыштың қабырғаларында жатқан қабырғалардың бірі x болсын, онда екіншісі $x + 1$ тең, ал үшбұрыштың 120° бұрышына қарама-қарсы қабырғасы $x + 2$ болады. Өйткені үшбұрыштың қабырғалары айырымы 1 болатын арифметикалық прогрессияны құрайды.

Косинустар теоремасы бойынша:

$$(x + 2)^2 = x^2 + (x + 1)^2 - 2x \cdot (x + 1) \cdot \cos 120^\circ \quad \text{бұдан}$$

$x^2 + 4x + 4 = x^2 + x^2 + 2x + 1 + x^2 + x$ немесе $2x^2 - x - 3 = 0$. Осы квадрат теңдеуді шешеміз.

$$D = 1 - 4 \cdot 2 \cdot (-3) = 1 + 24 = 25;$$

$$x_1 = \frac{1+5}{4} = \frac{6}{4} = 1,5;$$

$$x_2 = \frac{1-5}{4} = -1,$$

$x_2 = \frac{1-5}{4} = -1 < 0$ болғандықтан, есептің шартын қанағаттандырмайды. Сонда $x = 1,5$; $x + 1 = 2,5$; $x + 2 = 3,5$ болады.

Демек, үшбұрыштың қабырғалары: 1,5; 2,5; 3,5.

Мысал – 6. 2015 натурал сандардан құралған және 2015-ке қалдықсыз бөлінетін сандар тізбегі алынған. Олардың қосындысы қандай да бір натурал санның 2015-ші дәрежесі бола ала ма?

Шешуі: Көрсетілген сандар тізбегінің бірінші мүшесі a деп белгілейік. Сонда тізбектің екінші мүшесі $a + 2015$, ал үшінші мүшесі $a + 2015 \cdot 2$ және т.с.с. тізбектің соңғы 2015 – ші мүшесі $a + 2015 \cdot 2014$ болады. Бұл сандар айырымы 2015-ке тең арифметикалық прогрессияны құрайды.

Осы арифметикалық прогрессияның қосындысы

$$S = \frac{2 \cdot a + 2015 \cdot 2014}{2} \cdot 2015 = \frac{2(a + 1007 \cdot 2015)}{2} \cdot 2015 = (a + 1007 \cdot 2015) \cdot 2015.$$

Айталық, мысалы $a = 2015^{2014} - 1007 \cdot 2015$ болсын. Сонда

$$S = (2015^{2014} - 1007 \cdot 2015 + 1007 \cdot 2015) \cdot 2015 = 2015^{2015}.$$

Демек, берілген сан тізбегінің қосындысы $S = 2015^{2015}$ болуы мүмкін.

Арифметикалық, геометриялық прогрессиялар тақырыбының есептерін шығару оқушылардың ойлау қабілетін арттырып, математикалық сауаттылығын қалыптастыруға да ықпал етеді.

Мысал – 7. Турист тауға көтеріліп, бірінші сағатта 800 м биіктікке жетті. Ал әр келесі сағат сайын ол алдыңғыға қарағанда 25 м кем биіктікке көтерілді. Турист қанша сағаттан соң 5700 м биіктікке жетеді [2].

Шешуі: Есептің шарты бойынша $a_1 = 800$ - арифметикалық прогрессияның бірінші мүшесі, $d = -25$ - айырымы,

$S_n = 5700$ – арифметикалық прогрессияның n мүшесінің қосындысы болады. Арифметикалық прогрессияның n мүшесінің қосындысының формуласын қолдансақ,

$$\frac{1600 - (n-1) \cdot 25}{2} n = 5700, \quad \text{теңдеуді түрлендіріп, ықшамдасақ,}$$

$$n^2 - 65n + 456 = 0 \quad \text{квадрат теңдеуін аламыз. Оның түбірлері } n_1 = 8, n_2 = 57 \quad \text{болады.}$$

Мұндағы $n_2 = 57$ түбірінің есепті қанағаттандырмайтындығына оқушылардың көзі бірден жетеді.

Демек, турист 8 сағаттан соң 5700 м биіктікке шығады.

Прогрессияларды оқыту басқа бөлімдерге қарағанда оқшауланған тақырып болып табылады. Мектеп математика курсына 9-сыныпта ғана оқытылады. Прогрессия бойынша есептерді шешу үшін қажетті формулаларды қолдана білу қажет. Прогрессия тақырыбын меңгеру формулаларды қолдануды ғана қажет етпейді, сондай-ақ өрнектерді түрлендірудегі дағдыларды, теңдеулер мен теңдеулер жүйесі шешу қабілетін арттырады, оқушының жүйелі ойлау қабілетін қалыптастырады. Прогрессиялар

тарауын жақсы меңгерген оқушыларға алдағы сыныптарда «Сан тізбегі» тарауын меңгеру қиындық туғызбайды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Әбілқасымова А.Е., Бекбоев И., Абдиев А., Жұмағұлова З.А. Алгебра: Жалпы білім беретін мектептің 9 – сыныбына арналған оқулық Алматы: «Мектеп» баспасы
2. Рустомова И.П., Рустомова С.Т. Математикадан бірыңғай ұлттық тестілеуге (БҰТ) дайындалуға арналған тренажер. Екінші басылым, үшінші бөлім - Алматы 2013
3. Алгебра Шыныбеков А. 9-сыныбына арналған оқулық. Атамұра 2019

ПРОЕКТИРОВАНИЕ КАК ТВОРЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

ЛОЙ Марина Вилльевна

СШГ № 17

Актобе, Казахстан

loimarina@mail.ru

Түйін

Мақалада құзыреттілікке бағытталған білім беру процесінде жобалау әдісінің тиімділігі туралы баяндалып, жобалау әрекетіне қатысты негізгі түсініктерге анықтамалар келтірілген. Сонымен қатар жобаның жасалу жолдары мен кезеңдеріне әдістемелік сипаттама беріліп, жобалау барысында оқушы зөлінің өзгертіндігі жөнінде мәлімделген.

Аннотация

В этой статье рассматривается проектная деятельность учащихся. Цели системы образования обозначены как ожидаемые результаты образования в виде ключевых компетентностей разрешения проблем (самоменеджмента), информационная компетентность, коммуникативная компетентность. Для создания естественной среды по формированию у учащихся компетентности метод проектов является более эффективным.

Современному обществу нужны качественные, конкурентоспособные образовательные системы, в которых учитывается вариативность, полифункциональность, практическая жизнеориентированность, ценностнооборанность, акцент на освоение ценностей и способов деятельности.

В связи этим идея компетентностного образования становится ответом системы образования на новые запросы мира труда.

Внедрение компетентностного подхода отражено в государственной программе образования, которая ставит целью развитие компетентностей граждан средствами образования. (1, 17 – 25)

Государственным общеобязательным стандартом образования Республики Казахстан установлено содержание среднего образования с 12 – летним сроком обучения, ориентированного на овладение каждым учащимся совокупностью компетентностей как результатов образования с учетом особенностей личности. Цели системы образования обозначены как ожидаемые результаты образования в виде ключевых компетентностей: разрешения проблем, информационная компетентность, коммуникативная компетентность.

Компетентность разрешения проблем позволяет определять проблему в различных ситуациях, принимать ответственные решения, оценивать последствия своего решения.

Информационная компетентность позволяет принимать решения на основе критически осмысленной информации.

Коммуникативная компетентность позволяет использовать разнообразные средства устной и письменной коммуникации на английском и других языках для решения своих задач в конкретных жизненных ситуациях, отбирать и использовать стили и жанры, адекватные решению коммуникативных задач, выражать свою точку зрения в соответствии с нормами этикета, осуществлять продуктивное взаимодействие в том числе с представителями других культур, приверженцами других точек зрения, позиций, вступая в диалогическое общение, разрешая конфликтные ситуации, строить коммуникацию в группе с людьми, стоящими на различных позициях, для получения общего результата (2, 12 -13).

Компетенции, относящиеся к владению устной и письменной коммуникацией, которые особенно важны для работы в социальной жизни, с акцентом на то, что тем людям, которые не владеют ими, угрожает социальная изоляция. В этом же контексте коммуникации все большую важность приобретает владение более чем одним языком.

Получение любого результата образования требует адекватных педагогических технологий. Новая 12 – летняя школа требует образовательной технологии, поддерживающей компетентностный подход в образовании. Такой технологией является метод проектов, который нацелен на формирование способностей, позволяющих эффективно действовать в реальной жизни.

Метод проектов – это набор техник и приемов, позволяющих создавать образовательные ситуации, в которых учащийся ставит и решает жизненные проблемы, и технология сопровождения самостоятельной деятельности учащегося. Проект – это специально организованный учителем и самостоятельно выполняемый учащимися комплекс действий по решению субъективно значимой проблемы ученика, завершающийся созданием продукта и его представлением в рамках устной или письменной презентации.

Проектирование рассматривается как:

- специфический вид деятельности, направленный на создание проекта как особого вида продукта;
- прикладное научное направление педагогики и организуемой практической деятельности ставящее целью решение задач развития, преобразования, совершенствования, разрешения противоречий в современных образовательных системах;
- способ нормирования и трансляции научно – исследовательской деятельности;
- процесс создания и реализации проекта;
- специфический способ развития личности;
- технология обучения.

Проектное обучение – это приоритетно построенное на основе методов проектов обучение. Это обучение в проекте и с помощью проекта, в котором педагогические действия направлены на:

- активизацию процесса познания;
- обогащение норм процесса обучения;
- формирование определенного типа мышления (проектного) и отношения к окружающей действительности;
- обучение собственно проектной деятельности;
- изменение образовательной парадигмы в целом.

Проектное обучение основано на проектной активности учащихся, применении и развитии их способности к совместной преобразовательной деятельности.

Работу над проектом можно разделить на 5 этапов:

Поисковый	Аналитический	Практический	Презентационный	Контрольный
<p>Определение и анализ проблемы. Моделирование идеальной ситуации. Определение тематического поля и темы проекта. Поиск и анализ проблемы. Постановка цели проекта.</p>	<p>Анализ имеющейся информации. Постановка цели проекта. Определение задач проекта. Составление плана реализации проекта: пошаговое планирование работ. Анализ ресурсов. Планирование продукта.</p>	<p>Выполнение плана работ. Текущий контроль. При необходимости внесение изменений в конструкцию и технологию.</p>	<p>Предварительная оценка продукта. Планирование презентации и подготовка презентационных материалов. Презентация продукта.</p>	<p>Анализ результатов выполнения проекта. Оценка продукта.</p>

Рисунок 1 Ищем материал

Рисунок 2 Работа над постером

Рисунок 3 ащита постера

Рисунок 4 Защита презентации

Можно смело отметить, что ученик, выполняя действия согласно этапам проектирования ,способен развивать все личностные структуры .

Еще одним поводом внедрения в образовательный процесс метода проектов является исследования ученых, согласно которым человек запоминает, 10% из того, что читает; 20% слышимой информации, 30% того, что видит; 50; из того, что слышит и видит; 70 % из того, что он говорит и 90%того, что он говорит и делает. (3, 120)

Таким образом, метод проектов является прогрессивной методикой обучения и развития, так как это технология относится к технологиям , предусматривающим прежде всего умение адаптироваться к стремительно изменяющимся условиям жизни человека в современном обществе.

Литература

1 Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2005 – 2010 годы. Астана, 2004

2 Государственный общеобразовательный стандарт образования Республики Казахстан. Общее среднее образования. Основные положения. – Астана, 2006

3 Коджаспирова Г. М., Коджаспиров А. Ю. Словарь по педагогике. Москва: ИКЦ «МарТ»; Ростов н/Д: Издательский центр «МарТ», 2005.

**МУЪЦИЗАИ СИСТЕМАИ ДАВРИИ Д.И. МЕНДЕЛЕЕВ
МИРЗОЕВА Таҳмина Назировна**

Донишгохи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Гафуров
Хучанд, Тоҷикистон
mdabir@mail.ru

Аннотация

Бұл мақалада химияның периодтық жүйесінің ғажайыптары талқыланады, сонымен қатар периодтық жүйенің заңдарына арналған мәселелер түсіндіріледі.

Түйін сөздер: периодтық жүйе, элемент, калий, оттегі, натрий, атомдық масса, масса, реттік нөмір, протон, нейтрон.

Аннотатсия

Дар мақолаи мазкур оид ба муъҷизаи системаи даврии химия оварда шудааст, инчунин масъалаҳо барои қонуниятҳои системаи даврӣ шарҳ дода шудааст.

Калидвожаҳо: системаи даврӣ, элемент, калий, оксиген, натрий, массаи атомӣ, массаи молӣ, рақами тартибӣ, протон, нейтрон.

Аннотация

В этой статье обсуждается чудо периодической таблицы химии, а также разъясняются вопросы, связанные с законами периодической таблицы.

Ключевые слова: таблица Менделеева, элемент, калий, кислород, натрий, атомная масса, масса, порядковый номер, протон, нейтрон.

Чадвали даврии элементҳои химиявии Димитрий Иванович Менделеев ин муъҷизаи фанни химия буда фарогирандаи тамоми қонуну қоидаҳои ҳам илм ва ҳам табиат мебошад.

Назар меафканем ба илмияти қонуни даврӣ. Дар вақти кашфи қонуни даврӣ танҳо 63 элементи химиявӣ маълум буд. с ба 63 варақаҳо маҷмӯи ҳосиятҳои элементҳоро навишта, мувофиқи афзудани массаи атомиашон ба хати рост паиҳам гузошт. Дар он замон массаи атомии нисбии баъзе элементҳои химиявӣ нодуруст муайян шуда буданд. Д.И Менделеев боварии қатъи дошт, ки массаи атомии нисбии ин элементҳо нодуруст муайян карда шудааст. Аз ин рӯ элементҳоро аз рӯи даврӣ тағйир ёфтани ҳосиятҳоиашон ҷойгир намуда чадвали давриро сохт.

Д.И. Менделеев моҳияти асосии қонуни даврии кашфкардаашро чунин ифода кард: ”Ҳосияти ҳисмҳои содда, инчунин шаклҳо ва ҳосиятҳои пайвастигии элементҳо бо зиёд шудани массаи атомиашон вобастагии даврӣ доранд”.

Баъдан бо инкишоф ёфтани илми химия қонуни даврӣ чунин таърифро гирифт: “Ҳосияти ҳисмҳои содда, инчунин шаклҳои пайвастигии элементҳо ба заряди ядро вобастагии даврӣ доранд”.

Чадвали даврӣ роҳнамои фанни химия буда дар он қонуниятҳо валент, энергияи ионизатсия, қаробат ба электрон, электроманфиат, ҳосиятҳои металию ғайриметаллӣ инъикос ёфтааст.

Бузургии Д.И. Менделеев дар он аст, ки ӯ ҳосияти элементҳоро ба назар гирифта, мавҷудияти яқчанд элементҳоро пешгуи кард. Ба монанди элементҳои скандий (Sc), галлий (Ga) ва германий (Ge) буданд.

Қонуни даврӣ дар бунёди назарияи муосири сохти атомҳо саҳми калон дорад, ки он дар навбати худ тасдиқи қоидаҳои он буд:

1. Афзудани адади элементҳои химиявӣ дар даврҳо (2-8-18-32) олимонаро водор кард, ки дар бораи ададҳои мувофиқи электрон пур шудани қабатҳои энергетикӣ фикр намоянд.
2. Дар асоси қонуни даврӣ муяссар гардид, ки элементҳои пас аз уран пешгуи ва кашф шаванд.
3. Қонуни даврӣ ва чадвали даврии элементҳои химиявӣ барои кашфи изотопҳои радиоактивӣ ва соҳаҳои татбиқи онҳо аҳамияти калон доранд.

Чадвали даврӣ роҳнамои беҳтарин буда, ба мо барои дарёфти конфигуратсияи электронии атомҳо ва инчунин барои дарёфти шумораи протон, нейтрон ва электрон кӯмак мерасонад.

Масалан: Шумораи нейтронҳоро дар ядроии изотопи калий-39 ҳисоб мекунем.

Барои ёфтани шумораи нейтронҳо мо аз формулаи умумии $A_r = N + Z$ истифода мекунем, ки дар инҷо A_r – массаи атомии нисбӣ; N – шумораи нейтронҳо; Z – рақами тартибӣ (шумораи протонҳо) мебошад.

Аз ин ҷо: $N = A_r - Z$

$N = 39 - 19$

$N = 20$

Ҷавоб: $N = 20$

Чадвали даврӣ барои додани тавсифи умумӣ ба элементҳои химиявӣ ба мо ёрӣ мерасонад, зеро ки ҳар як нишонае, ки дар чадвали даврӣ зикр гардидааст барои муайян кардани таркиби ҳуди атом (элемент) истифода бурда мешавад.

Яке аз элементҳои, ки дар чадвали даврӣ ҳаст тавсиф мекунем:

Оксиген элементи гурӯҳи VI-и зергурӯҳи асосӣ буда дар даври 2-юм ҷойгир аст. Массаи атомии нисбиаш 16 буда рақами тартибиаш дар чадвали даврӣ 8 мебошад. Аз инҷо мо фаҳмида метавонем, ки оксиген дорои 8 - электрон, 8 - протон ва 8 - нейтрон ($N = A_r - Z = 16 - 8 = 8$) мебошад. Аз сабабе ки дар охири пайвастигҳои валентнокии 2-ро зоҳир мекунанд. Дар даври 2-юм ҷойгир шудани оксиген аз ду қабати электрони иборат буданаашро ба мо мефаҳмонад. Дар гурӯҳи VI ҷойгир будани оксиген ин дар охири қабати электрониаш 6 электрон вучуд доштан аст. Ҳамин тавр формулаи электрониаш чунин аст:

O 2e, 6e 1s² 2s² 2p⁴

Қонунҳои табиат:

1. Қонуни гузариши микдор ба сифат. Ҳангоми ба як воҳид зиёд шудани заряди ядро яку якбора тағйир ёфтани хосият ба амал меояд ва элементи дигар пайдо мешавад, ки ин татбиқи қонуни гузариши микдор ба сифат мебошад.

2. Қонуни ягонагӣ ва муборизаи ба ҳам зидҳо. Ин қонун асосан дар сохти атомҳо равшан зоҳир меёбад, зеро атомҳо нишонаи ягонагии ду зиддият мебошанд: ядрои мусбатзаряд ва электронҳои манфизаряди дар гирди даврзананда. Ё ки боз мисоли дигар: аксари элементҳои химиявӣ хосияти духела (муҳолиф) зоҳир менамоянд, яъне дар онҳо то як дараҷа хосияти металлӣ ва то як дараҷаи дигар хосияти ғайриметаллӣ ба назар мерасад.

3. Қонуни инкори инкор. Ин қонун ҳангоми гузариш аз як давр ба даври дигар равшан зоҳир мегардад. Масалан, элементи химиявӣ калий (К) бисёр хосиятҳои химиявӣ элементи натрийро (Na) такрор менамояд. Дар айни замон атоми калий (К) сохти мураккабтарро дорад ва калий (К) назар ба натрий (Na) аз ҷиҳати химиявӣ фаъолтар аст.

Хулоса, чадвали даври яке аз мавзӯҳои муҳимтарин дар қатори қонунҳои асосии химия, сохти атом, суръати реаксия химиявӣ, принсипи номуайяни ва дигар мавзӯҳои, ки асоси фанни химияро ташкил медиҳанд ба ҳисоб рафта, як роҳнамои асосиест барои хонандагон, донишҷӯён ва ҳам омӯзгорони фанни химия. Барои таҳассусмандони химия донишҷӯёни чадвали даври шартӣ муҳим буда барои пешбурди кори онҳо кумаки аввалиндараҷа мерасонад.

Адабиёти истифодашуд

1. У.Зубайдов, Ҳ.Ироҳимов, А.Тошев, А. Азизов, С.Н.Ҳақимчаев Китоби дарсӣ барои синфи 8. - Душанбе, 2010, 248 саҳ.

2. Ахметов Н.С. Общая и неорганическая химия. Учеб. для вузов. -4-изд, испр.-М.Высш. шк, Изд. Центр "Академия", 2001. – 743 с.

3. Менделеева Д. И. «фибоначчиевая» закономерность в периодической системе элементов //русской физической мысли жрфм, 2012, № 1-12 (ЖРФХО, Т. 84, вып. № 1). – 2012. – №. 1-12. – С. 10.

4. Солиева У. Л., Жумаев М. Т. Этимология химических элементов главной подгруппы третьей группы периодической таблицы Д.И. Менделеева //Вестник Педагогического университета. – 2021. – №. 1 (90). – С. 22-25.

5. Дружинин П. А. Загадка «Таблицы Менделеева» История публикации открытия ДИ Менделеевым Периодического закона. – Новое Литературное Обозрение, 2019.

МАТЕМАТИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ ПРИРОДЫ НАШЕГО СОЗНАНИЯ ВО ВЗАИМОСВЯЗИ С ТЕОРИЯМИ ГАМИЛЬТОНА И ХОДЖА

ПРОНЯЕВ Вадим Викторович

ООО «Цвет»

Воронеж, Россия

orion22@box.vsi.ru

Аннотация

Главное в статье - прослеживание некоторой связи между Природой нашего сознания и задачей тысячелетия, - гипотезой Ходжа (теорией Ходжа), а также теорией Гамильтона. Всё это, в аспекте передачи информации с позиции системного анализа. С использованием таких математических знаний, как проблемы турбулентности жидкости, известной диффузии Арнольда, исходящая из канонической теории возмущений, деформации скобок Пуассона с расширением алгебр Ли контактных векторных полей, а именно алгебры Вирасоро и других областей математических знаний, при сопоставлении их некоторых объектов, строятся модели, в том числе с использованием модели нашего сознания (в контексте мыслительных процессов с квантовой «накачкой»), которые призваны именно в какой - то мере продвинуться в решении известной задачи тысячелетия — гипотезе Ходжа. В смысле, здесь идёт значительное усложнение гипотезы Ходжа. С надеждой на то, что в дальнейшем, возможно ослабляя определённые требования к этой проблеме, всё-таки приблизится к её решению. При этом, основной «инструментарий», с помощью которого происходит это сопоставление с последующим объединением («взаимопроникновение»)этих областей знаний, это — теория Гамильтона. Из всего этого, в дальнейшем, может возникнуть весьма интересное Приложение с практическим применением касающееся Природы нашего сознания.

Ключевые слова: гипотеза Ходжа, диффузия, поле, резонанс, гамильтоново, скобки Пуассона, уравнение, Кортевега-де Фриза, диафантовы приближения, вращение.

1. Введение

Вначале заметим, что по материалам данной статьи поданы в Роспатент заявки на изобретение (как на «способ»). Статья междисциплинарная. Последнее время формируются обширные области исследования богатые фундаментальными результатами и Приложениями именно на основе взаимопроникновения идей, достижений, методов, анализа из различных областей математических знаний, например топологии, алгебраической топологии, комбинаторной геометрии, гомологической алгебры, математической физики и т.д.. Многие из этих исследований основано на сопоставлении подобных приёмов, действий с последующим обобщением. Здесь, чтобы далее продвинуться в решении известной задачи тысячелетия — гипотезы Ходжа, предлагается некоторое её усложнение, с надеждой на то, что в дальнейшем, ослабляя некоторые требования или условия, постепенно продвигаться к её решению. Напомним эту гипотезу, - « на любом невырожденном проективном комплексном алгебраическом многообразии, любой класс Ходжа представляет собой рациональную линейную комбинацию классов алгебраических циклов». В этой задаче прослеживается «взаимопроникновение» таких разделов математических знаний, как анализ, алгебра и топология. Усложнение здесь, состоит в том, чтобы добавить к этим разделам ещё и наработки в известной диффузии Арнольда, квантовой теории поля и турбулентности жидкости, деформации скобок Пуассона и алгебры Вирасоро. Более того, привлечь некоторые особенности нашего сознания. В дальнейшем, могут из всего этого возникнуть некоторые интересные Приложения. И всё это в аспекте передачи информации с позиции системного анализа.

Что, касается ранее упомянутого нашего сознания, то приведём простой пример или факт. Например, представим себе, что необходимо преодолеть весьма сложную траекторию именно двигаясь по ней на велосипеде. Однозначно, что цирковой акробат будет преодолевать её намного успешнее и быстрее чем робототехническое устройство (акробат будет как бы «отводить душу», а это устройство скорее всего упадёт). Грубо говоря, акробат в своём сознании при движении в отличии от этого устройства с ЭВМ — не решает дифференциальных уравнений. Так вот, гипотеза Ходжа с последними наработками в её продвижению к решению, скорее всего напоминает это устройство. Это к тому, что эту задачу тысячелетия надо решать с условием вызова времени, т. е. будущего, в смысле дальнейшего аспекта развития математических наук. И здесь возникает естественный вопрос. Всё-таки, хотя бы в этом случае с акробатом — как «работает» его (наше) сознание и вообще, — как это связано с гипотезой Ходжа? Довольно известно, что У. Ходж хотел использовать дифференциальное уравнение для распределения классов когомологий по типам. И почему наше сознание находит гораздо более эффективный путь на приведённом выше примере? Может смысл гипотезы Ходж рассматривая её именно в перспективе развития математических наук «морально» устарел? Об этом подробнее далее.

2. Вспомогательные результаты

Обратимся к статье [1], где рассматриваются аналитические оценки с численным моделированием по части известной диффузии Арнольда в простой нелинейной системе. При этом, что важно - рассчитывается диффузия Арнольда вдоль резонанса именно с внешним полем. Напомним, что одним из основных понятий при изучении нелинейных систем является понятие нелинейного резонанса, который играет важную роль при возникновении стохастичности в гамильтоновых системах. Сложность динамики системы при взаимодействии нелинейных резонансов может привести к различным эффектам. Например, при числе свободы, больше двух, стохастические слои различных резонансов в фазовом пространстве пересекаются и формируют единую связанную сеть, при движении по которой становится возможным переход траектории одного резонанса на другой, даже если возмущение мало. Как известно, это явление и получило название диффузии Арнольда. Воспользуемся этим при рассмотрении, в аспекте сопоставления некоторых положений диффузии Арнольда с известным уравнением Кортевега-де Фриза посредством применения (использования) некоторых областей математических знаний. Из этого, в дальнейшем, может возникнуть интересное Приложение. Заметим, что уравнение Кортевега-де Фриза допускает существование солитонов в решении. Солитон — структурно устойчивая уединённая волна, распространяющаяся в нелинейной среде. Например, напомним некоторые свойства *лазерных солитонов*. Это — движение и вращение комплексов вихревых солитонов (траектория движения — окружность) начинается уже для слабо связанных пар. Напомним, что диссипативные солитоны называют автосолитонами (автосолитоны возбуждаются пороговым образом, т. е. нужен достаточно большой вброс).

2.1. Представление некоторых областей математических знаний задействованных в данной статье.

а) Напомним из [2], что для общепринятого описания диффузии Арнольда, используют трансверсально гиперболические торы, обеспечивающие проверку оптимальности показателя устойчивости $a(n)$ связанного с числом измерений. При этом, для $m = 0$ (где m – параметр возмущения) гамильтониан H имеет инвариантные торы размерности n . Для гамильтониана H довольно развита методика вычисления, это — интегралы Пуанкаре-Мельникова. Заметим, что гамильтониан H разлагается в сумму:

$$\begin{aligned} H &= H_1 + H_2 + em\Phi(q, f) & (1), \\ H_1 &= \frac{1}{2} p^2 + e(\cos q - 1) & (1a), \\ H_2 &= \frac{1}{2} I^2 & (1б). \end{aligned}$$

где e — параметр возмущения, I — частота, p, q — обозначают переменные действия (угол интегрируемого гамильтониана), f и Φ — некоторые параметры.

Здесь, при $m \geq 0$ устойчивое (+) и неустойчивое (-) многообразия тора определяются уравнениями вида

$$H_1 = \wedge_{\pm}(q, p, I, f) \quad (1в); \quad \frac{1}{2} I_j^2 = \frac{1}{2} w_j^2 + \wedge_{j\pm}(q, p, I, f), \quad j = 1, 2, \dots, n. \quad (1д).$$

Функции $\wedge_{\pm}$ и $\wedge_{j\pm}$ обращаются в ноль при $m = 0$. В [2], для конкретного примера (уравнения маятника), приводятся вариант формулы Пуанкаре-Мельникова. Разности $\wedge = \wedge^+ - \wedge^-$ и $\wedge_j = \wedge_j^+ - \wedge_j^-$ на некоторой плоскости, которые соответственно называют s и s_j . Далее, для того, чтобы построить «переходные цепочки» между гиперболическими торами, необходимо найти гетероклинические пересечения между устойчивыми и неустойчивыми многообразиями двух торов с частотами, соответственно - $w^{(1)}$ и $w^{(2)}$. Затем решают систему:

$$\wedge = \wedge H_1 = 0 \quad (1з); \quad \frac{1}{2} w_j^{(1)2} + \wedge_j^{(1)-} = \frac{1}{2} w_j^{(2)2} + \wedge_j^{(2)+}, \quad j = 1, \dots, n \quad (1е).$$

Если разность частот мала по сравнению с m , разрешимость этой системы эквивалентна, по теореме о неявной функции, разрешимости следующей лианезированной системы, где величины s и s_j вычисляются при общем промежуточном значении w , лежащем между $w^{(1)}$ и $w^{(2)}$:

$$s = 0; \quad s_j = \frac{1}{2} w_j^{(2)2} - \frac{1}{2} w_j^{(1)2}, \quad j = 1, 2, \dots, n \quad (1ж).$$

Здесь, вектор частот гамильтониана H имеет вид $(0, w)$ принадлежащий множеству вещественных чисел $\mathbf{R}^N$ ($N = n + 1$), при этом резонанс w определяет *двойной резонанс* для H (N – число независимых частот).

В [2] приведены некоторые трудности при подобных вычислениях, это, например, то, что выживают в точности те трансверсально гиперболические торы, которые отвечают диофантовым частотам; если рассматриваются трансверсально гиперболические торы с r -кратным резонансом размерности

$d = N - r$, необходимо вычислять матрицу функций размера $r \times r$ и др..

Данное изложение диффузии Арнольда, находится в весьма корректной позиции с численными экспериментами (см. [2]).

б) Далее представим другой раздел математических знаний, это — деформации скобок Пуассона и расширения алгебр Ли контактных векторных полей [3].

Алгебра Ли здесь рассматривается в контексте квантования Вейля и алгебры Вирасоро. Алгебра Вирасоро — центральное расширение алгебры Ли векторных полей. Смысл процедуры квантования состоит в замене алгебры функций на симплектическом многообразии на некоторую алгебру самосопряжённых операторов, действующих в гильбертовом пространстве. При этом произведение функций переходит в произведение операторов и перестаёт быть коммутативным, т. е. возникают деформации алгебры функций в классе ассоциативных алгебр. Билейная операция $\{F, G\}$ на пространстве функций на некотором многообразии называется скобкой Пуассона, если она кососимметрична

$\{F, G\} = -\{G, F\}$ и удовлетворяет некоторым тождествам — Якоби и Лейбница (более подробно в [3]).

Напомним, что известное уравнение Кортевега-де Фриза (KdV)

$$u^{\wedge} = 3u^{\wedge}u + cu''',$$

(где $u = u(t, r)$, $u^{\wedge} = du/dt$, $u' = du/dr$, c - число; u — точка пространства (элемент) линейных функционалов на конечномерной алгебре Ли, реализуется как векторное поле на пространстве, двойственном к алгебре Вирасоро, - гамильтоново относительно двух естественных пуассоновых структур. Это даёт простой способ интегрирования уравнения KdV.

Напомним, что поле $c(I)$ с гамильтонианом $I_1(u)$ - гамильтоново относительно скобки Пуассона $\{, \}$.

Рассмотрим гамильтоново векторное поле $c(I_1)$, которое снова гамильтоново относительно структуры $\{, \}_0$ с гамильтонианом $I_2(u)$. Причём сам гамильтониан находится в инволюции с любой функцией относительно скобки $\{, \}_0$, т. е. все гамильтонианы поля касаются её линий уровня. Имеем

$$I(u) = (x_0, u), \quad x_0 \text{ и } u - \text{произвольные элементы} \quad (2).$$

Повторяя эту процедуру, получают цепочку функций $I, I_1, \dots, I_k, \dots$. Далее, рассматривая скобку Пуассона

$$\{, \}_0 + g\{, \} \quad (2a)$$

(чтобы показать, что на каждом шагу гамильтоново поле с гамильтонианом I_k относительно структуры $\{, \}$ будет гамильтоновым также относительно структуры $\{, \}_0$), в конечном итоге имеют следующий её инвариант, это гамильтониан -

$$I_g = I + g I_1 + \dots + g^k I_k + \dots \quad (2б).$$

Здесь I_g есть инвариант скобки (2). При этом все функции I_k находятся в инволюции друг с другом:

$$\{I_k, I_n\} = \{I_k, I_n\}_0 = 0 \quad (2в)$$

$$\text{и } \{I_k, I_n\} = \{I_{k+1}, I_n\}_0 = \{I_{k+1}, I_{n-1}\} = \dots \quad (2г).$$

В итоге имеем, что все функции являются первыми интегралами каждого из векторных полей $c(I_k)$. Важно отметить, что с учётом коцикла (являющимся кограницей) скобки Пуассона $\{, \}$ и $\{, \}_0$ и линейную комбинацию $a\{, \} + b\{, \}_0$ называют *пуассоновой парой*. Эта пара позволяет построить цепочку функций I_k в инволюции.

В статье [4] (как частный случай для исследования конкретного явления) при «наложении» (привнесении) известных результатов из динамических систем на многообразиях, в частности случая класса вращения как топологический инвариант на нильпотентном многообразии, - на результаты диффузии Арнольда (более подробно в [2]), возможно «приблизиться» трансверсально к резонансным поверхностям по Нехорошеву. В смысле движения точки в составе потока по шаровой координатной окрестности, причём важно то, что топологизируемость этого класса вращений согласована с резонансными поверхностями конкретного явления из диффузии Арнольда.

2.2. Предложение № 1: При сопоставлении объектов из областей математических знаний: диффузии Арнольда, деформации скобок Пуассона с алгеброй Вирасоро в контексте рассмотрения взаимосвязи с уравнением Кортевега — де Фриза, а именно обозначений и выражений; гамильтонианы $I(u)$ из (2), также $I_1(u)$ и $I_2(u)$ возможно сопоставить в разных вариациях с гамильтонианами (в т. ч. с их разложениями) — выражениями (1), (1а), (1б) и (1в); выражения (2в) и (2г) возможно сопоставить соответственно с (1г) и (1е); выражение (2б) с выражениями с (1) по (1д), при этом случай класса вращения как топологический инвариант на нильпотентном многообразии, совместно с инволюцией из (2в) и (2г) и диафантовыми приближениями будут играть роль некоего «регулятора» обеспечивающий двойной резонанс в аспекте, в смысле цели - рассмотрения теории солитонов, а именно лазерных солитонов (в т.ч. и вихревыми) во взаимодействии с их с другими физическими средами (с позиции резонансов, рассматриваемых ни как препятствие, а как «подспорье» для получения определённых эффектов конкретного Приложения).

Набросок доказательства

Заметим, здесь самое главное, это то, что для обеспечения перехода траектории одного резонанса на другой имеются все условия, т. е. «маневр» с необходимой комбинацией (очевидно, вышеуказанные сопоставления в Предложении - корректны, т.к. в их основе лежит теория Гамильтона, или гамильтоновость). Во-первых, лазерные солитоны, например движение комплексов вихревых солитонов, возможно искусственно генерировать с необходимыми параметрами (имеем *фактор управления*), которые могут обеспечить сопоставление объектов указанных в Предложении (см. выше), т. е. задать нужную топологизируемость класса вращения согласованную с резонансными поверхностями (и с нужными частотами — см. (1е)). Более того, скобка Пуассона (2а) задаёт инволюцию функций (гамильтонианов) довольно в широких пределах. Во-вторых, более тонкая «корректировка» для перехода этой *траектории* могут обеспечить известные результаты с довольно развитой «техникой» из теории приближений — диафантовы приближения (см. там же — в [2]). В третьих, как аналогом, в аналитических оценках с численным моделированием возможно руководствоваться вышеупомянутой статьёй [1]. Все эти факторы будут выступать в качестве «регулятора», обеспечивающего нужную *комбинацию* действия резонансов

(*r-кратных* - при необходимости) при взаимодействии лазерных (вихревых) солитонов с конкретной физической средой.

В итоге, будем иметь необходимое резонансное состояние при помощи генерирования вихревых лазерных солитонов в конкретной физической среде с переходом траектории.

Задача: представляется интересным дальнейшее исследование с учётом данного анализа с переходом *траектории* во взаимосвязи с аналогичным анализом с *траекторией реализации* проблем турбулентности жидкости из статьи [5] для большей детерминированности изучаемых физических сред, а также учесть задачу о движении двух притягивающихся точек по сфере в аспекте топологического анализа гамильтоновой системы с некоммутативным полным набором интегралов из статьи [6].

3. Приложение

Заметим, что в роли «физической среды» может быть и наш мозг, или наше сознание. Объясним это с позиции некоего обзора. В [7], рассматривается квантовая конформная теория поля. Напомним, классическое конформное поле представляет собой тензорную величину на комплексной кривой. При этом, совокупность таких полей рассматривается как величина накрытия этой кривой, а квантование означает переход к некоммутативным накрытиям. Каждая кривая имеет внутренние степени свободы (модули) и рассматривается вместе со всей деформацией. В смысле, здесь имеем дело с квантовыми деформациями, т. е. некоммутативными пространствами, «проецирующимися» на некоммутативные базы (отдельные слои не могут быть изолированы друг от друга и рассматриваются в коллективном аспекте). В итоге имеем дело не с отдельными полями, а с конформными семействами конформных квантованных полей.

Здесь, важную роль играет некоторое приводимое представление уже упоминаемое выше - алгебры Вирасоро, это — модель модулей Верма над ней. Действие алгебры Вирасоро в модели задаются некоторыми формулами (более подробно в [7]). Пространство модели отождествляется с пространством аналитических функций от бесконечного числа переменных. И здесь подходим к главному — редукция квантовой конформной теории поля к квантовой проективной теории поля (КПП). Напомним, что существует точный функтор из категории всех ЛКПА (локальные конформные полевые алгебры) в категории всех ЛППА (локальные проективные полевые алгебры). Особенность КПП - операторных алгебр (с набором первичных полей) связан также с присутствием в ней квантовогрупповыми симметриями. Для операторных полей имеют место некоторые перестановочные соотношения.

В продолжение статей [8], [9], [10] и [11], где анализируется наше сознание в аспекте известных высказываний учёного нейробиолога профессора П.М. Балабана, что в нашем мозге мыслей нет, в смысле мозг только участвует в мыслительном процессе, напомним также и о подтверждённом в научных экспериментах факте «резервирования информации» и это касается экспериментов над нашим мозгом/сознанием (мыслительный процесс есть следствие от резонанса с «участием» пространства-времени и нашего мозга, т. е. некая абстрактная форма).

К этому стоит добавить, что здесь явно прослеживается некая связь с Предложением (см. выше).

Во-первых, имеем действие алгебры Вирасоро для обоих случаев, т. е. для нашего сознания (мыслительного процесса) вполне может подойти теория Гамильтона с диффузией Арнольда. Насчёт последней, в [10] и [11] об этом уже упоминалось.

Во-вторых, упомянутой выше комплексной кривой очевидно можно сопоставить траектории диффузии Арнольда. Это сопоставление назовём *общей траекторией*.

И в третьих, самое главное, - упомянутая выше КПП с соответствующими алгебрами и симметриями, на основании вышесказанного, играет важную роль в понимании нашего сознания (мыслительного процесса). Потому как очевидно, что сама проективность от квантовой теории поля и есть сам наш мыслительный процесс (или наше сознание), т. е. имеем абстрактную форму (абстрактная математика).

И здесь важно отметить, - возможно ли хоть как то экспериментально «обнаружить» эту «проективность» («абстрактность»), или всё таки, что не материально — обнаружить никогда не удастся? Или хоть как-то повлиять на это.

Насчёт последнего (в смысле повлиять), представим некоторые соображения. Довольно известно, что в нашем мозге передача импульсов осуществляется химическим путём с помощью медиаторов, или электрическим путём посредством прохождения ионов из одной клетки в другую. Что, если к этому процессу «подключить» лазерное излучение с солитонами, в том числе и вихревыми с резонансным состоянием и диффузией Арнольда (см. выше, т. е. *общую траекторию*), при этом избегая нагрева тканей головного мозга (такие опыты как известно с животными проводятся; вспомним также хорошо освоенную лазерную нейрохирургию с навигацией по части удаления опухоли головного мозга)? Заметим, что с помощью лазера можно передавать информацию. Нужны экспериментальные исследования.

Возвратимся к гипотезе Ходжа, при этом напомним, что алгебраический цикл (заметим, что, чем больше уравнений, тем меньше становится многообразие) есть именно комбинация объектов имеющих *геометрическую* интерпретацию. Это к тому, что этому, как некий аналог вполне можно сопоставить *общую траекторию* (это сопоставление более усиливается — см. далее по тексту). При этом, многообразию со многими измерениями (из гипотезы Ходжа) возможно сопоставить наше сознание (с мозгом). Кстати, наш мозг, как довольно известно существует в 11-ти измерениях. При этом заметим, что, например четырёхмерное пространство возможно представить как бесконечное количество трёхмерных расположенных по четвёртой оси координат. Это, на всякий случай для усложнения объёмов этой гипотезы.

С учётом вышесказанного, снова обратимся к примеру с акробатом, где его движение по сложному маршруту (траектории) возможно сопоставить с этой *общей траекторией*. Очевидно, что вычисления аналогичные произведённые ЭВМ робототехнического устройства, аналогичны в конечном итоге наличию этой *общей траектории* в сознании акробата. И здесь, не менее важно, что акробат абсолютно не замечает в своём сознании подобных вычислений, т. е. *возможно*, в его сознании они «выполняются» *мгновенно* — в контексте некоего резонанса. Или, происходит мгновенное «задействование» зарезервированной информации (см. статьи [8], [9], [10], [11]), т. е. грубо говоря - без «мгновенного» решения дифференциальных уравнений (как лишних операций в контексте действия нашего сознания).

Как известно, из [12], гипотеза Ходжа связана с теорией промежуточных якобианов, в которой изучаются алгебраические циклы с помощью комплексных торов и отображения Абеля — Якоби q . При этом, эти комплексные торы меняются голоморфно, многообразии X меняется в голоморфном семействе $H \rightarrow T$, где H — тотальное пространство, а T есть *неособая связная кривая*. Заметим, если a — цикл коразмерности p на H , специализации a_t которого гомологичны нулю на X_t , то можно изучать, как отображение $q(a_t)$ меняется в зависимости от t . Очевидно, что эту *неособую связную кривую* возможно сопоставить с этой *общей траекторией*. Это ещё больше усиливает позиции вышесказанного сопоставления. При этом, меняющееся отображение $q(a_t)$ возможно сопоставить с меняющимися мыслительными процессами нашего сознания. Вобщем в результате этих сопоставлений имеем достаточно стройную конструкцию или модель связи нашего сознания с теорией Ходжа.

Вернёмся к статье [5], в которой исследуются проблемы турбулентности жидкости на основе твисторных пространств, гомологических умножений и т. д. При этом важную роль играют энергетические критерии и там есть самое главное — так называемая траектория реализации, которую возможно сопоставить с вышесказанными траекториями. Более того, само состояние тубулентности жидкости, именно в определённый момент времени (застывшее - как фото), возможно сопоставить с многообразием теории Ходжа.

Также довольно известная теорема *алгебраичности локусов Ходжа* говорит в пользу гипотезы Ходжа (именно с использованием рациональных коэффициентов).

В связи с вышесказанным, сформулируем (подытожем) следующее Предложении № 2:

Предложение № 2: *Если исходить из того, что гипотеза Ходжа верна на основании вышесказанных сопоставлений с общей траекторией, главное из которых наше сознание (мыслительный процесс), то представляется интересным начать решать обратную задачу (проверку), т. е. по аналогии с другой задачей тысячелетия — P/NP; в смысле здесь должно быть P = NP (это и есть некоторое усложнение этой гипотезы, см. также далее по тексту).*

Здесь, в теоретическом и практическом плане для будущих исследований, представляется также интересным, если допустим между именно 2-мя многообразиями, соответственно сознаниями 2-ух человек найти общую траекторию, в контексте алгебраических циклов, используя при этом (в практическом плане - генерирование лазерных солитонов, в том числе и вихревых от двух лазеров с соответствующими параметрами в достаточно широком диапазоне и с безопасным воздействием на мозг в аспекте переноса информации), где основную роль играет (в этой траектории) *диффузия Арнольда*. Ясно, что здесь идёт речь об экспериментальном переносе сознания (ведь тело ничто, сознание — всё). При этом, понятно должна быть соблюдена *этическая сторона* (всё по договорённости), или кто-то должен находиться в критическом жизненном состоянии и т. п..

Вместо одного человека может быть, например носитель с квантовым «наполнением». Всё это возможно случится в относительно близком будущем. Заметим, что Нобелевский лауреат Р. Сперри показал, что у людей с перерезанной перемычкой, соединяющей левое и правое полушарие мозга, возникают две независимые личности (одна в левом, другая в правом полушарии). При этом надо помнить, что возможно перенос сознания (в будущем) упомянутого в статье [11], может закончиться не совсем благополучно.

Литература

1. Малышев А.И., Чижова Л.А., Диффузия Арнольда простой нелинейной системы: аналитические оценки и численное моделирование, ж/ Известия вузов, Прикладная нелинейная динамика, 2009, №1, т. 17, С. 46 - 55.
2. Лошак П., Каноническая теория возмущений: подход, основанный на совместных приближений, ж/УМН, 1992, Т. 47, вып. 6(288), С. 59 - 137.
3. Овсиенко В.Ю., Роже К.В., Деформация скобок Пуассона и расширения алгебр Ли контактных векторных полей, ж/УМН, Т. 47, вып. 6(288), С. 141 - 191.
4. Pronyaev V.V., To futher the development of Arnold diffusion, 11th International scientific conference “European Applied Sciences: modern appoacches in scientific researches”, 10 August 2014, Stuttgart, Germany, P. 20 — 24.
5. Проняев В.В., В поисках эффективных подходов в решении проблем турбулентности жидкости с позиции разных областей математики, ж/ Проблемы эволюции открытых систем (Казахстан), 2019, Т. 2, июль — дек., С. 81 — 90.
6. Александров И.В., Топологический анализ гамильтоновой системы с некоммутативным полным набором интегралов, ж/Вестник Московского университета, 1990, №3, серия 1, математика, механика, С. 13 ... 18.
7. Юрьев Д.В., Квантовая конформная теория поля как бесконечномерная некоммутативная геометрия, ж/УМН, 1991, Т. 46, вып.4 (280), С. 115 ... 134.
8. Проняев В.В., О математической модели детерминированной необратимости в природе хаоса и порядка, ж/Вестник БГПУ им. М. Акмуллы, 2020, №2 (55), С. 33 ... 42.
9. Проняев В.В., О конфликте между обратимостью механики Ньютона и необратимостью реаллий нашего Мироздания, ж/Вестник БГПУ им. М. Акмуллы, 2021, №2(59), С. 76 ... 81.
10. Проняев В.В., Математическая модель мыслительных процессов (физика сознания), ж/Вестник Мордовского университета, 2015, №3, Т. 25, С. 103 ... 111.
11. Проняев В.В., Опережая время. Квантовый компьютер будущего с задачей тысячелетия P\NP, ж/Вестник БГПУ им. М. Акмуллы, 2018, №1 (45), С. 5 ... 15.
12. Фултон У., Теория пересечений, М., Мир, 1989, перев.с англ.В.И.Данилова, С. 474, 475.

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН МҮСІН ӨНЕРІ ДАМУЫНДАҒЫ КЕҢЕСТІК МОНУМЕНТАЛИЗМ МҰРАСЫНЫҢ ӘЛЕУЕТІ

РАИМБЕКОВ Альтаир Серікұлы

Ғылыми жетекші: Қайранов Е.Б.

Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы

Алматы, Қазақстан

altair.raimbekov.97@mail.ru

Андатпа

Берілген ғылыми мақалада монументалды мүсін өнерінің даму деңгейі, азаматтарды тәрбиелеумен ағартудағы маңыздылығы, мемлекеттік идеологияны қалыптастырудағы рөлі, және ары қарай даму әлеуеті қарастырылады. Тәуелсіз Қазақстанда орнатылған белгілі монументалды мүсіндік нысандардың тәрбиелік маңызы, және қоршаған ортаға беріп тұрған сәндік ерекшеліктері мен ықпалы баяндалады. Тақырыпқа қатысты ғылыми жұмыстар, мақалалар қарастырылды. Посткеңестік кеңістіктегі мемлекеттердің монументалды жұмыстары талданды. Бірнеше белгілі туынды композициялық және мәндік жағынан жеке қарастырылды. Отандық монументалды мүсіндік нысандардың орнатылуындағы сұраныстың бар екендігі анықталды.

Кілт сөздер: тәуелсіздік, монумент, бренд, креативті индустрия, сабақтастық, тәрбие, идеология, мұра, ұлт, тарих.

Аннотация

В данной научной статье рассматривается уровень развития монументальной скульптуры, ее важность в воспитании, и образовании граждан, роль при выстраивании государственной идеологии. А так же потенциал последующего развития. Рассказано об установленных в современном Казахстане монументально-скульптурных объектах, и об их воспитательном и эстетическом влиянии на окружающую среду. Просмотрены научные работы, статьи связанные с темой. Проведен анализ монументальных работ находящихся в странах постсоветского просранства. Рассмотрены в частности

несколько знаковых произведений по композиционной и смысловой части. Выявлено наличие запроса на установку отечественных монументально-скульптурных объектов.

Ключевые слова: независимость, монумент, бренд, креативная индустрия, преемственность, воспитание, идеология, наследие, нация, история.

Abstract

This scientific article discusses the level of development of monumental sculpture, its importance in the upbringing and education of citizens, the role in building the state ideology. As well as the potential for further development. It is told about the monumental and sculptural objects installed in modern Kazakhstan, and about their educational and aesthetic impact on the environment. Viewed scientific papers, articles related to the topic. The analysis of the monumental works located in the countries of the post-Soviet space has been carried out. Considered, in particular, several iconic works on the compositional and semantic part. The presence of a request for the installation of domestic monumental sculptural objects, was revealed.

Keywords: independence, monument, brand, creative industry, continuity, upbringing, ideology, heritage, nation, history.

Монументалды өнер үлкен көлемді болып, қалалық не далалық ландшафтта орнатылғанымен, көпшілік назарына жария болады. Сол себепті ол жалпыға ортақ түсінікті бір ойды өз негізінде бағыттайды. Және белгілі бір мемлекет билігінің саяси күн тәртібімен қатынаста дамып келеді.

Өнер белгілі бір мәдениет нысаны болып келеді. Мәдениет өз орнына отырықшы-қалалық және көшпелі далалық болады. Жер шарында түрлі мәдениеттер өзінен кейін дәуірінің материалды ескерткіштерін қалдырған. Адамзат тарихында ежелгі Мысыр, Ассирия секілді алғашқы империялардан әлемге әйгілі монументалды өнер нысандары сақталып қалған. Кейін көне Грек өркениеті қазіргі күнде классика болып саналатын бағыттарды қалдырды. Ал Ұлы дала тұрғындарының әлемде қандай мәдени із қалдырғанын қарастырсақ. Олар орталық азияда кең таралған балбал тас ескерткіштерімен әлемге танымал. Осы жерде мүсін өнерінің рөлі қаншалықты? Әлемнің мәдени орталықтарында өнер туындылары көп жиналған. Өнер, ой және физикалық еңбектің өнімі бола тұра. Адамның ойлау қабілетіне ықпал жасап, айналасындағы кеңістікті байытады. Ал монументалды мүсін өнері болса, тіпті белгілі бір түсініктерді көпшілікке таратады, және оның азаматтарға тәрбие беру ықпалы жоғары болып келеді. Демек, монументалды өнердің идеологияны қалыптастырушы құралдың бірден бірі екені белгілі. Мысалға қазіргі Қазақстан жетіліп, бой көтерген кеңес заманын алайық. КСРО идеологиясы бар мемлекет болды. Үкімет мемлекеттің алға жылжуымен дамуының сценарийін қалыптастырған болатын. Өнердің идеологияны дамыту мен орнықтырудағы үлкен рөлі түсінілген.

Ал енді, қазіргі Қазақстанды қарастырайық. Мемлекет анық ұлттық идеясыз өмір сүріп келе жатыр. Классикалық өнердің керекті деңгейде дамымауы осымен байланысты. Қажетті шарттарсыз жоғары деңгейдегі өнер өмір сүре алмайды. Тарихи және саяси ҚР КСРО мұрагері болса, практикада мемлекет, өз ізашарының тәжірибесін негіз ретінде алуы орынды болмақ. Және мүсіндік ескерткіштер анығында монументалды мүсіндер көрнекті және оқу-әдістемелік үлгі болуға құқылы. Кеңестік мектепті ескере отыра, тәуелсіз мемлекет болып дамуға бағыт алып, Қазақстанның әлем сахнасында орын ала алатын өзіндік мәдени ескерткіштерін жасап шығаруда жоғары әлеуеті бар.

Мүсіндегі монументалды стиль бойынша сипаттама берсек. Мүсін кеңістіктегі көлем болса, монументалды стиль өз орнына осы түсініктің негізгі ұстанымдарын орындауға бағытталған. Олар: мүсіндік нысанды қоршайтын кеңістік пен ландшафтқа бағыну, орныққан мекенді байыту, үлкен көлемді мүсінді көрнекті қабылдау заңдарын орындау. Белгілі бір қала немесе мемлекетке қызығатын адам, ғаламторда сол қаланы тергенде суреттерде оның келбетін көреді. Сонда қаланың басты көркі мүсіндік не сәулеттік нысан болып табылады. «Мүсінші профессор М.Жунисбаев айтқандай: мүсіндік шығарманың мәні мен бағыты, оның айналасындағы ойнап жатқан балаларға тәрбие және білім беруінде» [1].

Посткеңестік кеңістіктегі мемлекеттерде монументалды стильде жасалған ескерткіштер баршылық. Олар: «Родина Мать» (Киев қ., Украина), «Рабочий и колхозница» (Мәскеу қ., РФ), «Манас батыр» (Бішкек қ., Қырғыз Республикасы) және т.б. Бұлардың барлығы қалалық және мемлекеттік бренд рөлін ойнайды. «Мысалға, 1970 ж. бой көтерген Тбилиси қаласының (Грузия) негізін қалаушы В. Горгасали ескерткішін жеке қарастырайық. Оның Метехи ғибадатханасының ландшафтына үйлесімді орныққаны соншалық, қазір онсыз қаланы елестету мүмкін емес» (сурет №3) [2]. Бұл ескерткіш көрген адамның есінен кетпей, әсер қалдырады. Және кәсіби мүсіншілер ортасында ол жайында әңгіме жүреді. «Мысалға, мүсінші Д.Досмағамбетовтың айтуынша: бір қарағанда оның күші неде екені түсінбейсің. Бірақ тұтас қарағанда алыстан ғибадатханамен бірге сол мүсінді көретін болсаң, ескерткіш жұмыс істей бастайды. Композицияның кескіні сендіретін әсер береді. Тұтас

алақанға жиналған қол, кеңістікте жоғалмай, қолбасшыға тән бұйрық белгісін орындайды» [3]. Монументалды шығармалар жоғарыда айтылғандай жұмыс жасайды. Олар үлкен қашықтықтан қарастырылады. Көрген адамның есінде қалып, мүсіннің сол мекенмен байланысты естеліктері құралады. «Дәл солай Армениядағы Давид Сасунский мүсініндегі Давид тұрпаты, оның экспрессивті алып тұлға отырысы. Бұл композиция көрген адамға күшті әсер береді» (сурет №1,2) [4].

Шетелдік ғалым И.А. Еробкин жеке назарды талап ететін мүсінші Павел Трубецкойдың император Александр III ескерткіші туралы өз мақаласында келесідей сипаттама жүргізеді: «Бұл жұмысты салт атты ескерткіштердің үлгісі ретінде атауға болады. Ескерткіш Санкт Петербург қаласының Мәрмәр сарайының кіре берісінде орналасқан. Монумент авторы патшаның өзіндік затын, оның тек сырт келбетін ғана емес, мінезін сомдай білді. Мүсін патшаның алып аттың үстінде отырған келбетін бейнелейді. Мүсінші патшаның шын өмірдегі баһадүр күшін, жәй ғана қатал қолбасшы емес, сонымен қатар отан қорғаушы рөлін суреттейді» (сурет №10) [5]. Бұл ескерткіш кеңес заманында орнатылмасада үлгілі рөл ойнайды. Сол қатарда белгілі Бөгенбай батыр (сурет №7), Қожомқұл (сурет №8), Манас батыр (сурет №9), сынды атты ескерткіш монументтерін атап кетуге болады.

Сонымен қатар жер ана, отан ана секілді мәңгі образдар, республикамыздың ескерткіштерінде өз көрінісін таппайды. Дегенмен қазақ тарихында батыр әйел, қолбасшы әйел тұлғалары жеткілікті. Монументалды өнерде сол образдар жанданса өскелең ұрпаққа тәрбие беруі мүмкін еді. Және креативті индустрияда мемлекеттік бренд болып қалыптасуы ықтимал. ТМД елдеріне қайта оралсақ сол образдарды табамыз. Олар: «Мать Армения» (сурет №5), бұған дейін Ереванның басты көшелерінің бірі Армянская көшесінде Сталин ескерткіші қойылған болатын. Кейін 1967 ж. оның орнында Мать Армения монументі тұрғызылды [6]. Қазір бұл ескерткіш Еревандағы ең танымал жұмыстардың бірі саналады. Ұлы отан соғысында Кеңес одағының жеңісі құрметіне тұрғызылған туындының, ерекше символдық мәні бар. Жоғарыдан мүсін қылыш және қалқанмен қаланың тыныштығын күзетіп тұрған секілді [7].

Дәл сондай қызметті «Мать Грузия», «Родина мать» (Киев қ., Украина), (сурет №12), «Родина мать» (Волгоград қ., РФ), (сурет №14) Революция құрбандарына ескерткіш (Бішкек қ., Қырғызстан), (сурет №11) монументтері орындайды.

Байқап отырғанымыздай монументалды ескерткіштердің мәтіні мен кейіпкерлері ұлттық қаһармандар, қалалардың негізін қалаушылар, баһадүрлер, әйел архетиптері болып табылады. Қазақ халқының тарихында бұндай ұлттық қаһармандардың саны салыстырмалы түрде басым болып келеді. Әрбір отбасы өзінің әулетің белгілі бір батыр, баһадүрден таратады. Және өз бабалары құрметіне ескерткіш орнату практикасы кең таралған. Алайда, олардың басым бөлігін монументалды немесе басқа бір стильге жатқызуға болмайды. Және ол жұмыстар қалалық бренд қызметін орындамайды. Бұндай құбылыс менің ойымша, шеберлер мен тапсырыс берушілердің дұрыс талғамының жоқтығының себебінен туындап тұр. Осы жерде Қазақстанның кеңес дәуіріне сабақтастығы түсінігінің маңыздылығын белгілеп кетіп, КСРО-нан шыққан көрші елдердің өз өнері мен саясатын дамыту деңгейіне назар аударған жөн. Себебі, жоғарыда айтып кеткеніміздей, монументалды өнерде, мемлекеттілік және оның идеялық өзгешелігі өз көрінісін табады.

«Монумент өз негізінде белгілі бір тарихты суреттейді, жаһандық оқиғаларды баяндайды. Сол себепті ол мемлекеттің саяси күн тәртібімен байланысты» [8]. Егемен Қазақстанның тарихы 16 желтоқсан 1991 жылы тәуелсіздік алуынан басталады. Азаматтар үшін бұл маңызды, мағынасы үлкен оқиға болған соң, оны бекіту қажеттілігі туындады. Осыдан 1996 ж. Алматы қаласының жаңа алаңында орнатылған «Тәуелсіздік монументі» (сурет №6) бой көтерді. Авторы: Ә. Жұмабай. Бұл ескерткіш осы күнге дейін қаланың және бүкіл республиканың бренді рөлін ойнайды. Жоғарыда келтірілген материалдан мемлекет үлкен оқиғаларға толы болғанда, сонымен бірге сол оқиғаларды бекітетін, және жаңа ұрпаққа мемлекет тарихын баяндайтын монументалды өнердіңде дамып келетінің түсініміз.

Бұған тағы бір мысал ретінде жер шарының тұңғыш ғарышкері 1980 жылы, Мәскеу қаласында орнатылған Ю.Гагарин монументін алсақ болады. Бұл туынды монументалды декоративті стилдің көрнекті үлгісі болып табылады.

«Композиция пішіні ғарышқа ұмтылып тұрған зымыранға ұқсайды. Тұрпаттың астындағы қырық метрлік рельефті тұғыр зымыранның алғаш ұшып бастау мезетін суреттейді. Бір қызығы ескерткіш ғарыш кемелерін құрастыратын титан материалынан жасалған» (сурет №15, 16) [9].

Сонымен қатар стильдік құрылымы декоративті монументтерге «Достық монументі» (Хургада қ., Мысыр, сурет №13), және «Жеңіс монументі» (Гори қ., Грузия, сурет №4) жатқызуға болады.

Қазақстанда кеңес заманында тұрғызылған монументалды декоративті ескерткішті атай аламыз. Ол Алматы қаласында рух, ерлік, батырлық түсініктерін суреттейтін ескерткіш бар. Ол 28 панфиловшылар саябағындағы «Даңқ мемориалы», және жеке орталық «Ерлік» монументі (сурет №17,

18) 1975ж. Осындай қаланың сәнін көркейтетін мүсіндердің кеңінен орнатылғаны мемлекет статусына үлкен пайда әкелер еді. Және оның даму әлеуеті Қазақстанда бар.

Отандық үлгілі ескерткіштердің бірі ретінде 2000 жылы Атырау қаласында орнатылған «Сұлтан Бейбарыс» мүсіні (сурет №18), авторы Қ.Какимов. Бұл туынды тікелей монументалды ескерткіш орнату үрдісін жалғастырып келіп отыр. Сонымен бірге стильдік жаңашылдық ерекшеліктері бар. Адам тұрпаты бірнеше гранитті тастардан құралып, үлкен арақашықтықтан тұтас қабылданады. Бірақ КСРО замаңындағы монументтер секілді аса сұсты көрінбейді, бұл мүсіншінің жаңаша сәтті көрініс тапқан көзқарасы.

Қазақстанда бір бірімен аса қиылыспайтын түрлі топтар бар. Мысалы: казактілді және орыс тілді, қалалық және ауылдық, сонымен қатар діни ұстанымдарға қатысты сан алуан топтар бар. Бұның барлығы унитарлы мемлекет пайдасына жұмыс істемейді. Бір мемлекетте тұрып жатқан азаматтардың тұтастығы жоқ. Жалпы азаматтарды біріктіретін идея қажет. Осы жерде монументалды өнерге деген сұраныстың өзектілігі туады. Себебі ол кең шеңбердегі көрермендерге белгілі бір ойларды жеткізудегі құрал болып табылады.

Қорытындылай келе, айтарым, отандық өнердің әлеуеті өте жоғары. Халық жанжақты және дарынды болып келеді. Тек өнерде сауатты менеджерлер мен дұрыс бағыт бағдарлар керек. Мықты мемлекет болып қалыптасуда монументалды өнердің рөлі зор. Халыққа тәрбие беретін монументалды өнердің өз қарқынымен дамуы қажет. Ал монументалды өнердің дамуына оқиғаларға бай саяси күн тәртібі керек. Тек тарихымызбен мақтанатын бетбұрыс бірте бірте жоққа кеткен жөн. Себебі әлемдік және мемлекеттік құбылыстар өнерде өз көрінісін табады. Қазақстан монументалды өнерге мұқтаж. Халықтан шыққан бүкіл батыр, билер, қоғам қайраткерлері, ағартушы, ғалымдар әлем сахнасына отандық бренд болып шығуға құқылы. Әсіресе қазіргі креативті индустрияларды дамыту ойлары көтеріліп жатқан уақытта, бұндай бетбұрыстар орынды болмақ. Осы шеңберде қазіргі отандық мүсін өнеріндегі ескерткіштер орналастыруында олардың көп бөлігі академизм түсініктерімен орындалатыны байқалады. Алайда, Қазақстанға мүсін өнеріндегі өзіндік стильді қалыптастыру қажет. Және бұған барлық қолайлы жағдайлар бар. Жаһандану заманында ұлтық мемлекеттік өзгешеліктерді алдыға тартқан жөн. Жас ұрпақ өзге елдердің идеологиясымен жетіліп емес, өз мемлекетінің мәдениетін сіңіріп одан рухани азық алған дұрыс болмақ.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Раимбеков А.С. Мүсінші, профессор М.С. Жунисбаевтың сұхбаты. // - Алматы: Т.Жүргенов ат.ҚазҰӨА, 02.03.2022 ж.
2. Монумент Вахтангу Горгасали – достопримечательность Тбилиси. - URL: <https://v-georgia.com/showplaces/pamyatnik-vaxtangu-gorgosali-dostoprimechatelnost-tbilisi/> (сұрау күні: 25.03.2022 ж.);
3. Раимбеков А.С. мүсінші Д.Досмагамбетов сұхбаты. // - Алматы 05.03.2022 ж.
4. Конный памятник Давиду Сасунскому - URL:<https://tonkosti.ru/> (сұрау күні 20.03.22 ж.);
5. Еробкин И. А. Монументальная скульптура и её значимость в процессе образования // Концепт. – 2015. – Спецвыпуск № 18. – ART 75247. – 0,39 п. л. – URL: <http://e-koncept.ru/2015/75247.htm>. – Гос. рег. Эл № ФС 77-49965. – ISSN 2304-120X./ (сұрау күні 28.03.22 ж.);
6. Монумент Мать Армения - URL:<https://ru.armeniasputnik.am/20161028/Stalin-pamyatnik-MatArmenia-5302261.html/> (сұрау күні 22.03.22 ж.);
7. Монумент Мать Армения - URL:<https://araratour.com/ru/> (сұрау күні 25.03.22 ж.);
8. Еробкин И. А. Монументальная скульптура и её значимость в процессе образования - URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/monumentalnaya-skulptura-i-eyo-znachimost-v-protseesse-obrazovaniya/viewer/> (сұрау күні 28.03.22 ж.);
9. Памятник Гагарину на Ленинском проспекте - URL:<http://www.intomoscow.ru/pamyatnik-gagarinu-na-leninskom-prospekte.html/> (сұрау күні 25.03.22 ж.).

Е. ГРОТОВСКИЙДІҢ ТЕАТР-ЛАБОРАТОРИЯСЫНДАҒЫ АКТЕРЛІК ӨНЕР КОНЦЕПЦИЯСЫ

ЖӘРДЕМОВ Аңсар Русланұлы, СУЛТАНОВА Мендигул Есламғалиевна

М. Өтемісов атындағы БҚУ

Орал, Қазақстан

s_mendi@mail.ru

Аннотация

Мақалада режиссер Ежи Гротовскийдің театр – лабораториясындағы актерлік өнерге қатысты идеялары тәжірибе нысаны ретінде сипатталып, сахнадағы шығармашылық жұмыс жасау принциптері қарастырылады.

Кілт сөздер: театр, актерлік өнер, актер, шығармашылық, қойылым.

Аннотация

В статье описаны идеи режиссера Ежи Гротовского об актерской игре как объекте творческого эксперимента в театре-лаборатории, и рассматриваются принципы работы на сцене.

Ключевые слова: театр, актерское мастерство, актер, творчество, спектакль.

XX ғасырдың басынан бастап сахна майталмандары актерлік өнерді жандандырудың өзіндік жолдарын іздей бастады. Әлемде қанша театрлік бағыт болса, сонша актерлік әдіс бар. Актердің сахнада өмір сүруінің негізі ретінде «әрекетті» қарастырған К.С. Станиславский, оны «физикалық және психикалық» қозғалыстардың біріккен қосындысы. Әрекет біртұтас психофизикалық процесс және сахналық кейіпкермәнділіктің нәтижесі - жаңа тұлғаны жасау процесін іске асыру болып табылады [1, С.31] деген тұжырым жасады.

Мейерхольд жүйесіндегі актердің жұмысы ол, «арнайы ойластырылған жаттығулар топтамасымен дамытылатын қабілеті, ойында өзінің физикалық түпнегізі болып табылатын өз «материалын» функционалды түрде қолдану ретінде есептеледі. Ал Антонин Арто театры сөздің кәдімгі мағынасында психологияны жалпы теріске шығарады. Актер психологиясы да, көрермен психологиясы да жоқ деген ойды ортаға салды. Арто рухани және физикалық ғаламның жалпы заңдылықтарына сүйенеді, адамның ішкі санасы сахнадағы болмыс жолын және аудиториядағы реакцияны белгілейді деп есептеді. Артоның қатыгездік театры жұртшылықтың қайта туылуына уәде берді - бірақ бұл мәлімдеме іс жүзінде тексерілмей қалды.

Әлемде К.С. Станиславскийден кейін актерлік өнер табиғатын, оның феноменін, мағынасын, қисынын Гротовский сияқты терең және толық зерттеген ешкім жоқ деген пікірлер театр саласын зерттеушілер арасында жиі жазылады. Гротовский Станиславскийдің еңбектері мен заңдылықтарына ерекше назар аударды, бірақ өз театрындағы актерлерге бұл заңдылықтарды үйретуге тырыспады. Ол әр түрлі елдердің театр жүйелерінің тәжірибесіне сүйене отырып актердің өмір сүруінің жаңа принциптерін ойлап тапты. Салт - рәсімдерді негізге ала отырып, ең алдымен актер мен көрермен арасындағы қарым-қатынастың жаңа түрін жасауға, «қатысу рәсімін» жаңғыртуға, «алғашқы қауымдық» салтты қайта құруға ұмтылды. Театр - Лаборатория труппасын құру, қойылымдарды әзірлеу және қою іс-шараларының барлығы актерлердің рухани жаңғыруына қызмет етуге міндетті; көрермендер тек актерлердің «өзін-өзі жеңу» ерліктерінің куәгерлері ретінде қажет деген тұжырымды ұсынды. Гротовский үшін «түсіну, зерттеу – істеу» дегенді білдіреді. Тікелей тәжірибе арқылы ғана адамның шығармашылығының шарттары ашылады. Бұл тәжірибені актер тренингте алады. Ол өзінің көркем - мәнерлі мүмкіндіктері (Гротовский шексіз деп санады) және басқа адамның көзі алдында өзін - өзі «шығармашылықта» көрсету қабілеті. Гротовскийдің «шығармашылық сапарының» барлық кезеңдеріндегі тренингтер үздіксіз дамып отыратын практикалық білімнің құралына айналды.

Гротовский актердің бойында оның қиялына, жеке ассоциацияларына негізделген жасампаздық қабілетін саналы түрде босатудың белгілі бір әдісін оңтайлы техникасын іздеді. Театр-Лабораториядағы актер шығармашылық үрдісінде оған бөгет болатын сол қарсылық нүктелері мен кедергілерді ашу жұмыстарымен айналысты. Сонда ғана бұл жаттығулар жеке ішкі тосқауылды жеңу құралына айналуы қажет еді. Әрбір нақты актерде әртүрлі болатын осы кедергілерді жою жаттығуларын әркім үшін жеке тандау арқылы шешім табылады. Театр-Лабораториядағы дайындықтарда әрбір жағдайларға байланысты нақты мәселелер талданып, олардың себебі анықталып, оны жою жұмыстары жүргізілетін. Гротовскийдің жаттығулары эклектикалық сипатта еді. Кейбіреулері актерлер ойлап тапқын немесе басқа жүйелерден алынған тренингтерден тұрады. Олардың көпшілігі әдістемелер мақсатына сай әзірленіп, қайта өңделіп отырды. Режиссер «Энтузиазм тонында» (1955)3 мақаласында «Театр туралы концепцияға ие бола отырып, бар дүниелерді пайдаланып, бірте - бірте көркемдік техниканы дамытуға болады деп жазады. Гротовский

концепциясының қалыптасуына Г.Крейг пен Б.Брехттің идеялары, К.С.Станиславскийдің «физикалық әрекеттер әдісі» және В.С. Мейерхольдтің биомеханикасы, Е.Вахтанговтың шынайы әдістемесі бар актердің сыртқы мәнерлілігін жинақтау саласындағы тәжірибелері; ырғақ, пантомима принциптері, үнділік Катхакали би театрының жаттығулары, жапон Но театры, Пекин операсы, Бали билерінің ықпалы зор болды.

Эудженио Барбой 1959-1962 жылдары қағазға түсірген жазбаларында режиссердің Театр - Лабораторияда өткізген дайындықтарындағы «қыздырыну»; «бұлшық ет пен омыртқаны қыздыруға арналған жаттығулар»; «аяғымен жоғары ұшу»; «секіру және сальто»; «аяқ жаттығулары»; «қолдар мен аяқтардағы зейінді шоғырландыру арқылы еліктеу жаттығулары»; «жүру кезінде кез келген тақырыпты ойнату»; «композицияға арналған жаттығулар»; «дауыс жаттығулары»; «дауысты ынталандыру»; «дыбыстарға арналған жаттығулар» т.с.с. актерлік техника жаттығуларынан Мейерхольд жұмыстанған принциптер мен дереккөздерге жүгіну басымдығын, атап айтқанда, Далькроздың гимнастикасына негізделгенін көруімізге болады.

Гротовскийдің пікірінше актерлік кәсіптің өзі актердің өнеріне әкелмейді. Керісінше, драмалық өнер - бұл құрал. Ал театр - ол бас тарту емес, өзіндік өмір салты деп қарастырған жөн деп есептейді. Актерге өзінің қорқынышын жеңуге көмектесетін амал бола алады. Жаттығулар кезінде актер дененің ауырлық орталығын, бұлшық еттердің жиырылуы мен босаңсуы механизмін, әр түрлі қозғалыстағы омыртқа қызметін анықтап, бөлек буынның немесе бұлшық ет мүмкіндіктерін байланыстыра отырып әрбір күрделі процесті талдай алады. Мұның бәрі жеке, ұзақ және кешенді зерттеулердің нәтижесі болып табылады. Тек «зерттеу» жаттығулары актердің организміне ішкері бойлап, оның ресурстарын жұмылдыра алады деп тұжырымдайды.

Режиссер Гротовский идеяларын швейцарлық психолог, психиатр Карл -Густав Юнгтен алды. Әйгілі психотерапевт сана шекарасында психозға қауіп төндіретінін зат бар екенін түсінгенін баяндап, бұл пікірге, ежелгі адамдардың жарқын отты бейнелері, тіпті мифтік кейіпкерлердің қатысы бар екенін айтқан. Юнг бұл мәселеге шығармашылықпен қарады. Ол көрген заттардың бәрін сөрелерге қойып, бұл бейнелерді психикалық шеткері тұратын ұжымдық бейсананың архетиптері деп атады. Гротовский алғашқы қауымдық мәнерлілік (экспрессия) көздеріне жетуге тырысты. Юнгтың ойына тәнті болған ол актердің құрбаны болып, толық актісіне айналуы мүмкін рөлді қалыптастыруға көмектесетін архетиптерді іздеді. Алайда, «Театр - Лабораторияның» мұндай «эксстатикалық» актерлік өнерінің мақсаты трансқа ену емес, жоғары қабылдау жағдайында дәл актерлік ойынға жету болды. Юнгке еліктеген режиссер адамзаттың махаббат, құрбандық, қорқыныш, азап, ерлік туралы идеяларын сахнаға шығару жолдарын іздеді. Сананың шекаралық формаларын зерттей отырып, Гротовский, төтенше жағдайларда адамдар стереотиптік мінезге дағдыланған кезде олардың көз алдында табиғи емес, жасанды түрде әрекетке жүгінеді деген қорытындыға келеді. Ал, оның соңғы шәкірттерінің бірі, американдық Томас Ричардт бұл процесті бақылай келе былай есіне алады. «Гротовскийдің актермен тікелей жұмыс істеу әдісін алғаш көргенде мен қатты шошып қалдым. Ұйымдастырған «акция» үшін біз спектакль үзінділерінің бірін дайындадық, Гротовский оны көруге келді. Бір сәтте ол бізді тоқтатып, сахнаға шығып актерлердің бірімен іс жүзінде жұмыс істей бастады. Ол әп - сәтте барлығын жаулап алды, жоқ, ол тіпті дауыл сияқты басып кіріп актермен жұмыс жасап, оған бағыт - бағдар бере бастады, оны қайта - қайта бір нәрсені қайталауға болмайтынын ескертті, бізге қарамастан актерларды жетекке алды, - шабандоз өзінің жылқысын қалай басқарса дәл солай Гротовский актерлерді басқарған болатын: актер бірден жұмыстың басқа сапалық деңгейіне секірді деуге болады. Гротовскийдің актерге бас салып, күш көрсетті, оған қандай талаптар қойғаны және оған қысым көрсеткені қаншалықты, - теріс мағынада емес, тілеу мағынасында десек, бұл әрекет актерді бірден таным тереңіне қосты[2].

Гротовскийдің актерлік тәжірибеге әкелген ең маңызды үлесі - театрдағы рөлдің функцияларын қабылдамау. Актер рөл ойнамайды, түрленбейді. Актер - адам, тазарған адам, кемел адам, өзі - өзімен қалған адам. Адам ағзасы - есте сақтау қабілеті. Артистің дене бітімінде Гротовский ойынға емес, ішкі өмірге себеп табады. Рышард Чесляк денесінің кемелдігін, оның денесінің «есте сақтау» және өмір сүру қабілетін, дененің импульстарын және осы серпінді иемденуін жаттығуларында көргендер осы құбылысты; «Рышард денесі философияның негізгі мәселесінің шешімі болып табылады, рух пен материя осы денеде біріктірілді, олар бір - біріне толығымен бағынады. Чесляк бұлшық еттерінің қозғалысы - ой қозғалысы. Бұл фантастикалық сезім», - деп сипаттаған.

1969 жылы 30 қарашада беделді американдық сыншы Эрик Бентли «Гротовскийге ашық хат» жариялады, онда ол спектакльдерді көруге жолы болған адамдар үшін бұндай спектакль бұрын- сонды болмаған, олар үшін «әсерлі сокқы» еді, және «Реформациясының әкесі Мартин Лютердің кезінен бастап собордың есіктері мұндай көріністі әлі күнге дейін көрмеді» деп жазды. Эрик Бентлидің хаты - тәжірибелі және бейтарап сыншының дәлелі. Ол өзінің «ашық хатында» Гротовскийдің жұмысы мен Театр - Лаборатория жетекшісінің «күнәларын» санаудан бастады. Бұның ішінде: «шамадан тыс

талапшылдық», «ұстамдылық», «фанатизм» деген де бар. Бірақ, уақыт өте келе, Бентли: «үшінші спектакльден кейін мен толқудың әсеріне түсе бастадым. Қойылым кезінде («Апокалипсис») мен кенеттен түсініксіз сезімді бастан өткердім: мен бұл туралы айтқанмын, өйткені, ол шыныменде ішкері терең, жеке тәжірибе болды. Кенеттен, олар айтқандай, маған өзімді және жеке өмірімді жақсырақ түсінуге мүмкіндік беретін ой келді. Және бұл ой құндылығын жоғалтпау үшін жұмбақ болып қалуы керек, бірақ оның маған келгенінің өзі, менің ойымша, кеңірек мағынаға ие. Оның үстіне, мен жай ғана қосуым керек: театрда менімен мұндай бірдеңенің болғаны есімде жоқ, - деп мойындайды[3].

Гротовский театры 1959 жылдан 1969 жылға дейінгі аралықта он жыл ғана өмір сүрді. Режиссердің шығармашылық ізденістері қоғам тарапынан қарсылыққа ұшырап, үнемі кедергілерге тап болып жатты. Бірақ Гротовский тәжірибиелерін тоқтатпады. «Доктор Фаусттың қайғылы тарихы» қойылымын жасаған актер Збигнев Цинкутиске 1964 жылдың басында хат жазып: «Мен сіздермен бірге осындай жақсы дайындықтар жасағанда өзімді - өзім аштым. Күллі адамшылық, барлығы, менің қаным, терім мен ұлпам, тыныс алуым, барлық бес сезіміммен түсінгенім - Сіздер білесіздер - менің мамандығымда, және жұмыс уақытында сізге бергім келді, трансфуздеудегідей құйғым келді. Сіздің табиғатыңызды бөтен нәрсемен басқым келгендіктен емес, бірақ мен әр адамның меншігіне тиіселі, өзіне ғана тән болатын, сондықтан оны жандандыруға соншалықты қиын нәрсені оятқым келді», - деп өз идеяларының мәнін баяндап, қоғамда, ұжымда болып жатырған түсініспеушіліктерді мүлде елемеді.

1966 жылы Гротовски театрының Еуропадағы (Швеция, Дания, Голландия, Бельгия) бірінші шетелдік гастрольдік сапары «Акрополь» және «Қайсар ханзада» спектакльдерімен, Париждегі Ұлттар театрының X фестиваліндегі қойылымдармен өтті. Осыдан кейін Питер Брук өзінің «Бос кеңістік» кітабында «Қасиетті театр» тарауын арнап, «Гротовский бірегей», - деп жазады. Шағын поляк театрының сахнасында пайда болған спектакльдер әлемдік театр процесін өзгертті: Гротовскийдің осы жылдардағы теориясы мен тәжірибесі театр эстетикасының көптеген мәселелерін қайта қарауға мәжбүр етті.

70 – жылдардан бастап Гротовский театрдан бірте- бірте алыстап, драмалық пьесаларын қоюды тоқтатты. Ол Орталық Азия мәдениетін терең үңіле зерттеуге талпынды. Режиссер дидактикалық жұмыстармен кеңінен айналысып, поляк және шетелдік актерлер үшін сабақтар мен параттеатрлық тағылымдамалар өткізді. «Белсенді мәдениет» бағдарламасына (1970 ж. тұжырымдалған) сәйкес ол бұрынғы көрермендерді сабақтарына шақырып тұлғааралық қарым- қатынасты жаңа көзқараста - «мереке» өлшемімен қарастыруды қолға алды. Бұл жаңа, «жанды мәдениет» басқа адаммен бетпе- бет кездесуден басталуы керек болатын. Актер мен көрерменнің «өзара әрекеттесуі» нәтижесінде жұртшылықтың сезіміне эмоционалды қосылу жолдарын іздеді.

Гротовскийдің театр - Лабораториясы өз атауын бірнеше рет өзгертті: 1965 жылы - «Актер әдісін зерттеу институты», 1970 жылы - «Актер институты», 1975 жылы - «Институт - Лаборатория» және бірден «Ұлттар Театрының ізденіс университеті». 1986 жылы ол Италияның Понтедера қаласына қоныстанып, өзінің шәкірті Томас Ричардспен бірге көрермендерден толығымен жабық мекеме «Ежи Гротовски мен Томас Ричардс жұмыс орталығы» (Workcenter of Erzhay Grotowsky and Tomas Richards) деген атпен өздерінің орталығын ашты. Гротовский шығармашылық алаңда әр түрлі салт - дәстүрлер элементтерін және олардың адамға әсерін зерттеді. Бұл орталық әлем театры тарихында актерлік техниканы зерттеген бірегей шеберхана ретінде әлі де қызметін жалғастыруда.

Қолданылған әдебиеттер тізімі.

1. Захава Б. Е. «Мастерство актера и режиссера» Изд. 3-е, испр. и доп. Учеб. пособие для институтов культуры, театральных, и культ.-просвет. Училищ. Москва, «Просвещение», 1973 г. Стр. 233.
2. Richards T. The Edge-point of Performance. Pontedera. 1997 // Dialog. 1999. № 6. S. 117.
3. Bentley E. Dear Grotowski: An Open Letter // TheNewYorkTimes. 1969. 30 November.

**ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ РЕЖИССЕР Т. ОСТЕРМАЙЕРДІҢ САХНАЛЫҚ
ҚОЙЫЛЫМДАРЫНЫҢ ЗАМАНАУИ СИПАТЫ**
ЕРМҰХАН Айжұлдыз Серікқалиқызы, СУЛТАНОВА Мендигүл Есламғалиевна
М. Өтемісов атындағы БҚУ
Орал, Қазақстан
s_mendi@mail.ru

Аннотация

Мақалада режиссер Томас Остермайердің шығармашылығы арқылы театр өнеріндегі заманауи қойылымды ұйымдастырудың негізгі ұстанымдары сипатталып, сахнада жұмыс жасау принциптері қарастырылады.

Кілт сөздер: режиссура, шығармашылық, пьеса, актер, қойылым.

Аннотация

В статье описаны основные принципы организации современных театральных постановок через творчество режиссера Томаса Остермайера и принципы работы на сцене.

Ключевые слова: режиссура, творчество, пьеса, актер, спектакль.

XX ғасырдың басындағы батыс театры күрделі өмір көріністерінің қайшылықтарын, адамның рухани талап - тілектері мен арман - мүдделерін жан - жақты аша отырып, шынайы бейнелеуге ұмтылды. А.Антуан, О.Брам мен М.Рейнхардт жетекшілік еткен сол сияқты басқа да театрларда реализмнің жаңа қырларын ашуға, қойылымның бейнелі шешімін іздеуге баса назар аударылды. Актерлер ансамблі, көңіл-күй, ырғақ пен кідіріс, сөз астары мен суретші еңбегі өзара тоғысып, түп - түгел сахналық бейне жасауға бағытталған қойылымдар іріктеліп шыға бастады. Театрдағы стиль мен шарттылық қағидасын алға тартып, қолданған символистік режиссурада музыкалық ырғақ пен қимыл - қозғалыстың мән - маңызын айрықша бағалады. XX ғасырдың екінші жартысынан бастап әлем елдеріндегі театрдың жаңа үлгі - түрлерінің даму процесі күрделі де әр алуан жағдайды бастан кешірді. Театр режиссурасының қарқынды дамуы сахна өнеріне жаңа көзқарастардың пайда болуына ықпал жасады. Сол кезеңде ел аузынан түспеген әйгілі режиссерлардың өнері мен шығармашылығы театр саласына тың идеялар мен жаңа формаларды алып келді. Солардың бірі, қазіргі замандағы ең атақты еуропалық театр режиссерлерінің бірі, әйгілі Берлин Шаубюн театрының көркемдік жетекшісі Томас Остермайер. Шаубюн театрының сахнасында классикалық драма үнемі заманауи сипатқа ие болып, ал жаңа пьесалар эпикалық ауқымдағы спектакльдер үшін материалға айналып отырады.

Остермайер –уақыт байланысын тамаша шеберлікпен қалпына келтіретін режиссер деген сыншылар бағасын алған маман. Ол туындыларында авторларды классиктер мен замандастар деп бөлмейтін, сахналау үшін таңдалған кез келген шығармада өзекті және ескірмейтін мотивтерді аша білді. Остермайердің кәсіби көзқарасында Шекспир, Ибсен, Ведекинд, Брехт және Сара Кейн, Ларс Нурен, Кэрил Черчилл және Мариус фон Майенбург тең дәрежеде.

Остермайер 1968 жылы дүниеге келген, 1990 жылы Берлин өнер академиясында режиссурамен айналысып, 1991 жылы Эрнст Буш драмалық өнер академиясына қабылданды[1]. 1998 жылы Марк Равенхиллдің (Shopping & Fucking) «Шопинг және флять» пьесасын қойып «Theatretreffen» ұлттық театрлық байқауының назарына ілікті. Осы жұмыс арқылы Авиньон және басқа да маңызды театр фестивальдеріне бірнеше рет қатысқан Остермайердің халықаралық даңқы басталды.

Остермайердің 1999 жылдан бері есептегенде «Нора», «Сұраныс бойынша концерт», «Гамлет», «Халық жауы», «Венециядағы өлім» тақырыбындағы негізгі спектакльдері бар. Оның қойылымдары адам денесін, характерін және өмірін анатомизациялап талдайды. Қойылымдарында кейіпкерлердің, жеке адамның ішкі жан дүниесі, қасиеті мен кемшілігі ашылады. Кез келген кейіпкерді, мейлі ол Гамлет, Ричард немесе Королева Маргарет болсын, таныс бетперденің, танымал бейненің иесі деп қарастырмайды. Режиссер бір адамның емес, бүкіл адамзаттың шынайы болмысына үңіліп, жаһандық тұрғыдан ойланған. Оның сахналық туындылары өте әлеуметтік; ал кейіпкерлер анда-санда аудиторияға жүгініп, көрерменді жай сыбайлас емес, өз пікірін еркін білдіруге мүмкіндігі бар нысан ретінде қабылдайды. Бұл ретте Г.Ибсеннің «Халық жауы» пьесасы бойынша қойылған спектакль мысал бола алады. Доктор Стокман (актер Кристоф Гэвендтің орындауында) мінберде тұрып, жергілікті суайт өтірікшілерді ұстауға тырысып, «халықты» әділдікке шақырады, бұл курорттық қаланың емдік суларының ластануымен байланысты мәселе тұғын. Спектакль кезіндегі актерлердің Стокманға оның бетін, киімін, пәтерді сөзбе -сөз өзгертетін түрлі -түсті бояу толтырылған қаптарды лақтыратын сахнасы оқиғаны ойын - сауық тартымдылығы бар алаңдағы манифест деңгейіне көтереді.

Остермайердің «Ричард III» (2015) және «Гамлет» (2008) екі спектаклінің араларында он жылға жуық уақыт болғанына қарамастан, олар дилогия сипатына ие. Шекспир драматургиясының

оғаш, мистикалық мәнерін өзінше түйсінді. Оқиғаларында «зілді салқындық» өктемділігі басым, ал «өлкісе» - кейіпкерлер әрекеттеседі. Бірақ, күңгірт, басқа әлемнің үстемдігіне қарамастан, Остермайер өз қойылымдарында өшпенділік, «махаббат ауруы», кек, өмірдің дәлелі болып табылатын барлық нәрсенің отын лаулатып жағады. Мысалы, «Гамлетте» есінен адасқан дат ханзадасы қорыққаннан эзер тұрған Офелияның денесін әкесінің бейітінің басына лақтырып, оның ар - намысына қол сұғуға тырысады. Бұл екі қойылымдағы алаңның да өзіндік сипаты бар. «Ричардта» бұл жертөле, айнала мүк басқан орман, оларда әлдеқашан адам болудан қалған, өшпенділік пен азаптан бұзылған тіршілік иелері тұрақ тапқан. Баспалдақ апаратын саңылаудан қызыл шам жарқырап, бу бұрқырайды, онда жұмыс істеп жатқандар тозақтың тұрғындары, осы қорқынышты «жын тәріздес» патшалықтан хабар беріп тұрғандай.

Гамлетте әрекет төменнен жарықтандырылған шағын алаңда өтеді. Оның айналасындағылардың бәрі дымқыл топыраққа толы, онда кейіпкерлер үнемі балшыққа былғанады. Бұл сахнада режиссер «біреулер жасаған былық бәрімізді балғайды» деген ойын жеткізген. Томас Остермайер суретші Ян Паппелбауммен бірге Гамлеттің әкесінің бейітін бүкіл сахнаның дәл ортасына қояды. Кісі өлімі «тағдыр» сияқты, бүкіл отбасыға төніп тұр, өзін үнемі еске түсіріп, ар - ожданды азаптайды. Дания князі Клавдийдің «әкелік сүйісінен» кейін, өлімші жылан шағып алғандай, ханзада шағын төмпешікке екпеттеп құлап түседі. Суретші мен режиссер қойылым сахнасында минимализмді шебер пайдаланған.

Томас Остермайердің қойылымдарының рухы ғаламға ұқсайды. Бұл жерде адамды өмірге әкелетін тылсым табиғат емес, адам әлемді жасайды, оны қалыптастырады, бірде тұңғық құлдырайды, сосын биікке көтереді. Картезианство (Декартизм) философиясының кейбір аспектілеріне сүйене отырып, дүниенің кеңеюіне қатысты мәлімдемені еске түсіру керек. Мәселе мынада: бар кеңістіктің бәрі тәндік, осылайша, бос болудың мүмкін еместігі және оның абсолютті «толықтығы» расталады. Сондықтан, «мен өзімнің денеммін, ең болмағанда менде қандай да бір нәрсе бар, ал екінші жағынан, менің денем табиғи субъектінің бір түрі, менің интегралды болмысымның алдын ала нобайы. Адам денесі рухтың тасымалдаушысы және онсыз елестету мүмкін емес. Біреуі екіншісімен байланысты және үйлесімділік хаоспен тепе - теңдікте болатын әлемге ұқсайды» деген пікірді ұстанады Остермайер.

Режиссер таң қалдырумен қатар («эпатажность» сөздің жақсы мағынасында) өзінің қойылымдарында барлық техникалық жаңалықтарды енгізуді ұнатады. Бұл кадрлар проекторға таратылатын камералар немесе «гүріл шу», естілетін ән, монологты орындауға арналған микрофондар болуы мүмкін. Шын мәнінде, Остермайер адамның «қатыгез» табиғатын өте сезімталдықпен түсінді. Гамлетте де, Ричардта да бұл бірінші планға шығарылады. Кейіпкерлерге бәрі «рұқсат етілген», мұнда ешқандай заң жоқ. Мәселен, Гамлет әкесінің өлтірілгенін, бұл кісі өлтіргеннің кім екенін, анасының сатқындығын біле тұра, адамдықтың бәрін шетке ысырып, жабайы, аңдысқан хайуанға тән қылық жасайды. Гертруда болса сахнаға күннен қорғайтын көзілдірік киіп шығып «Көзіңді қарашықпен жанға айналдырдың, Ал онда әр жерде қара дақ бар...» деп ұлынан көзін, ішкі дүниесін жасыруға тырысады. «Ішкі дене» (М.М. Бахтин бойынша) адамның эмоциясын, оның қажеттіліктерін, шындыққа қатынасын қамтитын организм. Осының барлығына актер тиесілі, ал көрермен үшін ол «сыртқы дене» ретінде көрінеді[2]. Сол сияқты Остермайердің «Гамлетінде» кейіпкерлері жан-жақты эмоциялық бояуларға толы үлкен ыдыстар іспетті. «Сыртқы дене» танымдық, этикалық және эстетикалық категориялармен, ондағы пластикалық және бейнелік құндылықтар болып табылатын сыртқы көрнекі және тактильді сәттердің жиынтығымен біріктіріліп, қалыптасады. Оның қойылымдарында тұлға категориясы басымдыққа ие, және даралық мәселесі үнемі қадағаланып отырады. Әрбір кейіпкердің А нүктесінен В нүктесіне дейінгі өз жолы бар, ол өткеннен кейін өмір аяқталады («Гамлет», «Ричард III») немесе тағдырдың жаһандық бетбұрыс кезеңі («Халық жауы») басталады.

«Гамлет» пен «III Ричард» қойылымдарында режиссер бірінші кезекке адамның негізгі қажеттіліктерін қояды. Адамның ішкі тәндік қасиетінде басты қағида ретінде, яғни өмір сүру үшін қажеттіні тұтыну мотивін бөліп көрсетеді. Бұл адамның шынайы тағдыры, ал Остермайер бұл шындықты гротескке жеткізеді. Сахналардың бірінде Гамлетке үлкен қарын жапсырып, үстіне тар водлазқа кигізеді. Бірде ол көрермен залына жүгіріп шығып, түсініксіз дыбыстарды айтып, айналасындағы бейкүнә адамдарға жұдырығын сілкілеп сұс көрсетеді. Бұл Остермайердің қойылымдарына тән дүние. Кейіпкерлерді әдейі «әсірелеу» десек те болады. Ол гипертрофияланған, пішіні бұзылған, «дислокацияланған», дұрыс емес, қалыптан тыс пішіндер арқылы адамның ішкі дүниесіне үңілуге тырысатындай. Мәселен, Ричард ұйқыға жатқанда ол өлтірген адамдардың рухы оған келсе байқалмасын деп, бетіне қалың жақпамай жағады дағы, сөйтіп қорқыныш пен шатасудың эмоциясын жасыруға тырысады. Немесе, ортаға үстел шығарылып оның үстіне патша тағы орнатылды, ал кемшінкемік Глостер оған әрең көтерілетін сахна «билік есебінен өзін биіктете

түсемін деген адамның сүреңсіз сұлбасын елестетсе, енді бірде, материалдық дүние кейіпкердің бойына сіңіп, ішкі жанжалдың көрінісіне айналуы ретінде Ричардтың «елеусіздігі» мен болмыстың басымдылығы атойлап тұрғандай көрінеді.

Жалаңаш денелер, құпиясыз және әшекейсіз берілген адам - бұл режиссерді қызықтыратын тағы бір маңызды бөлік. Гамлетте «тәндік» өзгеше сипат алады. Кейіпкерлердің денелері азаптан бұралып, сезімдерін нәпсіқұмарлық жеп жатқандай. Киім ауыстыратын, дененің белгілі бір бөліктері ашылатын көріністер (мысалы, «Тышқанға қақпан» сахнасында, Гамлеттің шілтерлі іш киім, шұлық және жасанды шаш киіп, өз анасына ұқсау әрекеті), мұның бәрі қаһарман мінезін айшықтайтын өзіндік сұлба, түр тудыратын мәнерлі әдіс ретінде қызмет атқарып тұр. «Гамлетте» де, «Ричардта» да бейнелердің шексіз өзгеруімен болатын маскарад сипатының басымдығын байқауға болады.

Т.Е. Цветус-Салхованың «Мәдениеттану зерттеулеріндегі «дене» және «тәндік» еңбегінде «адам өмір бойы табиғи түрде өзгертінін, метаморфозаларға ұшырайтынын» айтады[3]. Сол сияқты Остермайер кейіпкерлерінің де сыртқы келбеті олардың ішкі дүниесімен, тұрақты динамикадағы болмысымен тікелей байланысты. Қойылымдарындағы «қайта туылу», өмірдің белгілі бір кезеңінде, белгілі бір жағдайлардың әсерінен адам еріксіз өзгереді, әртүрлі ұстанымдарға, өмірге басқаша көзқарасқа ие болады деген тұжырымын режиссер сахнаның мәнерлі тілімен замануи сипатта жасап жүрген шебер. Томас Остермайердің сахналық туындылары театр өнеріндегі жаңа тенденцияларды насихаттау үшін бағдар – нысан болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. https://ru.wikibrief.org/wiki/Thomas_Ostermeier
2. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. М., 1979, с. 59.
3. Т.Э. Цветус-Сальхова. «Тело» и «телесность» в культурологических исследованиях. 2011. 71 с. Статья представлена научной редакцией «Культурология». <http://journals.tsu.ru/uploads/import/864/files/351-070.pdf>

ЎЗБЕКИСТОННИНГ ЧЎЛ МИНТАҚАЛАРИДА ТУРИЗМНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МЕХАНИЗМЛАРИ

РАХМАТУЛЛА Хаитбоев

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти
Самарқанд, Ўзбекистан
temursayyoh@mail.ru

Аннотация

Мақола Ўзбекистоннинг чўл минтақаларида туризмни ташкил қилиш ва ривожлантириш механизмларини ишлаб чиқишга бағишланган. Шунингдек, бу механизмларни яратиш бўйича тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: экспедиция, питомник, мувофиқлаштириш, бошқариш, ҳисобот, ҳудуд, минтақа, ўрмон, биологик хилма-хиллик, фонд, фотоаппарат, грант.

Keywords: expedition, breeding center, coordination, control, report, area, zone, forest, biodiversity, foundation, camera, grant.

Кириш. Ҳозирда бозор муносабатлари Ўзбекистон Республикаси туризми олдида анча мураккаб шартларни келтириб чиқарди. Туризм тизимини тубдан қайта ташкил қилиш, туризмни бошқаришнинг марказлаштирилган механизмларидан фарқ қилувчи амалий иқтисодий механизмларни ишлаб чиқиш заруратлари келиб чиқди.

Мамлакатимизда туризм соҳасининг ривожланишига қаратилган илмий адабиётларнинг таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, ҳозирги вақтда, Ўзбекистон Республикасида туризмнинг миллий моделини шакллантириш жараёнлари давом этмоқда. Ушбу моделда мамлакатда ривожлантирилаётган туристик бозор ҳар қандай бозорлар каби мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳолатларига ижбий тасир кўрсатиши исботланиши лозим. Шунинг учун ҳам, давлат томонидан туризмни ривожлантириш, туристик хизматлар бозорини шакллантириш, иқтисодий тартибга солиш усуллари ва дастакларини қайта ислоҳ қилиш, туризмнинг ташкилий бошқарув таркибларини такомиллаштириш, унинг экспорт салоҳиятини ошириш ва энг асосийси, хорижий сармояларни жалб қилиш шароитларига тегишли услубий ва амалий ёндошувларни ишлаб чиқиш муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади.

Мавзунинг долзарблиги. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг «Ўзбекистон Республикасининг туризм соҳасини жадал ривожлантиришни таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2016 йил 2-декабрдаги ПФ-4861 сонли Фармони мамлакатимизда миллий туризмни ривожлантиришда истиқболли йўналишларга имкониятларни яратди [1]. Президент фармонида:

- *“Мамлакатда туризмни жадал ривожлантириши, мавжуд улкан туризм салоҳиятидан янада тўлиқ ва самарали фойдаланиши, анъанавий маданий-тарихий туризм билан биргаликда туризмнинг бошқа салоҳиятли турларини комплекс ривожлантиришининг миллий ва ҳудудий дастурларини ишлаб чиқиши ва амалга ошириши”* белгиланган.

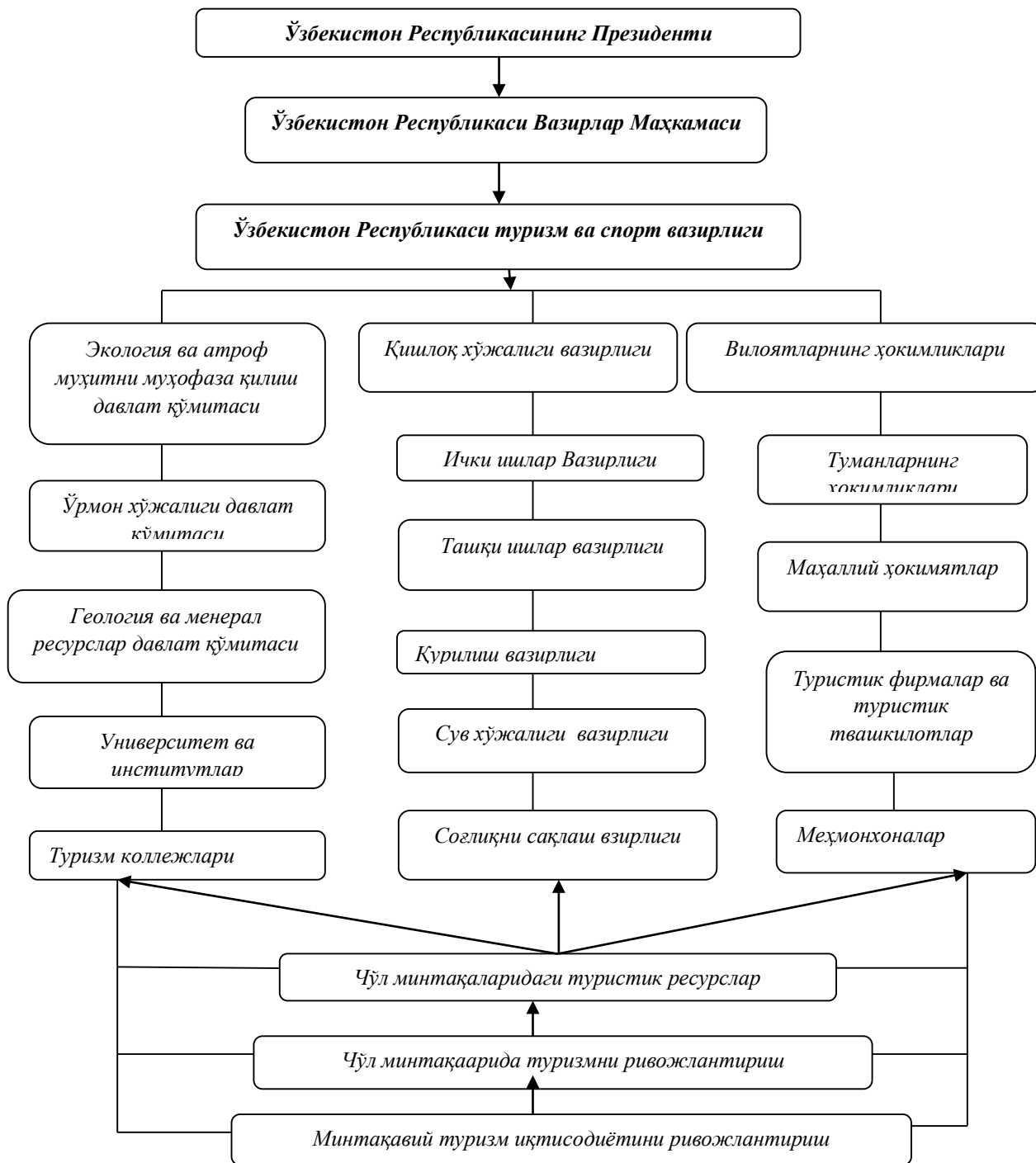
Биз, Фармондаги “туризмнинг бошқа салоҳиятли турларини мажмуали ривожлантиришнинг миллий ва ҳудудий дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш” белгиланишига асосий эътиборимизни қаратишимиз керак. Чунки, Ўзбекистон миллий туризми ҳозирга келиб ҳам, нотекис, асосан тарихий шаҳарларимизда, ислом оламидаги азиз алломаларнинг зиёратгоҳларида ривожланмоқда. Президентимизнинг фармон ва қарорларининг бажарилиши эса миллий туризм ривожланишидаги мавжуд нотекис ривожланишга барҳам беради. Шунинг учун ҳам, бизнинг илмий-амалий тадқиқотларимиз Ўзбекистоннинг 70% ҳудудларини эгаллаган чўллар минтақаларида туризмни ривожлантириш муаммоларининг ечимларини топишга қаратилган[5].

Ўзбекистоннинг чўлларида 85 йилдан бери илмий-тадқиқотлар олиб бораётган Қорақўлчилик ва чўл экологияси илмий-тадқиқот институтининг кўп йиллик ва сўнгги йилларидаги ҳисоботларини ўрганишдан, бу институтнинг олимлари билан бўлган учрашувлардан ва улар билан чўл минтақалари бўйлаб ўтказилаётган илмий экспедицияларида қатнашишдан маълум бўлдики, чўл минтақаларидаги туристик ресурсларга ички ва халқаро туристик ташрифлар ўтган асрнинг 70 йилларидан то ҳозиргача амалга оширилмоқда. Аксарият ҳолларда бу туристларни-ходимларни илмий-тадқиқот институтлари ва илмий-тадқиқот марказлари кутиб олиб ўзаро ҳамкорлик қилишмоқда.

Тадқиқот натижалари. Муаллиф 1998-2005 йилларда Ўзбекистон қорақўлчилик ва чўл экологияси илмий-тадқиқот институтининг олимлари билан халқаро грант лойиҳалари бўйича АҚШ, Франция, Австралия, Суриялик олимлар билан ҳамкорликда ишлади. Чет эллик олимлар илмий экспедициядан ташқари бўш вақтларда асосан чўл табиатига қизиқишарди. “Қизилқум” давлат табиат кўриқхонаси, Бадай тўқай халқаро резервати, чўллардаги тажриба марказларига ва “Жайрон” халқаро экомаркази ҳисоботларида ҳам чет эллик туристларнинг ташрифлари ҳақида қайдлар бор[5. 6.].

Худди шундай қайдлар ҳозирги Қорақўлчилик ва чўл экологияси илмий-тадқиқот институтининг “Қарнобчўл”, “Нурота” дала тажриба станцияларида ҳам жуда кўплаб рўйхатга олинган. Чўлга яқин шаҳарлар ва қишлоқларнинг аҳолиси баҳор ойларида атайлаб чўлнинг хуштам оқ кўзиқоринини териш ва чўлдаги ўрмонларда дам олиш учун чиқиши одатий ҳолларга айланган.

Булардан хулоса қилиш мумкинки, чўл ва адирларнинг туристик ресурсларидан ички туристлар ҳам, халқаро туристлар ҳам фойдаланишмоқда. Лекин, чўл ва адир минтақаларидаги туристик ресурслардан фойдаланувчи туристик фирмалар, туристик ташкилотлар ва меҳмонхоналар фаолиятини мувофиқлаштирган ҳолда бошқаришнинг йўқлиги натижасида чўл минтақаларига ташриф буюраётган ҳар қандай даражадаги туристларнинг рўйхатини ва бу туристларнинг қайси туристик ресурслардан фойдаланаётганлигини таҳлил қилиш қийин.

1-Расм. Ўзбекистоннинг чўл минтақаларида туризмни ташкил қилиш ва бошқариш механизми

Ушбу ишни яхши йўлга қўйиш учун бепоён чўл ва адир ҳудудларидаги туристик ресурслардан фойдаланиб, туризмни ривожлантиришни бошқариш марказлашган бўлиши ва бу бошқарувда вазирликлар, Ўзбекистонда туризмни ривожлантириш давлат қўмитаси, институтлар, турфирмалар, туристик ташкилотлар, меҳмонхоналар ва туризм мутахассисларининг биргаликдаги, ягона ҳамкорлиги талаб қилинмоқда(1-Расм).

Чўл ва адир минтақаларидаги табиий ресурслар, биологик хилма-хиллик ресурслари, ер, ўрмонлар ва сув фондлари турли хил вазирликлар

тасарруфида ҳисобланади. Табиат қўриқхона ва буюртмахоналари, табиий ландшафтлардан фойдаланиш, табиий бойликлар устидан назорат қилиш Ўзбекистон республикаси экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси маъсуллигида. Чўлдаги тўқай ва ўрмонлар Ўзбекистон Республикаси ўрмончиликни ривожлантириш давлат қўмитасига қарайди. Сув ҳавзалари, дарёлар ва сув омборлари Ўзбекистон Республикаси қишлоқ ва сув хўжалиги вазирликлари ихтиёрида. Бу улкан ҳудудлардаги туристик ресурслардан туризмда фойдаланиш учун қайд қилинган давлат қўмиталари ва

вазирликларнинг рухсатлари, келишувлари лозим бўлади. Бу эса вақт ҳисобидан жуда чўзилувчан жараёндр.

Ўзбекистоннинг чўл минтақаларида туризмни ривожлантиришда мураккаб муаммоларнинг яна бири бу минтақалардаги табиат кўриқхоналари ва табиат буюртмахоналарида экотуризмни ривожлантириш ҳисобланади.

Фикримизча 1-Расмдаги бошқарув ва туризм соҳасидаги ташкилотлар, институтлар, ҳокимликлар ва Ўзбекистонда туризмни ривожлантириш давлат кўмитасининг ўзаро мустаҳкам ҳамкорлиги улкан чўл ва адир минтақаларида туризмни ягона мақсад йўлида ривожлантиришга асос бўлади. Ушбу ишни яхши йўлга қўйиш учун бепоён чўл ва адир ҳудудларидаги туристик ресурслардан фойдаланиб, туризмни ривожлантиришни бошқариш марказлашган бўлиши ва бу бошқарувда вазирликлар, Ўзбекистонда туризмни ривожлантириш давлат кўмитаси, институтлар, турфирмалар, туристик ташкилотлар, меҳмонхоналар ва туризм мутахассисларининг биргаликдаги, ягона ҳамкорлиги талаб қилинмоқда (1-Расм).

Ўзбекистоннинг чўл минтақаларида туризмнинг турларини ривожлантириш. Ўзбекистоннинг чўл минтақаларида туризм соҳасини ташкил қилиш ва ривожлантиришда асосий эътибор албатда туризмдаги турларнинг ресурсларига берилиши керак. Иккинчидан, чўл минтақаларида ички туризм соҳасини ривожлантиришда жуда мураккаб муаммолар келиб чиқмайди. Чунки, ватанимиз аҳолисининг мамлакатимиз бўйлаб ҳоҳлаган вақтда сайёҳатларга чиқишида ҳеч қандай чекловлар қўйилмаган.

Чўл минтақаларида халқаро туризмни ривожлантиришда эса анча тўсиқларга дуч келишимиз мумкин. Бу тўсиқлардан ўтиш учун биринчидан, чўл минтақаларида халқаро туризмни ривожлантиришнинг ҳуқуқий-меъёрий асослари яратилган бўлиши керак. Бу ҳуқуқий меъёрлар туризмнинг турлари бўйича чўл минтақаларидаги қайси туристик ресурслардан халқаро туризмда фойдаланиш мумкинлигини ва фойдаланиш имкониятларини аниқлаб бериши лозим.

Чўл минтақаларининг катта ҳудудларни эгаллаганлиги қазилма конларнинг ишлаётганлиги ва стратегик минерал ресурсларнинг олинаётганлиги туфайли бу минтақаларнинг баъзи бир ҳудудлари туристлар учун ёпиқ бўлиши мумкин. Чўл минтақаларида халқаро туризмни ривожлантиришнинг ҳуқуқий-меъёрий асослари чўл ҳудудларида туризмда фойдаланадиган туристик объектлар ва бу туристик объектларга ишланадиган туристик маршрутларнинг ўтиши ва фаолият кўрсатиши йўллари ва манзилларини аниқ кўрсатиб бериши керак [3].

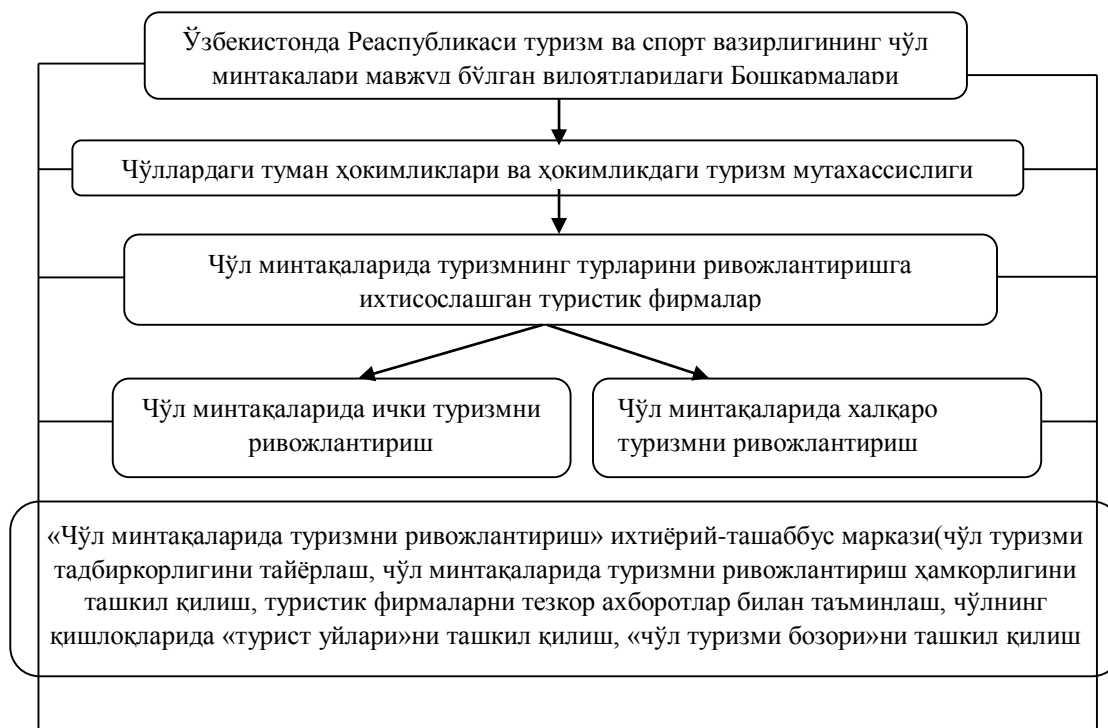
Сўнги йилларда мамлакатимизга келаётган хорижий туристлар оқимида археологик туризмнинг талабгорлари Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм ва Сурхондарё вилоятларидаги қадимий шаҳарларнинг қолдиқларига кўпроқ қизиқишмоқда. Айниқса, Тошкентдаги туристик фирмаларнинг “Тарих ва замонавийлик” мавзуларидаги халқаро туристик маршрутлари Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилоятларидаги қадимий қалъаларга ишлаб чиқилган бўлиб тобора жаҳон миқёсларида оммавийлашиб бормоқда. Шунинг учун ҳам чўл минтақаларида халқаро археологик туризмни ривожлантиришнинг имкониятлари катта. Бу йўналишга мамлакатимизнинг чўл ҳудудларида сақланиб қолган қадимий сув иншоатлари сардобаларни ҳам қўшиш мумкин.

Чўл минтақаларида 3 та табиат кўриқхоналари, битта Сармишсой миллий парки ва 10 та табиат буюртмахоналари мавжуд. Шунингдек, чўлларнинг ҳайвонот дунёси ва ўсимликлар олами, халқаро “Қизил китоб” ва Ўзбекистон республикасининг “Қизил китоби”даги ҳайвонларни халқаро миқёсларда қизиқарли туристик ресурслар ҳисоблаб чўл минтақаларида халқаро экотуризмни ривожлантиришнинг катта имкониятлари мавжуд [3.4.5.6.].

Ўзбекистоннинг чўл минтақаларида туризм соҳасини ривожлантиришда чўл минтақаларида жойлашган вилоятлар ҳокимликлари ҳукуматимизнинг туризмни ривожлантиришдаги ҳуқуқий-меъёрий асослари доирасида иш кўришлари ва ташаббускор бўлиши лозим. Чўл минтақалари улкан ҳудудларни қамраб олганлигидан туризмни ривожлантириш бошқармасининг туманлар ҳокимликларида ҳам штат бирлигидаги вакили бўлиши керак. Келтирилган мулоҳазалардан маълум бўладики чўл минтақаларида ички туризмни ҳам, халқаро туризмни ҳам ривожлантирувчи туристик ресурслар мавжуд. Шунинг учун ҳам чўл минтақаларида фаолият кўрсатувчи ва ташкил қилинувчи туристик фирмалар ва туристик ташкилотлар туризмнинг қайд қилинган йўналишларига ва туризмнинг турларига ихтисослашган бўлиши талаб қилинади.

Мамлакатимизнинг миллий туризмида ўзаро ҳамкорлик ва бири-бирини қўллаб қувватлаш жуда суғ даражаларда ҳисобланади. Европа давлатларида бу ҳолатни акси. Шунинг учун ҳам, «Чўл минтақаларида туризмни ривожлантириш» ихтиёрий-ташаббус маркази (чўл туризми тадбиркорлигини тайёрлаш, чўл минтақаларида туризмни ривожлантириш ҳамкорлигини ташкил қилиш, туристик фирмаларни тезкор ахборотлар билан таъминлаш, чўлнинг қишлоқларида «турист уйлари»ни ташкил қилиш, «чўл туризми бозори»ни ташкил қилиш ва бошқ.)ни ташкил қилиш вилоят

хокимликлари нинг ўз вилоятлари ҳудудларида туризмни бир текис ривожлантиришига ёрдам беради(2-Расм).

2-Расм. Чўл минтақаларида ички ва халқаро туризмни ташкил қилиш ва ривожлантириш механизми

Хулосалар:

1.Ўзбекистоннинг чўл минтақаларида туризмни ташкил қилиш ва ривожлантириш ҳукуматимиз раҳбарлигида, вазирликлар, чўллардаги вилоятлар ҳокимликлари, Ўзбекистон Республикасининг давлат қўмиталари ва Ўзбекистон Республикаси туризм ва маданий мерос вазирлиги иштирокида амалга оширилиши мақсадли бўлади.

2.Ўзбекистоннинг чўл минтақаларида туризмни ташкил қилиш ва ривожлантиришда давлатимизнинг қўллаб-қувватлаши (давлат маблағлари ҳисобидан туризмнинг ташкилий-иқтисодий муаммоларини ҳал қилиши, имтиёзли кредитлар ажратиши, меҳмонхона уйлари ташкил қилиб бериши, туризм тадбиркорларини тайёрлаши, йўл-транспорт коммуникацияларини қуриб бериши, электр ва сув таъминотини яхшилаши ва бошқ..) объектив зарурат ҳисобланади.

Тавсиялар:

1.Чўл ҳудудларида туризмни ривожлантириш давлат аҳамиятига молик масала деб қаралиб «Ўзбекистоннинг чўл минтақаларида туризмни 2019-2025 йилларда ривожлантиришнинг давлат Дастури»ни ишлаб чиқиш;

2.Чўл минтақаларида яшаётган аҳолининг фарзандларини туризм коллежлари,институт ва университетларнинг туризм таълими йўналишларида имтиёзли ўқитишнинг мезонларини, ташкилий-иқтисодий тизимларини ишлаб чиқиш;

3.Чўл минтақаларида туризмни ривожлантириш учун бу ҳудудларнинг табиати, биологик хилма-хил ресурсларидан, давлат табиат қўриқхоналаридан ва давлат табиат буюртмахоналаридан, табиатнинг сўлим гўшалари ва дарё сохилларидан туризм мақсадларида фойдаланишнинг ҳуқуқий-қонуний меъёрларини Ўзбекистон Республикаси табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тегишли Вазирларликлар билан ишлаб чиқиши ва туризм соҳасига жорий қилишни жадаллаштириши лозим;

4.Чўл минтақаларида туризмни ривожлантиришда туристик ресурслардан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш, чўл табиатини муҳофаза қилишда қўшимча иқтисодий имкониятларни, бу минтақаларда туризмни истиқболда юксалтиришнинг иқтисодиётдаги ўрнини аниқлашни, ўрганишни бошлаш зарур.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1.Ўзбекистон Республикаси Президентининг -«Ўзбекистон Республикаси нинг туризм соҳасини жадал ривожлантиришни таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони2016 йил 2-декабрдаги ПФ-4861

2. Хаитбоев Р., Бобоев Ш., Туризм географиясида туризмни районлаштириш масалалари. Туризм инфратузилмасини ривожлантиришнинг методологик, услубий асослари. – Халқаро илмий-амалий анжуман, Самарқанд, 2014 йил 21-23 апрел.

3. Хаитбоев Р., Бобоев Ш., Ўзбекистоннинг чўл ва адирларидаги туристик ресурсларнинг таснифи ва тавсифи. Иқтисодиёт ва халқимиз ҳаёт сифатини юксалтиришда хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантиришнинг долзарб муаммолари. – Республика анъанавий илмий-амалий конференцияси материаллари. (VI-қисм). Самарқанд, 2015 йил 20-21 февраль - 102-105 б.

4. Хаитбоев Р., Бобоев Ш., Ички туризмни ривожлантириш масалалари. «SERVIS» журнали, Самарқанд, 2016, 3-сон – 49-53 б.

5. Хаитбоев Р., Ўзбекистон чўлларида туризмни ривожлантириш истиқболлари. Монография “Наврўз полиграф” МЧЖ, Самарқанд, 2021. -175 б.

6. Ҳайитбоев Р. Экологик туризм, Ўқув қўлланма, Фан ва технологиялар нашриёт матбаа уйи, Тошкент, 2021. -375 б.

ЎЗБЕКИСТОННИНГ МУЗЕЙЛАРИДА ТУРИЗМ ЭКСКУРСИЯ ХИЗМАТЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

АЗИЗА Толибова

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти
Самарқанд, Ўзбекистан

Аннотация

Мақолада Ўзбекистон туризмни ривожлантиришда музейлар экскурсия хизматларини ташкил қилиш ва ривожлантиришнинг долзарблиги келтирилган. Самарқанд шаҳаридаги йирик музейлардан туризмда фойдаланиш йўллари бўйича тавсиялар таклиф қилинган.

Калит сўзлар: музей, мозий, обида, минтақа, экскурсия хизматлари, тарихий мерос, миллий мерос, урф-одат.

Keywords:

Кирриш. Мутахассисликларнинг фикрича, туристларнинг асосий мақсади – дунёни билиш, дунё халқлари тарихи, маданий обидалари билан танишиш, уларни ўрганиш ва алоқаларни янада мустаҳкамлашдир. Туризмдан мақсад эса, дунё маданиятини ўрганиш, ҳар хил минтақаларда яратилган инсоний кадриятлар, меъморий ёдгорликлар билан танишиш, улардан завқланиш, инсон яратган мужизавий асарлардан илҳомланиш, турли халқлар маданиятини қиёсий ўрганиш, муқаддас диний зиёратгоҳларни кўриш, улардан руҳланиш, ибодатни амалга ошириш, инсоний бурчни амалга ошириш, ҳамда шулар орқали инсонлар орасидаги маданий–маърифий алоқаларни янада ривожлантириш ва мустаҳкамлашдан иборат.

Ўзбекистоннинг географик ўрни ниҳоятда қулай, ажойиб табиий иқлим шароитларига эга эканлигидан ташқари, у инсоният маданий тараққиётида ҳам муҳим ўринни эгаллайди. Яна бир муҳим жиҳатларни таъкидлаш лозимки, Ўзбекистонда тарихий ва маданий туризмни ривожлантиришда эътиборга олиш лозим бўлган яна бир томони туристик ресурслардан келгуси авлодлар ҳам манфаатдор бўлиши учун уларни сақлаб қолиш масаласи долзарб бўлиб қолмоқда. *Бу долзарбликни ечиш учун аҳолининг барча қатламлари учун туризм-экскурсия хизматларини ташкил қилишимиз ва ривожлантиришимиз лозим*[5.6.7.8.9.].

Мавзунинг долзарблиги. Маданиятимиз бойликларидан туризмда фойдаланиш ҳам бу бойликларимизни дунё миқёсида кўрсатиш билан бирга ушбу меросни авайлаш, таъмирлаш, муҳофаза қилиш, ушбу меросдан туризмда фойдаланишнинг илмий–амалий томонларини тадқиқ қилиш ҳозирги ҳаётимизда долзарб масалалардан ҳисобланмоқда. Бу долзарб масалаларни ҳал қилиш учун Президентимиз дастлаб-ҳудудларни барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим омилларидан бири сифатида ички туризмни жадал ривожлантириш, фуқароларни мамлакатимизнинг маданий-тарихий мероси ҳамда табиий бойликлари билан таништириш мақсадида – “*Ички туризмни жадал ривожлантиришни таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида*” қарор қабул қилди [1].

Бу қарор ички экскурсия хизматларини ташкил қилиш ва ривожлантиришга йўналтирилган эди, чунки қарорда «Ўзбекистон бўйлаб саёҳат қил!» ички туризмни ривожлантириш дастурини амалга ошириш бўйича амалий чора-тадбирлар режаси белгилаб берилганди. Шу сабабли, Ўзбекистон Республикасининг Президенти Шавкат Мирзиёев Республикада туризм бозорининг турли сегментларига йўналтирилган туризм маҳсулоти ва хизматларини диверсификация қилиш, уларнинг рақобатбардошлигини янада ошириш, мақбул ва қулай ички ва халқаро зиёрат туризми муҳитини

яратиш, транспорт йўналишларини кенгайтириш, транспорт хизматлари сифатини ошириш, туризм маҳсулотларини кенг тарғиб қилиш, шунингдек, мамлакатимизнинг саёхат ва дам олиш учун хавфсиз давлат сифатидаги имижини мустақкамлаш мақсадида – “*Ўзбекистон Республикасида ички ва зиёрат туризмни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида*” ги Фармонни қабул қилди[2].

Фармоннинг 4-бандида қуйидагилар:

- Ўзбекистон Республикасидаги йирик моддий маданий мерос объектларида ички туризм оқимларини шакллантириш Режаси;
- Ўзбекистон Республикасида туристлар оқимини шакллантириш ва улар учун зарур шарт-шароитларни яратиш чора-тадбирлари Дастури;
- Хорижий мамлакатларда Ўзбекистон Республикасининг зиёрат туризми салоҳиятини манзилли тарғиб қилиш чора-тадбирлари Режаси-тасдиқланди.

Қайд қилинган режалар ва дастурнинг бажарилиши асосан туризмда экскурсия хизматлари ва маршрутларини ривожлантириш мақсадларига қаратилган. Келтирилганлардан маълум бўладики, Ўзбекистоннинг миллий туризмни ривожлантиришда экскурсия хизматларини ташкил қилиш ва ривожлантириш давлат аҳамиятига молик бўлган долзарб масалалар қаторига киритилган. Президент фармонидаги қайд қилинган топшириқлар ҳам аҳолининг экскурсия хизматларидан унумли фойдаланиши шароитларини яратишдаги долзарб масалалар қаторига киради. Бу ерда туризмнинг ривожланишидаги биринчи омил-аҳолининг ҳаётида бўш вақт яратилапти. Аҳолида албатда бу вақтдан экскурсия хизматларидан фойдаланиши имкониятлари келиб чиқади.

Тадқиқотнинг натижалари. Халқаро туризм статистикасидан маълумки, кўплаб халқаро туристлар биринчи навбатда тарихга, тарихий обидаларга қизиқадилар, иккинчи навбатда халқаларнинг миллий маданияти, миллий санъати, миллий урф – одатлари, миллий ўйинларига қизиқадилар. Шунингдек, улар бутунлай янгидан кашф этган янги халқлар, элатларнинг турмуш кечириш тарзига, маросимларига қизиқишади. Шунинг учун ҳам, миллий маданий меросимиз ва бошқа тарихий, табиий бойликларимизни кўрсатувчи музейларимиздан туризмда фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга.

Биз халқаро туристларни кўплаб музейларимизга таклиф қилишимиз учун музейларимиз ва музейлардаги ресурсларимизнинг рекламасини, реклама ва таклиф қилинадиган турда тўлиқ тасвирлашимиз керак бўлади. Туризм шундай мураккаб ижтимоий – иқтисодий воқеълик ва жараёнлардан иборатки, бу мураккаб ижтимоий – иқтисодий жараёнлар оддий эътибор ва тушунишлар, очиқчасига рақобатдан иборатдир.

Шаҳардаги хорижий туристлар тўхтайдиган меҳмонхоналарнинг маъмурияти билан суҳбатлашиш натижасида маълум бўлдики, Самарқанд шаҳридаги музейларга хорижий туристларни таклиф қилиш учун ушбу музейлардаги экспонатларни тушунтириб берадиган, ушбу музей фаолиятини тушунтириб берадиган гид – таржимон экскурсиячилар жуда кам. Шаҳарда ҳозир ишлаётган гид-таржимон экскурсиячилар асосан Самарқанд шаҳридаги тарихий обидаларга туристик экскурсиялар ташкил қилишга ихтисослашган бўлиб шаҳардаги музейларга туристик экскурсиялар ташкил қилишга журъат қилишаолмайди.

Музейларимиздае туризмда фойдаланишнинг қониқарсизлигининг яна бир сабаби, ушбу музей раҳбарларининг меҳмонхоналар ва туристик фирмалар, туристик ташкилотларга ўз хизматларини таклиф қилмаганлиги ҳам катта муаммо ҳисобланади. Музейларимизнинг маъмуриятлари ўз музейлари ҳақида хорижий туристларга ҳозирги туризм талабларига жавоб берадиган реклама буклетларини таклиф қилишлари, ушбу туристик фирмалар, туристик ташкилотлар билан ўзаро ҳамкорлик шартномаларини тузишлари Самарқанд шаҳридаги туризмни ривожлантиришда мақсадли йўналиш бўларди.

Самарқанд шаҳридаги музейлардан туризмда фойдаланишнинг қониқарсиз ҳолатда эканлигининг яна бир муҳим сабабларидан бири ушбу музейлар ҳақида телеведенида, радиода ва оммавий ахборот воситаларида оммавий тарғибот ишларининг ҳам камлиги ҳисобланади. Оммавий ахборот воситаларида ушбу музейлар маъмуриятлари кўплаб чиқишлар қилишлари ёки журналистларни ушбу мавзуга жалб қилишлари ҳам лозим бўлади.

Оммавий ахборот воситаларидан фойдаланиб айниқса, Республикаимиз нинг марказий газеталарида музейларимизнинг таърифи ва тавсифининг бериб борилиши ички туризмда ушбу музейларимиздан фойдаланишни кучайтириши аниқ ҳақиқат ҳисобланади. Чунки март ойларидан бошлаб аниқроғи, йил давомида Республикаимизнинг барча вилоятларидан, қўшни давлатлардан туристлар, меҳмонлар доимий равишда Самарқанд шаҳримизга оқиб кела бошлайди. Шаҳар

киёфасининг ободонлашиб бораётганлиги янги кўчалар, янги бинолар қурилаётганлиги, кўчаларимиз номлари ўзгараётганлиги учун музейларимизнинг манзилларини кўпчилик аҳоли ҳам билишмайди.

Самарқанд шаҳридаги музейларнинг географияси ҳақида таърифлар берилганда даставвал шаҳримиздаги йирик музейларнинг рўйхатини келтириш лозим бўлади:

1. Марказий Осиё халқлари тарихий музейи;
2. Самарқанд давлат университетининг геология музейи;
3. “Афросиёб” археологик музейи;
4. Самарқанд ўлкашунослик музейи;
5. Самарқанд давлат университетининг Биология факультетидаги “Зоология” музейи;
6. Машҳур ёзувчи С.Айний уй музейи;
7. Ўзбекистон қоракўлчилик ва чўллар экологияси илмий–тадқиқот институтининг қоракўл

терилари музейи;

8. Мирзо Улуғбек музейи;
9. Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институтининг музейи
10. Самарқанд давлат университетининг “География” факультетидаги “Минерология” музейи;
11. Қадимий қоғоз намуналарини тиклаган “Самарқанд қоғоз” ишлаб чиқариш уйи.

Самарқанд шаҳридаги музейлардан бири Марказий Осиё халқларига таниш бўлган машҳур ёзувчи Садриддин Айнийнинг уй–музейидир. Қардош тожиқ ва ўзбек халқининг атоқли фарзанди С.Айний ҳаёти ўтган ушбу уйга собиқ Иттифокнинг машҳур шоирлари ва ёзувчилари келиб кетишган. Шунингдек, бу музейда ёзувчининг машҳур асарлари, қулёмалари ва у ишлатган асбоб–анжомлар, буюмлар сақланмоқда.

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институтининг музейида эса институтнинг ташкил қилинишидан то ҳозиргача бўлган муддатдаги тарих ёритилган. Шу билан бирга институтнинг ректорлари, олим, профессор– ўқитувчилари ҳақида кўплаб кизиқарли маълумотлар тўпланган Самарқанд шаҳридаги ўлкашунослик ва Самарқанд давлат университетининг “Биология” факультетидаги “Зоология” музейида нафақат Ватанимиз, балки Марказий Осиёдаги ҳайвонот оламининг ноёб турларининг асл нусхалари сақланмоқда.

Халқимизнинг қадим ўтмиши, тарихи, маданияти, яшаш тарзи, санъатини қадим ашёлар асосида, шунингдек, қадимги Самарқанд – Афросиёб шаҳри қолдиқлари, харобалари ҳақида, ҳайрон қоларли даражаларда ҳикоя қилувчи “Афросиёб” тарихий музейи ҳам юртимизда ҳам, дунёда ҳам машҳурдир. Самарқанд шаҳридаги яна бир ноёб музейлардан бири Самарқанд давлат университетининг “Геология” ва шу университетнинг “География” факультети даги “Минерология” музейларидир. Ушбу музейларда Ватанимизнинг геологик тарихини ёритувчи ва ноёб қазилма бойликларидан ҳикоя қилувчи намуналар сақланмоқда. “Самарқанд қоғоз” уйида Самарқандлик хунарманд дунёга машҳур бўлган Самарқанд қоғозини ишлаб чиқариш технологиясини яратди ва ишлаб чиқармоқда.

Самарқандда жаҳонга машҳур бўлган ўзбек халқининг чорвачиликдаги улкан ютуқларидан ҳисобланадиган, шу билан бирга ўзбек чорвадор олимларининг қоракўлчиликдаги машҳур ютуқларидан ҳикоя қилувчи, Ўзбекистон қоракўлчилик ва чўллар экологияси илмий–тадқиқот институти нинг “Қоракўл терилари” музейи фаолият кўрсатмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон Фармони билан тасдиқланган «2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясининг «Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили»да амалга оширишга оид Давлат дастури» ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Маданият ва санъат соҳасини янада ривожлантириш ва такомиллаштиришга доир чора-тадбирлар тўғрисида»ги Қарорини ижро этиш юзасидан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси «2017-2020 йилларда давлат музейлари фаолиятини такомиллаштириш ва моддий техник базасини мустаҳкамлаш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастурини тасдиқлаш тўғрисида» қарор қабул қилди[3.4]. Ҳукуматимизнинг деярли барча қарорларига туризмни ривожлантириш масалалари киритилганлиги миллий туризмда янги йўналишларни, туризмнинг янги турларини ташкил қилишни талаб қилади.

Туризмни ривожлантиришда музейлардан фойдаланишни куйидаги 2 йўналишда ташкил қилиш ва ривожлантириш мақсадли бўлади деб ҳисоблаймиз:

1. Ички туризмда музейлардан фойдаланиш экскурсия маршрутларини ишлаб чиқиш.
2. Халқаро туризмда музейлардан фойдаланиш экскурсия маршрутлари ни ишлаб чиқиш.

Ички туризмда музейлар экскурсияларини ташкил қилиш ва ривожлантириш бизнингча куйидагича бўлиши мақсадлидир:

1. Мактаб ўқувчилари учун музейлар экскурсиялари.

2. Мактаб ўқитувчилари учун музейлар экскурсиялари.
3. Алоҳида фан йўналишлари (тарих, география, биология, ботаника, адабиёт ва бошқ..) мутахассислари учун музейлар экскурсиялари.
4. Олимлар, тадқиқотчилар учун музейлар экскурсиялари.
5. Университет, институт ва коллеж талаблари учун ўрганилаётган фанлар бўйича музейлар экскурсиялари.
6. Катталар учун дам олишда-билим олиш музей экскурсиялари.
7. «Ўзбекистон бўйлаб саёҳат қил!» экскурсиялари.

2. *Халқаро туризмда* музейлардан фойдаланиш экскурсия маршрутлари ни ишлаб чиқиш анча муаммоли ва жиддий талабларни қўяди. Бу талабларнинг биринчиси шундан иборатки, халқаро туристларни таклиф қилувчи музейда халқаро аҳамиятга эга бўлган экспонат ёки экспонатлар бўлиши керак. Халқаро аҳамиятга, халқаро доврўқга эга бўлган музейларимиз ҳам кўп.

Иккинчи талаб бўйича дунёга машхур музейларнинг тажрибаларидан маълум бўлмоқдаки, билимли, зиёли халқаро туристлар албатда биринчи навбатда келган мамлакатнинг аҳолиси тараққиёти тарихи, миллий маданияти, урф-одатлари-яъни этнографияси билан қизиқишади. Қайд қилинган иккала талабнинг таҳлили натижалари шундан иборатки, ватанимиздаги барча музейларга халқаро туристларни ҳеч иккиланмасдан таклиф қилишимиз мумкин.

Қайд қилинганлардан хулоса келиб чиқадики, Самарқанд шаҳридаги музейлардан фойдаланишда туристик экскурсия хизматларини самарали ташкил қилиш ҳисобланади.

Хулосалар:

1. Самарқанд шаҳридаги музейлардан туризмда фойдаланишда экскурсия хизматлари ташкил қилингандан кейин даставвал туристик экскурсия хизматлари ҳақида республика телевиденияси, радиоси ва оммавий ахборот воситаларида ташкил қилинадиган туристик экскурсияларнинг таркиби ва шароитлари ҳақида рекламалар ва маълумотлар берилиб бориши керак.

2. Самарқанд шаҳридаги музейлардан туризмда фойдаланишда яна бир муҳим жиҳатлар шундан иборатки, ушбу музейлар фаолияти тўғрисида вилоятларда, туманларда учрашувлар ташкил қилиниши лозим.

3. Ватанимиздаги барча музейларнинг вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар кесимида тўлиқ тариф ва тавсифлари (манзили, тури, фаолияти, иш тартиби, яратилган шароитлар, экспонатлар ҳақидаги маълумотлар ва бошқ..) каталогини, интернет базасини яратишимиз керак. Бу маълумотлар бўйича музей экскурсияларини ташкил қилувчилар, туризмдаги тадбиркорлар, мактаблар, лицейлар, коллежлар, институт ва университетларнинг раҳбариятлари мамлакатимизнинг ҳар қандай музейларига қисқа вақтларда музей экскурсияларини ташкил қилиш имкониятларини беради.

Таклиф:

1. Таълимнинг барча тизимларига музейларни кўрсатиш талаб қилинадиган фанларнинг дастурларига “Ўзбекистон халқлари тарихи”, “Музейлар-билим маскани”, “Музейлар тарихимиз”, “Ўзбекистоннинг ҳайвонот олами”, “Ўзбекистоннинг ўсимликлар дунёси”, “Ўзбекистоннинг машхур фарзандлари”, “Ўзбекистоннинг машхур адиблари” каби мавзулар киритиш.

2. Музейлардан туризмда фойдаланишда таълим тизимдаги ўқувчилар, талабалар ва аҳолининг ижтимоий қатламлари учун имтиёзларни ташкил қилишнинг меъёрий асосларини яратиш.

3. Музейларимизнинг замонавий рекламаларини, маршрутларини ички ва халқаро туризм бозорига чиқариш

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ички туризмни жадал ривожлантиришни таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори. Тошкент ш., 2018 йил 7 февраль, ПҚ-3514 сон.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси да ички ва зиёрат туризмни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони, Тошкент шаҳри, 2021 йил 9 февраль

3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон Фармони «2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси.

4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «2017-2020 йилларда давлат музейлари фаолиятини такомиллаштириш ва моддий техник базасини мустаҳкамлаш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастурини тасдиқлаш тўғрисида» ги қарори.

5. R. S. Amriddinova, R. Nayitboev, A. Y. Talibova, Opportunities for Organization and Development of Tourism in the Desert Regions of Uzbekistan. International Journal of Development and Public Policy, e-ISSN: 2792-3991 | www. Open accessjournals.eu | Volume: 1 Issue: 8.152-156 h. ISSN 2792-3991 (online), Published under Volume: 1 Issue: 8 in January 2022 Copyright (c) 2022 Author (s). This is an open-access

article distributed under the terms of Creative Commons Attribution License (CC BY). To view a copy of this license, visit <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

6. Тухлиев И.С., Амридинова Р. С., Турсунова Г.Р., “Экскурсия хизматини ташкил қилиш”, Ўқув қўлланма, Тошкент, 2018.-221 б.

7. Тухлиев И.С., Сафаров Б., Турсунова Г., Туризм асослари, Дарслик, Тошкент, 2014.-332 б.

8. Хайитбоев Р. ва бошқ... Туризмнинг маршрутларини ишлаб чиқиш. Ўқув қўлланма, “Наврўз” МЧЖ нашриёти, Самарқанд, 2016.-175 б.

9. Хайитбоев Р. Экологик туризм, Ўқув қўлланма, Фан ва технологиялар нашриёт матбаа уйи, Тошкент, 2021.-375 б.

АҲОЛИНИНГ ДАМ ОЛИШИДА ЭКОТУРИЗМ-РЕКРЕАЦИЯ РЕСУРСЛАРИДАН Фойдаланиш

НОЗИМА Урунова

Самарқанд шаҳаридаги “Ишга марҳамат” мономаркази

Самарқанд, Ўзбекистон

urunova0423@mail.ru

Аннотация

Мақолада аҳолининг табиат бағрида дам олишини таъминловчи Ўзбекистоннинг экотуризм ва рекреация туризми ресурсларидан фойдаланиш масалалари ёритилган. Шунингдек, бу ресурсларнинг гуруҳланган рўйхатлари берилиб, аҳолининг улардан фойдаланишидаги вазифалар келтирилган, хулоса ва тавсиялар берилган.

Abstract

The article deals with the use of ecotourism and recreational tourism resources of Uzbekistan, which provide recreation for the population in nature. It also provides a grouped list of these resources, tasks for the use of the population, conclusions and recommendations.

Калит сўзлар: Рекреация, ҳудуд, концепция, этнография, гастрономия, дастур, бетакроп, ландшафт, тур, петроглиф.

Keywords: Recreation, area, concept, ethnography, gastronomy, program, unique, landscape, type, petroglyph.

Кириш. Ҳозирги вақтда туризмдаги хизматлардан фойдаланиб, аҳолининг дам олишини ривожлантириш хизматларини ташкил қилиш, аҳолининг соғлиғини сақлаш, турмуш фаровонлигини ошириш ва маданиятини юксалтириш давлат миқёсидаги долзарб масалалар ҳисобланади. Бундай долзарб масалаларни ҳал қилишнинг дастлабки ечимлари-туризм ҳудудларида замонавий туризм инфратузилмалари, объектларини, туристларга хизмат кўрсатиш учун зарур шароитларни таъминлаган ҳолда махсус фаолиятли ва мавсумий экотуризм-рекреацияли дам олиш ҳудудларини яратиш бўйича лойиҳаларни амалга ошириш учун хорижий ва маҳаллий инвесторларнинг инвестицияларини жалб қилиш керак бўлади.

Бундай лойиҳаларни амалга оширишда албатда мамлакатимизнинг экотуризм ва рекреация туризми объектлари, ресурсларининг умумий рўйхатларини тайёрлашимиз талаб қилинади. Шу каби масалалар Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг ва Ўзбекистон Республикасининг Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Қарор ва Фармонларида белгиланган.

Мавзунинг долзарблиги. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси нинг “Экотуризмни ривожлантириш ва сув омборларининг сувни муҳофаза қилиш зоналари доирасида ер участкалари ажратиш тартибини такомиллаш тириш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарорида: -мамлакат сув омборларининг сувни муҳофаза қилиш зоналари доирасида *экотуризмни ривожлантириш, аҳоли ва хорижий меҳмонларнинг дам олишлари учун сув ресурсларидан фаол фойдаланиш мақсади* белгиланган[1].

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикасида туризмни жадал ривожлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармонида илова қилинган[2] “2019-2025 йилларда Ўзбекистон Республикаси да туризм соҳасини ривожлантириш Концепцияси”да-Республикага ташриф буюрувчилар ва аҳолининг туризм хизматларига бўлган эҳтиёжларини қондириш учун ҳар бир ҳудудда туризм инфратузилма объектларини жойлаштиришнинг бош чизмасини ишлаб чиқиш ва тасдиқлашнинг белгиланганлиги ҳам мавзунинг долзарблигини билдиради.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикасида 2019 — 2025 йилларда туризм соҳасини ривожлантириш Концепциясида—“Ўзбекистон Республикасининг хилма-хил ҳамда йилнинг турли фаслларида жозибador ва ракобатбардош туристик маҳсулотлари, шу жумладан мамлакат ҳудудларида тематик туристик зоналари ва кластерларни яратиш орқали ҳамда туризмнинг истиқболли турлари (зиёрат, маърифий, экологик, этнографик, гастрономик, спорт, даволовчи-соғломлаштирувчи, қишлоқ, саноат, ишбилармонлик ва бошқаларни) ҳисобга олган ҳолда, янги туризм дастурларини ишлаб чиқиш” белгиланган.

Тадқиқотнинг натижалари. Ўзбекистонда экологик ва рекреация туризмлари ресурсларидан аҳолининг дам олишида фойдаланиш имкониятларини ўрганишда биз биринчи навбатда мамлакатимиздаги миллий парклар, давлат табиат кўриқхоналари ва алоҳида муҳофазадаги ҳудудлар(давлат табиат буюртмахоналари-заказниклар),халқаро микёсдаги «Қизил китоб» ва Ўзбекистон «Қизил китоб»идаги ноёб ҳайвонлар турлари, ўсимликлар турларини ва бетакрор табиий ландшафтларни,ҳайвонот олами ва ўсимликлар дунёсидаги эндемик турларни (эндемик -фақат туб жой шароитида яшайди ва ўсади) рўйхатга олишимиз ва уларнинг таъриф, тавсифларини тайёрлашимиз керак.

Мамлакатимизда аҳолининг дам олишида қайд қилинган экологик-рекреацияли ресурсларни алоҳида-алоҳида рўйхатга олганимизда аҳолини қизиқтирувчи қуйидаги экологик-рекреацияли ресурслар гуруҳлари ташкил топади[3.4.]:

- Ўзбекистондаги табиий географик минтақалар(чўллар, адирлар, тоғ олди, тоғлар, баланд тоғлар);
- Рекреацияли табиий ландшафтлар,шифобахш булоқлар, шаршаралар;
- Сув ҳавзалари(дарёлар, кўллар,сув омборлари);
- Тўрт фасли иқлим мавсумлари;
- Минг йиллик дарахтлар ва табиат ҳайкаллари, табиат ёдгорликлари;
- Ўзбекистон Республикасининг давлат кўриқхоналари ва миллий парклари;
- Халқаро «Қизил китоб» ва Ўзбекистон «Қизил китоб»идаги ноёб ҳайвонлар ва ўсимликлар турлари;
- Ўзбекистондаги эндемик ҳайвонлар ва ўсимликлар турлари;
- Орол денгизи қолдиқлари, Қуйиамударё соҳили, тўқайзорлар, уларнинг ўсимликлар ва ҳайвонот олами;
- Тоғларимиздаги қадимий шакллар,петроглифлар;
- Археологик топилмалар, геологик кўринишлар;
- Овчилик майдонларининг мавжудлиги;
- Табиий географик минтақаларда жойлашган қишлоқларимиз табиати;
- Ўзбекистоннинг алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлари.

Юқорида келтирилган экологик-рекреацияли ресурслар халқаро туризм экспертлари таъкидлагандек, Ўзбекистон туризм ресурсларининг турли –туманлиги, ранг-баранглиги ва жозибadorлиги бўйича дунё мамлакатларидаги кучли 10 талик ресурслари рўйхатига киради. Ҳозирда экотуризм-рекреацияли ресурсларига геоморфологик, гидрологик ва органик ресурсларни қўшиш ҳам тавсия қилинди[5].

Ўзбекистоннинг бутун ҳудудлари денгиз сатҳидан белгиланганда бири-бирдан табиий экологик жиҳатдан фарқланувчи 5 та вертикал минтақаларга бўлинади. Бу минтақаларнинг иқлими, ўсимликлар дунёси ва ҳайвонот олами ҳам турли-туман. Бу экотуризм-рекреация ресурсларига 11 та йирик дарёларимиз ва 55 та сув омборлари ҳавзаларини ҳам қўшиш мумкин.

Ҳозирги вақтда аҳолининг дам олишини ташкил қилиш ва ривожлантиришда рекреацияни ташкил қилиш бутунжаҳон туризмида ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан етакчи йўналишга айланиб бормоқда. Чунки, глобаллашув жараёнида инсоннинг руҳий ва жисмоний дам олиши туризмнинг асослари ҳисобланади. Биз фақат рекреациянинг асл моҳиятини билганимиз ҳолда аҳолининг дам олишидаги асосий йўналишлар, манбалар, объектларини аниқлашимиз, республикамиз аҳолисининг руҳий ва жисмоний дам олиши ҳозиргача қандай амалга оширилган, аҳоли руҳий ва жисмоний дам олишда қандай объектларни танлаши каби муаммоларни ўрганишимиз керак.

Экотуризм-рекреацияли фаолиятни ташкил қилиш мажмуали хусусиятларга эга бўлиб, ҳар қандай рекреация тизимида дам олувчилар гуруҳи, табиат мажмуалари, техник инфратузилмалар, хизмат кўрсатиш соҳалари, меҳнат ресурслари, ташкилий-иқтисодий ва ташкилий-тарқалиш тизимлари ўзаро алоқада, ўзаро ҳамкорликда фаолият кўрсатиши лозим.

Ватанимизнинг экотуризм ва рекреация туризмлари ресурсларида аҳолининг дам олишини ташкил қилиш ва ривожлантиришда қуйидаги вазифаларни бажаришимиз керак бўлади:

- Аҳолининг дам олишини ривожлантиришда экотуризм ва рекреация хизматларини кўрсатишнинг аҳамиятини таърифлаш, мақсади ва вазифаларини белгилаш;
- Аҳолининг дам олиши учун экотуризм-рекреация хизматларини кўрсатишни ташкил қилиш ва ривожлантиришнинг давлат миқёсидаги аҳамиятини асослаш;
- Аҳолининг дам олишини ривожлантиришда фойдаланиладиган экотуризм-рекреация ресурсларининг таснифи ва тавсифларини тайёрлаш;
- Аҳолининг дам олиши учун экотуризм-рекреация хизматларини кўрсатишнинг концептуал йўналишларини ишлаб чиқиш;
- Аҳолининг барча ижтимоий-иқтисодий қатламлари дам олишини ривожлантириш учун экотуризм-рекреация хизматларини кўрсатишнинг стратегик йўналишларини ишлаб чиқиш;
- Аҳолининг дам олишини ривожлантиришда хориж давлатларининг экотуризм-рекреациясидаги замонавий хизматлар кўрсатиши тажриба ларидан фойдаланишдаги стратегик йўналишлар бўйича тавсиялар яратиш;
- Аҳолининг дам олишини ривожлантиришда экотуризм-рекреация хизматларини кўрсатишнинг рекламалари, маршрутлари ва экскурсия ларини яратишнинг стратегик йўналишлари бўйича тавсиялар тайёрлаш.

Аҳолининг дам олишини ташкил қилиш ва ривожлантиришдаги яна бир муҳим масаланинг моҳияти шундан иборатки, ҳозирги бозор иқтисодиёти даврида экотуризм-рекреация ҳудудларида хизматлар кўрсатиш нархларининг қимматлигидир. Табиийки, аҳолининг турли ижтимоий-иқтисодий қатламлари экотуризм-рекреация ҳудудларида юқори нархларда дам олишнинг моддий имкониятларини топаолмайдилар. Шу сабабли, экотуризм-рекреация ҳудудларида аҳолининг қониқарли қийматларда дам олишининг ижтимоий-иқтисодий, меъёрий даражалари давлат маблағлари ҳисобидан қопланиши зарур.

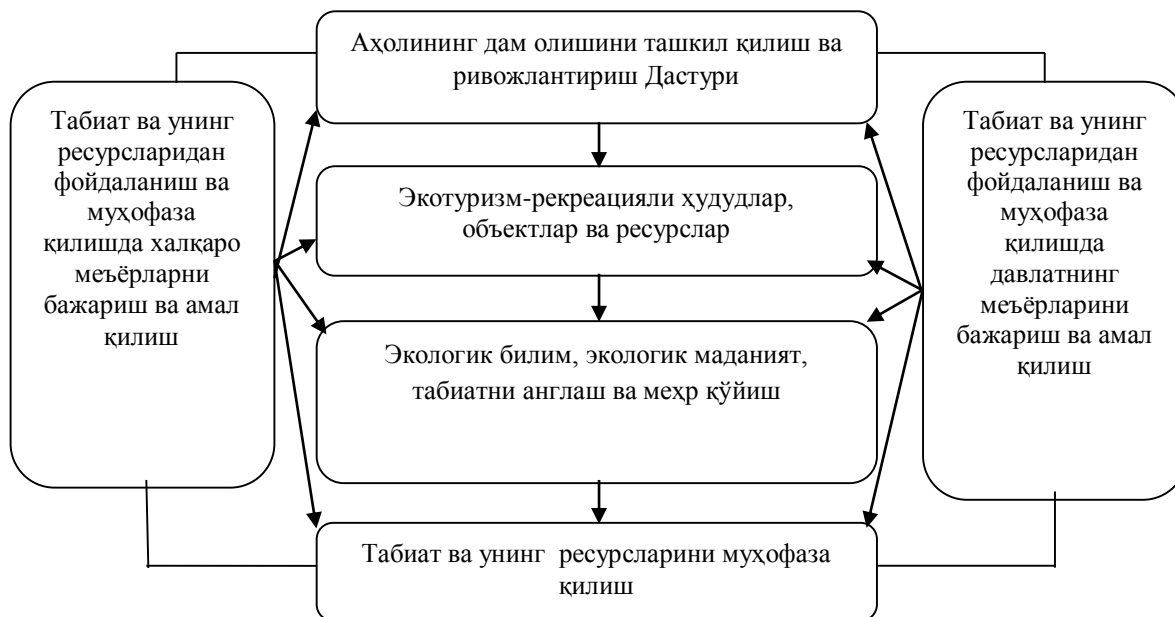
Иккинчидан, аҳолининг дам олишида “Халқаро экотуризм ташкилоти” ишлаб чиққан экотуризмнинг тамойилларига амал қилиш ҳам қутилган натижаларни беради. Бу тамойиллар жаҳондаги барча давлатларининг раҳбарларига тарқатилган бўлиб, ҳар бир давлатлар экотуризмни ташкил қилганда ушбу тамойилларга амал қилиш талаб қилинади:

- 1.Экотуризм табиатга қаратилган ва табиий ресурслардан фойдаланишга асосланган бўлиши.
- 2.Экотуризм экологик барқарор ривожланишга ва яшаш муҳитимизга келтириладиган зиёнларни минималлаштиришга асосланган бўлиши.
- 3.Экотуризм экологик таълим ва маърифатга йўналтирилган бўлиб, табиат билан тенг ҳамкорликга асосланган бўлиши.
- 4.Экотуризм маҳаллий ижтимоий маданиятни сақлашга ва ёрдам беришга асосланган бўлиши.
- 5.Экотуризм фаолият кўрсатган ҳудудларнинг барқарор ривожланишини ва иқтисодий самарадорлигини таъминлашига асосланган бўлиши керак.

Учинчидан, аҳолининг дам олишини ташкил қилиш ва ривожлантиришда экотуризм-рекреация ресурсларидан фойдаланилганда экотуризм-рекреация хизматларини кўрсатувчиларга давлат томонидан имтиёзлар(солиқларни енгиллаштириш, имтиёзли кредитлар, субсидиялар) берилиши ҳам аҳолининг турли ижтимоий-иқтисодий қатламларининг табиат бағрида дам олишларини таъминлайди.

Тўртинчидан, мамлакатимиз аҳолисининг экотуризм-рекреацияли ҳудудларида дам олишида уларнинг экологик маданияти ва экологик билимларини оширишга, табиатни муҳофаза қилиш қонунларини яхши билишига ва ҳурмат қилишига, табиатни ва унинг ресурсларини муҳофаза қилиш дастурларига ихтиёрий ҳамкорлик қилиш ишларига тайёрлашимиз, экотуризм-рекреациянинг тартиб қоидаларини, тамойилларини ўргатишимиз лозим бўлади.

Бешинчидан экотуризм-рекреацияни ривожлантиришга киришаётган давлатларда (Европа давлатлари, АҚШ, Канада, Австралия, Япония ва бошқ.) ўз аҳолисининг турли ижтимоий-иқтисодий қатламлари учун миллий паркларида, бетакрор табиат ландшафтларида, шаршараларида дам олишларининг ташкилий-иқтисодий меъёрларини, имтиёзларини яратишган. Шунинг учун ҳам уларда таътил вақтида аҳолининг экотуризм-рекреация объектларида дам олишлари оммавийлашиб кетади. Бу эса мамлакатда ички туризм оқимининг кучайишини таъминлайди. Бу ҳолатнинг бош сабаби албатда, бу давлатлардаги аҳолининг экологик саводхонлиги ва экологик маданиятининг жуда юқори даражаларда эканлигидир(1-Расм). Ўзбекистонда аҳолининг экотуризм-рекреацияли ҳудудларда дам олишида хориж давлатларидаги бу тажрибаларни қўллашимиз ҳам қутилган мақсадларни беради.

1-Расм.Европа давлатларида аҳолининг экотуризм-рекреация ҳудудларида дам олишини ташкил қилиши[6].

Хулоса:

1.Инсоннинг экотуризм-рекреацияли фаолияти, дам олиш эҳтиёжлари ишлаб чиқариш кучлари билан боғлиқ ва ташқи муҳитнинг объектив омиллари таъсиридаги ижтимоий-иқтисодий жараёнларда шаклланади. Экотуризм-рекреацияда дам олишнинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги аҳамиятини белгилаганимизда аҳолининг рухий ва жисмоний дам олиш объектларининг тавсиф ва таърифини кенгайтиришимиз, рекреацияли фаолиятни ташкил қилиш мажмуали хусусиятларга эга бўлишини ҳисобга олишимиз лозим.

Тавсия:

1.Экотуризм-рекреацияда аҳолининг дам олишини ташкил қилиш ва ривожлантириш замонамизнинг муҳим ижтимоий-иқтисодий омилларига айланиб боришини аҳоли ўртасида ташвиқот қилиниши лозим. Экотуризм-рекреацияда аҳолининг дам олишини ривожлантиришнинг мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги ўрнини, аҳамиятини белгилаганимизда экотуризм-рекреация ҳудудларида, маконларида дастлаб экотуризм-рекреация инфратузилмаларини яратиш, хизматларини ташкил қилиш маҳаллий аҳоли учун ҳам иш ўринларининг келиб чиқиши ва иқтисодини кўтаришда жуда муҳим омил эканлигини ҳам эътиборга олишимиз керак.

2.Экотуризм- рекреацияли ҳудудлар, маконлар дам олишга ажратилганда аҳолининг экотуризм-рекреация-дам олиш эҳтиёжлари, талаблари ҳисобга олиниши лозим. Чунки, аҳолида тарихий, ижтимоий даврда уларга хос бўлган ҳудуддаги рекреация эҳтиёжлари шаклланган.

Адабиётлар:

1.Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Экотуризмни ривожлантириш ва сув омборларининг сувни муҳофаза қилиш зоналари доирасида ер участкалари ажратиш тартибини такомиллаштириш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори, Тошкент ш., 2018 йил 3 декабрь, 978-сон

2.Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси да туризмни жадал ривожлантиришга оид кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони, Тошкент ш., 2019 йил 5 январь, ПФ-5611-сон

3.Тухлиев И.С., Ҳайитбоев Р., ва бошқ., Туризм асослари, Дарслик, Тошкент, 2014.-331 б.

4.Ҳайитбоев Р., Экологик туризм, Ўқув қўлланма, “Фан ва технологиялар нашриёт ва матбаа-уйи, Тошкент, 2021.-374 б.

5.Низамов А.,Аманбаева З.,Сафарова И.,Ўзбекистоннинг экотуристик ресурслари ва йўналишлари. Тошкент,Фан ва технология,2014.-104 б.

6.Guidelines for Protected Area Managment Categories. Gland IUCN Com.on Nat. Parks and Protected Areas.Cambridge. UK. World Conservation Monitorng Centre, 1994.- 212 p.

МАЗМҰНЫ/СОДЕРЖАНИЕ

№	Аты-жөні	бет
1.	ХАИТМАТОВ Фарход Халикулович	3
2.	АЛДАБЕРГЕНОВА Айгуль Онолбековна, ЕСЕНҒАБЫЛОВ Ильяс Жансеркенович, ДУЗГЕНБАЕВА Бақыт Тоқтамысовна	7
3.	БАЙДУЛЛАЕВА Гульжахан Елтаевна	10
4.	АНДАКАЕВА Алия Назарбековна	12
5.	АНДИРОВА Венера Темиржановна, КАШКЕНОВА Зауре Турегалиевна, ШОТАНОВА Рита Аскарвна	14
6.	АХМЕТОВА Сауле Николаевна, УМИРОВА Людмила Александровна, АЙДАРХАНОВА Ирина Ивановна, ТОРШИНА Айгуль Муратхановна, СУЛЕЙМЕНОВА Кульджамамал Байгалиевна	16
7.	БАЗАРОВ Қуаныш	19
8.	БЕКБАЕВ Даурен Капашевич	23
9.	ӘБДІЛ Әсел Мұратқызы	25
10.	ЖАНБЕКОВА Алтынай Есенкельдиновна, ХАИРЖАНОВ Азамат Акылбекович	26
11.	ИВАЩЕНКО Татьяна Леонидовна, КУРБАТОВА Лариса Владимировна	29
12.	КЕНЖИЕВА Алмагул Айткалиевна	34
13.	КУСАИНОВ Халел Хаймуллович, ХУСАИНОВ Берик Мергалиевич	40
14.	ҚАЛЫБАЕВА Айнұр Жакыпқызы, СУҒІРБАЕВА Бибінұр Қазбекқызы, ӘЛІШ Ақтоты Сәкенқызы	44
15.	ҚАЛЫМЖАНОВ Рабби Қайратұлы, БЕРИКХАНОВА Гульназ Еженхановна	53
16.	ЛОЙ Марина Вилльевна	56
17.	МИРЗОЕВА Тахмина Назировна	58
18.	ПРОНЯЕВ Вадим Викторович	60
19.	РАИМБЕКОВ Альтаир Серікұлы	66
20.	ЖӘРДЕМОВ Аңсар Русланұлы, СУЛТАНОВА Мендигул Есламгалиевна	70
21.	ЕРМҰХАН Айжұлдыз Серікқалиқызы, СУЛТАНОВА Мендигул Есламгалиевна	73
22.	РАХМАТУЛЛА Хаитбоев	75
23.	АЗИЗА Толибова	80
24.	НОЗИМА Урунова	84

Қолжазбалар өңделеді және қайтарылмайды. Авторлардың көзқарасы, ұстанымы сақталады. Жинақтағы деректердің нақтылығына авторлар жауапты. Олардың байлам-тұжырымдары редакция көзқарасымен сәйкеспеуі де мүмкін. Ғылыми басылымда жарияланған материалдар көшіріп басылған жағдайда сілтеме жасалуы тиіс.

**Халықаралық Білім және Ғылым Академиясы
International Academy of Education and Science
Международная Академия Образования и Науки**

2022

